

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 29 (68) № 1 2018

**Київ
2018**

Головний редактор:

Доценко Віктор Олегович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Гуржій Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього модерного часу Інституту історії України НАН України;

Даниленко Віктор Михайлович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України;

Журба Михайло Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Виговський Микола Юрійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Падалка Сергій Семенович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України;

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» «Велика українська енциклопедія»;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри педагогіки і суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Синявська Лариса Іванівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Скиба Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України;

Тимошенко Юрій Олександрович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Irena Wodzianowska – доктор філософії, асистент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 8 від 29.03.2018 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2017 № 1714 (додаток 7)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Доценко В.О.

СТОСУНКИ БУНДУ ТА СІОНІСТСЬКИХ ПАРТІЙ
В 1917 – НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.....1

Каганов Ю.О.

«РІЗНОМИСЛЕННЯ» СТУДЕНТІВ
ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 1967–1969 РР.....8

Кожухаренко Л.В.

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МОЛОДІЖНОГО
ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....14

Костюк Д.С.

ВПЛИВ «ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» НА РОЗВИТОК
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ (2004–2013 РР.).....19

Куліков В.О.

ПРОЦЕСИ СОЦІАЛЬНОЇ КОНВЕРГЕНЦІЇ І ФРАГМЕНТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ
ЗАВОДСЬКИХ І ШАХТАРСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ДОНБАСУ ПРОТЯГОМ
ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.....25

Стеценко В.І.

ЦЕНзуРА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В ПЕРІОД «СТОЛИПІНСЬКОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ».....30

Токаленко П.О.

ДУХ СВОБОДИ. ВПЛИВ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1905-1907 РОКІВ
НА ФОРМУВАННЯ ВНУТРІШНЬОЇ АТМОСФЕРИ СТРАХУ
В СУСПІЛЬСТВІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ.....39

Трубчанінов С.В.

ПОЧАТОК НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ (2-ГА ТРЕТИНА ХІХ СТОЛІТТЯ).....45

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ганський В.О.

ТУРИСТИЧНІ ФОРМАЛЬНОСТІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ
(НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬЩІ 1920-1930-Х РОКІВ).....52

Данилюк І.В.

ПРОБЛЕМА ДИПЛОМАТИЧНОЇ СПІВПРАЦІ
У ВЧЕННІ ПАПИ БЕНЕДИКТА ХVІ.....58

Цівагий В.Г.

У ВИТОКІВ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ.....63
Й МОДЕЛЕЙ ФРАНЦУЗЬКОЇ, ІТАЛІЙСЬКОЇ ТА ІСПАНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ
(СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ) ДОБИ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ
(ХVІ–ХVІІІ СТОЛІТТЯ): ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ.....63

ЕТНОЛОГІЯ

Федоренко Є.В.

РІВЕНЬ ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОЇ МІГРАЦІЙНОЇ ГРУПИ
В ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ У 2001–2016 РОКАХ.....72

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Коркач С.О.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ШЕВЧЕНКІАНА: АСПЕКТИ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ.....77

Кригіна О.В.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МЕТРИЧНИХ КНИГ
ЯК ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ.....84

Кухарєва Н.М.

МАТЕРІАЛИ ТА ДОКУМЕНТИ РОДИНИ КОЗАЧКОВСЬКИХ
ІЗ ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО
ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ».....89

Ткаченко І.В.

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО
В КИЄВІ (1907–1914) НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ДІЛО».....95

Чеканов В.Ю.

СУБ'ЄКТИВІЗМ У СПРИЙНЯТТІ
ПРОСТОРУ Й ЧАСУ В ІСТОРІОГРАФІЇ.....104

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

Коцур Р.В.

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ПРОФЕСОРА В.Ф. НІКОЛАСВА (1889–1974).....110

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....116

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Dotsenko V.O.

RELATIONS OF THE BUND AND ZIONIST PARTIES IN 1917 – EARLY 1920S.....1

Kahanov Yu.O.

„ALTERNATIVE THINKING” OF THE KHARKIV UNIVERSITY STUDENTS IN 1967–1969.....8

Kozhukharenko L.V.

PROBLEMS AND PROSPECTS OF THE YOUTH VOLUNTEER MOVEMENT
IN UKRAINE AT THE PRESENT STAGE14

Kostiuk D.S.

THE INFLUENCE OF THE „ORANGE REVOLUTION”
ON THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE (2004-2013).....19

Kulikov V.O.

SOCIAL CONVERGENCE AND FRAGMENTATION IN THE DONBAS COMPANY
TOWNS (LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURY).....25

Stetsenko V.I.

CENSORSHIP IN UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE
IN THE «STOLYPIN MODERNIZATION» PERIOD30

Tokalenko P.O.

THE SPIRIT OF FREEDOM. INFLUENCE OF THE REVOLUTIONARY EVENTS
OF 1905-1907 ON THE FORMATION OF THE INTERNAL ATMOSPHERE
OF FEAR IN A SOCIETY IN THE SOUTH OF UKRAINE39

Trubchaninov S.V.

BEGINNING OF THE SCIENTIFIC RESEARCHING OF HISTORICAL GEOGRAPHY
OF THE SOUTHERN UKRAINE IN THE SECOND THIRD OF THE XIX CENTURY45

WORLD HISTORY

Hanskyi V.O.

TRAVEL FORMALITIES OF THE INTERWAR PERIOD
(ON EXAMPLE OF POLAND 1920–1930-IES).....52

Danyliuk I.V.

THE PROBLEM OF DIPLOMATIC COOPERATION
IN THE TEACHINGS OF POPE BENEDICT XVI58

Tsivatyi V.H.

IN ORIGINS OF FOREIGN POLICY AND MODELS FRENCH, ITALIAN
AND SPANISH DIPLOMACY (MEDITERRANEAN DIPLOMACY)
OF THE EARLY MODERN PERIOD (XVI-XVIII CENTURY):
PROBLEMS OF THE INSTITUTIONAL DEVELOPMENT63

ETHNOLOGY

Fedorenko Ye.V.

EDUCATIONAL QUALIFICATIONS AMONG UKRAINIAN MIGRATION GROUP IN
CZECH REPUBLIC DURING 2001–2016.....72

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Korkach S.O.

PERIASLAVSKAYA SHEVCHENKIANA: SCIENTIFIC DEVELOPMENT ASPECTS77

Kryhina O.V. THE INFORMATION CAPACITY OF THE PARISH REGISTERS AS A HISTORICAL RESOURCE.....	84
Kukharieva N.M. MATERIALS AND DOCUMENTS OF THE KOZACHKOVSKY FAMILY FROM THE FOUNDATION OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE “PEREASLAV”	89
Tkachenko I.V. PUBLISHING ACTIVITY OF M. HRUSHEVSKYI ON THE PAGES OF NEWSPAPER “DILO”	95
Chekanov V.Yu. SUBJECTIVISM IN THE PERCEPTION OF SPACE AND TIME IN HISTORIOGRAPHY	104
HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY	
Kotsur R.V. PEDAGOGICAL ACTIVITIES OF PROFESSOR V.F. NIKOLAEV (1889–1974)	110
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....	116

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:329

Доценко В.О.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

СТОСУНКИ БУНДУ ТА СІОНІСТСЬКИХ ПАРТІЙ В 1917 – НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

У статті на основі аналізу архівних документів, періодичної та монографічної літератури робиться спроба відслідкувати і оцінити стосунки Бунду і сіоністських громадських організацій та політичних партій в період української національної революції 1917–1921 рр., визначити основні ідейні розходження, які спровокували конфлікти і непримиренну боротьбу політичних сил. Окремі сюжети статті присвячені спільній діяльності більшовиків і колишніх бундівців зі знищення сіоністського руху в першій половині 1920-х рр.

Ключові слова: Бунд, революція, сіонізм, партії.

Постановка проблеми. Кінець XIX – початок XX ст. для єврейської громади Російської імперії став часом народження власного суспільно-політичного та культурного руху. Євреї імперії переживали хвилю національного піднесення, яка супроводжувалась появою різнопланових громадських організацій та політичних партій. Всі вони мали власні погляди на подальшу еволюцію російського і світового єврейства, сповідували різні суспільно-політичні ідеологеми. Досить часто лідери та активні учасники єврейських політичних партій та громадських організацій були непримиримими ворогами щодо подальшої долі імперії та єврейської громади. Єврейський громадсько-політичний рух розвивався поряд з українськими, польськими та російськими національними проектами. Це наклало свій відбиток на погляди політичних діячів лівого та правого крила єврейського політичного середовища. Особливо гострі протиріччя та розбіжності щодо єврейського національного проекту мали Бунд та сіоністські організації. Між ними впродовж всього історичного відтинку відбувалися постійні ідейні суперечності, які супроводжувалися періодичними проявами політичної агресії із застосуванням засобів владного тиску. Суперечності і конфлікти між представниками політичних полюсів єврейського суспільного життя викликали у дослідників неоднозначне, часом полярно проти-

лежне ставлення, сформувалося розмаїття оцінок різних етапів їх політичного конфлікту і суперництва.

Постановка завдання. Метою нашої розвідки є спроба проаналізувати та оцінити стосунки Бунду і сіоністських суспільно-політичних організацій в період української національної революції 1917–1921 рр., визначити основні ідейні розбіжності, які провокували конфлікти і непримиренну боротьбу політичних сил.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після лютневої революції 1917 р. бундівські організації намагалися визначитися із з'ясуванням своїх союзників у подальшому процесі революційних перетворень. Спільність оцінок їхніх перспектив вела до ідейно-політичного альянсу з меншовиками, що набув організаційного завершення на об'єднавчому з'їзді РСДРП у серпні 1917 р. В опублікованій після цієї події заяві ЦК Бунду говорилося, що він «входить складовою частиною в РСДРП і сприймає всі її програмні положення». Курс більшовиків на переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну викликав негативну оцінку Бунду, який рішуче виступив проти будь-яких спільних дій з лєнінцями, відкинувши можливість примирення з ними. Відстоюючи свою принципову лінію з питань національно-культурної автономії, заперечуючи доцільність будівництва національної держави

в Палестині, бундівські осередки продовжували боротьбу за єврейські маси, нещадно тавруючи ідейно-політичні погляди і тактику політичних угруповань сіоністського спрямування [5, с. 18].

Бунд, як й інші єврейські політичні сили, підтримав Українську Центральну Раду, делегувавши до неї своїх представників. До Центральної ради ввійшли представники Бунду, Поалей-Ціон, Ціон-Ціон, ССРП, сіоністи. Загалом у Раді євреї отримали квоту на 6% місць (50 представників). Більше представників єврейських партій працювали в Малій Раді, де вони мали 16 мандатів (24%) і посідали друге місце після українців – 36 мандатів, обігнавши навіть росіян – 9 місць [25, с. 125].

Однак у процесі політичних баталій кожна з єврейських політичних партій мала власну позицію щодо української революції та місця в українському державницькому проєкті євреїв. Зокрема, Бунд виступив проти I Універсалу Центральної Ради, ухваливши резолюцію, якій наголошувалось, що Універсал створює «умови для загострення внутрішніх тертів між населенням України». У резолюції критикувалась Центральна Рада за її підтримку лише українців і відмову вислухати інші народи. Бундівці вважали, що можливо запровадити для національних меншин краю національно-культурну автономію, яка включала б в себе розвиток школи й освітньої справи, культурне життя, мистецтво, наукові та технічні навички [24, с. 165].

Партія Поалей-Ціон виступала за розвиток революції шляхом демократичних змін, а не збройного протистояння. Партія прагнула перетворення Росії на парламентську державу з владою Рад та Всеросійськими Установчими зборами.

В січні 1918 р. бунд та сіоністські організації, що діяли в Україні, вітали прийнятий Центральною Радою закон про персонально-національну автономію. Однак бундівці виступали проти входження представників сіоністських партій до Центральної Ради. Як зазначав сіоніст Наум (Нахман Мойша), коли постало питання про входження представників єврейських партій, то сіоністи натрапили на спробу єврейських соціалістичних партій, переважно Бунду та ОЄСРП, усунути сіоністів від участі в Центральній Раді, зважаючи на їхню неналежність до «революційної демократії» [2, с. 267].

Нерідко між єврейськими партіями виникали гострі дискусії та суперечки з тих чи інших питань. Так, через протиріччя бундівці, об'єднані єврейські соціалісти та поалей-ціоністи 30 грудня 1918 р. вийшли зі складу малих Національних

зборів та оголосили «бойкот» і війну єврейській буржуазії, яку уособлювали праві сіоністські партії. Одразу було оголошено про підготовку Всеукраїнського єврейського робітничого з'їзду. Три єврейські соціалістичні партії вирішили створити «Тимчасове революційне управління у справах єврейської автономії» [22, с. 74].

Кризові явища у стосунках між бундівцями, єврейськими соціал-демократами і правими сіоністськими партіями були і під час їх спільної роботи в установах УНР. На засіданні Малої Ради 19 жовтня 1917 р. сіоністи рішуче виступили проти наказу Секретарства внутрішніх справ комісарам України від 10 жовтня 1917 р., де йшлося про те, щоб вони у всіх справах, що стосуються внутрішнього життя євреїв, таких, наприклад, як коробковий збір, обрання рабинів, керувалися вказівками товариша Генерального Секретаря національних справ М. Зільберфарба. Сіоністи вважали, що такий наказ виокремлює євреїв з-поміж інших народів і ставить їх в якесь особливе становище, повертаючись до імперської практики. До того ж сіоністи категорично не погоджувалися зі світськими виборами рабинів, адже вважали це суто релігійною справою. Натомість єврейські соціалісти разом із Зільберфарбом жорстко розкритикували заяви сіоністів. Це був не єдиний випадок, коли внутрішні суперечності єврейського життя (вибір між асиміляцією чи націоналізмом і сіонізмом, їдишем та івритом, світськістю та релігійністю єврейської громади та всього життя) впливали на поверхню в політичних дискусіях у УЦР [2, с. 270].

Різну позицію мали бундівці та інші єврейські партії і щодо створення єврейських військових частин і загонів самооборони. Вперше питання про створення єврейських загонів самооборони підняв у грудні 1917 р. сіоніст Й. Шехтман на засіданні Малої Ради. Він, описуючи погроми в Подільській, Волинській і Київській губерніях, наголосив на потребі організації спеціальних військових дружин для захисту життя і честі єврейського населення. Базою для формування загонів самооборони, на думку Й. Шехтмана, мали стати загоны Союзу євреїв-воїнів [1, с. 140]. Поалей-Ціон підтримала ідею самооборони. У циркулярі наголошувалось на необхідності партійних функціонерів вступати до загонів самооборони з метою розгортання в них культурно-політичної роботи, організуючі лекції та бесіди з єврейської історії, економіки, еміграції в Палестину [27, арк. 19].

Проти формування окремих єврейських військових дружин виступили Фолкспартей і Бунд –

представники останньої вважали, що охороняти євреїв від погромів повинні загальні органи влади України, які й нестимуть за це відповідальність, а військо в Україні повинне формуватися на територіальній засаді, бо створення окремих національних військових частин лише сприятиме національній ворожнечі та погромам [2, с. 271]. Моше Рафес з Бунду заявив, що єврейські військові частини лише провокуватимуть подальші погроми, а Макс Шац-Анін із Фарейнікте попередив, що така ідея – «проти інтересів і волі народу».

Соціалісти загалом виступили проти створення окремих військових частин виключно за національним принципом. Українці ще в березні 1917 р. залишали свої військові частини, щоб створити національні формування. Єврейські соціалісти сподівалися зупинити ці відцентрові тенденції, адже вони частково були рухом до створення федеративної Російської республіки. Водночас існували небезпідставні побоювання, що єврейські військові частини можуть налаштувати проти себе повністю українські частини і загострити вже існуючу напругу [1, с. 142].

Вкрай негативно сприйняли керівники Бунду та інших єврейських партій більшовицький переворот. Лідери Бунду А. Ерліх та Р. Абрамович покинули зал засідань II Всеросійського з'їзду Рад, заявивши, що вони готові загинути разом із Тимчасовим урядом. В Україні Південний обласний комітет Бунду звернувся з відозвою до єврейського населення, в якій закликав бути обережними і не брати участь в жодній більшовицькій авантюрі [24, с. 270].

ЦК Поалей-Ціон на засіданні 1 листопада 1917 р. ухвалив резолюцію, в якій більшовиків звинувачували в розколі єдиного революційного руху на два непримиренні табори. Лідери партії закликали демократичні політичні сили до єднання і негайного скликання Всеросійських установчих зборів [16, с. 187].

Однак подальший хід революції змінив ставлення єврейських політичних діячів до більшовиків та самої революції.

В кінці 1918 – на початку 1919 р. в Бунді відбувається розкол. Катеринославська, Херсонська та Одеська організації ще в 1917 р. почали поступовий рух в бік більшовиків, в подальшому це призведе до формування лівого крила партії. Ліве крило в 1918 р. оголосило про рух в сторону об'єднання з більшовиками. Всеукраїнська конференція лівого Бунду (травень 1919 р.) проголосила утворення Єврейського Комуністичного Робітничого Союзу в Україні (Комфарбанду), до

якого увійшли також колишні об'єднані єврейські соціалісти. У документах конференції було підтверджено намір вступити до складу КП(б)У як єдине ціле з тим, щоб забезпечити «виключне обслуговування єврейських робітників з точки зору агітації і пропаганди» [18, арк. 213]. Крім того, передбачалося, що Комфарбанд матиме власні керівні органи, проводитиме з'їзди і конференції, випускатиме свою періодичну літературу. 18 серпня 1919 р. на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У було прийнято постанову «Про злиття Комфарбанду з КПУ», яка передбачала розпуск Єврейського Комуністичного Робітничого Союзу в Україні як самостійної політичної організації. При ЦК та губкомах більшовицької партії утворювались єврейські комуністичні секції, куди входили колишні комфарбандівці. Керівництво їх діяльністю здійснювало Голоvbюро при ЦК П(б)У, завдання якого полягало в посиленні «впливу комуністичних ідей серед єврейських робітників та бідного населення, що повинно привести єврейські маси до творчої соціалістичної роботи» [5, с. 24]. В Україні процес ліквідації Бунду завершився у травні 1921 р., коли переважну більшість членів партії було прийнято до лав РКП(б) [11, с. 12–13].

Після об'єднання з більшовиками колишні бундівці розпочали боротьбу зі своїми одвічними конкурентами – сіоністськими партіями та організаціями.

Більшовицькі організації в 1919 р. розпочали винищення своїх політичних конкурентів. Першими під удар компартійних органів потрапили всі сіоністські партії, діяльність їх була заборонена. 10 березня 1919 р. Колегія Комісаріату по Єврейським національним справам та її партосередок прийняли рішення про ліквідацію СОВР з усіма її відділеннями і організаціями, що перебували під її фактичним контролем і впливом, зокрема, було рекомендовано призупинити діяльність «Гехолуцу», «Юного Маккавея», ліквідувати організацію «Ваад Гакілес» (Центральна Рада Спілки єврейських громад) та її осередки на місцях. Було наголошено, що громади та їх керівні органи ведуть шкідливу антипартійну роботу, «направлену на затемнення класової свідомості єврейських трудящих», «грукують навколо себе явних противників єврейського робітничого класу», «беруть на себе виконання урядових функцій, негативно впливають на процес виховання підрастаючого покоління». Прагнення закрити єврейські громади пояснювалося засиллям у них активних сіоністів [8, с. 57].

Влітку 1919 р. проти сіоністського руху була проведена перша велика політична чистка. 4 липня 1919 р. Євсекція при ЦК КП(б)У звернулася до НКВС України із клопотанням про заборону будь-якої діяльності сіоністських організацій, включаючи господарську, культурну та виховну. До клопотання було долучено і додаток зі списком організацій, що потребували ліквідації [12]. В ніч з 5 на 6 липня 1919 року в Києві були проведені обшуки і опечатано приміщення 11 сіоністських організацій. Знайдені під час обшуків листи і циркуляри дозволили владі звинуватити сіоністів у співробітництві з «білогвардійськими бандами, спекулянтами і буржуазією». Постфактум, 12 липня 1919 р. спеціальним циркуляром НКВС України «Про закриття буржуазно-сіоністських і клерикальних єврейських партій, політичних, економічних і культурно-просвітницьких товариств і установ» і постановою НКВС України «Про ліквідацію єврейських буржуазно-націоналістичних установ» на території України була заборонена діяльність єврейських громад та їх рад (вони підлягали ліквідації або реорганізації) і 15-ти правосіоністських організацій («Центрального і місцевого комітетів партії сіоністів і її фракцій» – ЦК СО на Україні, «Мізрахі», «Цейре-Ціон», «Дройр», клерикальної партії «Ахдус», просвітницького товариства «Тарбут», структур колишнього Єврейського комісаріату періоду Директорії). Порядок ліквідації роз'яснювався наказом Київського губвиконкому від 18 липня 1919 р. У разі невиконання циркулярів посадовим особам загрожував революційний трибунал [9, с. 13; 17, с. 83–88].

За результатами постанови та циркуляру представники сіоністських громадських об'єднань повинні були передати власні архіви і поточне діловодство Ліквідаційним комісіям. Почався процес закриття сіоністських організацій в Одесі, Харкові та інших містах України. 23 липня 1919 р. Ш. Діманштейн оголосив про ліквідацію «Тарбуту» та Гехолуцу [23, с. 119]. Однак повністю знищити єврейський громадський рух у 1919 р. більшовики не встигли. Україну окупували війська Добровольчої армії Денікіна.

Сіоністська трудова та Соціалістична сіоністська партія, які утворилися 1920 р. після розколу організації «Цейрей-Ціон» з числа помірних правих та лівих елементів відповідно, проголосили головною метою боротьбу за створення єврейської держави в Палестині. Сіоністи протестували проти монополії Комуністичної партії на владу. Вони виступали з різкою критикою діяльності

єврейських секцій, вимагали національно-персональної автономії для радянських євреїв та створення умов для збереження традиційних засад єврейського життя, розвитку єврейської культури, мови іврит тощо. Ідейно-політичні позиції сіоністів доносили до єврейського населення за допомогою нелегально поширюваних у містах і містечках республіки листівок та періодичних видань, таких як: газети «Земля и труд» (орган СТП), «Сионистско-Социалистическая мысль» (орган ССП), «Революційна думка» (орган сіоністської федерації «Дройр») тощо. У травні 1922 р. в Києві партійні організації «Цейрей-Ціон» провели нелегальну конференцію, на якій обговорювали питання ліквідації більшовицького владного монополізму та створення в державі багато-партійної системи [10, с. 155].

Євсекції не бажали терпіти й існування свого єдиного конкурента в середовищі єврейського пролетаріату – партії Поалей-Ціон. Під їх тиском Політбюро ЦК 29 березня 1923 р. дало санкцію ГПУ на право проводити арешти й обшуки серед поалей-ціоністів. Відбулися арешти функціонерів Поалей-Ціон у Кременчуці, Сімферополі, Вітебську та Гомелі. Того ж року ГПУ запропонувала ліквідувати Поалей-Ціон як меншовицьку організацію, що негативно впливає на єврейський пролетаріат [8, с. 107].

Євсекції в 1920-ті рр. виступали головним зняряддям «комунізації» українського єврейства. Прекрасно обізнані з єврейською національною специфікою «євсеки», як їх нерідко презирливо називали пересічні євреї, здійснювали жорсткий політичний контроль поточної діяльності єврейських адміністративних органів та проводили найактивнішу роботу в напрямі руйнування єврейського національного громадського руху. Діяльність євсекцій була направлена на руйнування традиційної єврейської культури, незалежної політичної ідеології та всіх громадських рухів.

У серпні 1920 р. прийнято рішення за підписами Наркома освіти УСРР Л. Гринька і завідуючого Євбюро Наркомату освіти Д. Маца про заборону в школах мови іврит, в грудні 1920 р. друкарні «Культур Ліги» було націоналізовано, постачання паперу скоротила Євсекція, а до складу товариства було введено 2/3 комуністів. «Ліга» почала працювати майже як комуністична організація, хоча і зберегла ідишистську спрямованість [15, с. 8].

Тези партійних лідерів підтримали Євсекції. На початку червня 1919 р. під час Другої конференції євсекцій було заявлено, що найбільшо-

вицькі громадські організації «як опорні пункти всіх реакційних сил в єврейському народі повинні бути розпущені» [7, арк. 222].

У 1922 р. були заарештовані учасники третьої конференції Гехолуцу в Харкові. Всі заарештовані були допитані в ДПУ, а потім звільнені. В березні 1923 р. арештували близько 50 членів Гехолуцу в Одесі, у травні відбулися арешти в Києві та Криму. У вересні заарештували майже всіх учасників Білоцерківського осередку. 10 липня 1924 р. арешти членів Гехолуцу пройшли в містах та містечках Поділля. 9 серпня з-поміж заарештованих відібрали кілька десятків і, протримавши їх декілька місяців у вінницькій тюрмі, відправили до Харкова, а звідти – на три роки на заслання [13, с. 47]. Арешти організували і приймали в них участь євсекції на місцях. 10 березня 1924 р. євсекції Жмеринського райпарткому провели арешти організацій сіоністської молоді, що зібралися на вечір відпочинку. Було заарештовано 30 осіб, з них 24 особи були відправлені до Губернського відділення ГПУ. При арешті працівники євсекцій знайшли циркуляри ЦК сіоністської молодіжної організації, протоколи Житомирської та Всеукраїнської наради сіоністів, листівки «Банкрот євсекції». 2 вересня того ж року близько сотні халуціанців було заарештовано в різних містах та містечках України. У жовтні арешти продовжилися в Харківській та Полтавській губерніях, а в грудні пройшли на Катеринославщині [21, арк. 116].

Арешти проходили в час проведення перевиборів до місцевих Рад. Учасники виборів – представники різних єврейських партій – потрапляли до ДПУ в переддень виборів, їх кандидатури знімали з голосування, а пізніше їх звільняли з-під варти, приносили вибачення за непорозуміння.

Компартійні органи спільно з євсекціями здійснювали роботу з недопущення у місцеві ради представників сіоністських партій. Так, під час перевиборів до рад 1926–1927 рр. Волинський окрвиконком розіслав усім головам райвиборчкомів секретну інструкцію стосовно виявлення серед виборців прибічників сіоністських рухів. Згідно з інструкцією на виборчих зборах заборонялося розглядати будь-які питання, що піднімали сіоністські активісти, а останніх на період перевиборів потрібно було ізолювати [6, арк. 2].

У Циркулярному листі Ціон-організації сіоністів від 20 листопада 1925 р. наголошувалось: «Найближчим часом повинна розпочатись передвиборна агітація в Ради. З причини відсутності працівників Євсекція відтягує питання про ство-

рення єврейських рад, особливо в тих районах, де існують сіоністські організації. Потрібно покінчити з «уповноваженими», які фактично зменшують права єврейських трудящих. Потрібно нашим товаришам виграти вибори і потрапити в комісії. Створити мережу взаємодії з робітничою масою» [20, арк. 78].

Одночасно з арештами відбувалося вилучення майна організацій. Осередкам відмовлялося в оренді приміщень, проведенні вечорів, зустрічей. Часто приміщення передавалися іншим особам, організаціям. Зокрема, це ілюструють справи, пов'язані з діяльністю ліквідкомісії по єврейських справах при ревкомах. В 1924 р. Харківський ліквідком заклав єврейський клуб «Герцлія». Під час ліквідації було відмічено «цікавий злочин організації»: «клуб ставить своєю метою сприяти національному розвитку єврейських трудящих мас. Трудящі маси потребують не національного, а класового росту. Буржуазні організації прагнуть за допомогою розвитку національних почуттів затушувати класове розшарування єврейства <...> Членство за статутом клубу обмежено тільки віком, а не соціальним станом, що вказує на буржуазний характер клубу <...> Клуб «Герцлія» перебуває під керівництвом партії «Цеір-Ціон» [26, с. 37–38]. Аналогічно було ліквідовано приміщення Харківського осередку Єврейської комуністичної партії «Паалей Ціон» (ЕКПБ). Приміщення клубу, що орендував осередок, було передано окружному відділу ДПУ, а нове приміщення фінансова секція Міськради відмовила видати [19, арк. 111].

Євсекції прагнули максимально обмежити доступ сіоністів до провладних громадських і кооперативних об'єднань – ТЗЕТу, кустарних, кредитових та споживчих кооперативів. У середині травня 1925 року ЦБ євсекції звернулось до ЦК партії з пропозицією посилити ідеологічну боротьбу з різними сіоністськими організаціями, а також провести нові арешти серед їх керівництва. Разом з тим євсекція відмовилась від масових арештів рядових учасників громадських об'єднань, намагаючись їх у подальшому залучити їх до провладних єврейських організацій.

Утвердження більшовицької влади та її рішучий наступ на «носіїв буржуазної культури» спричинили на початку 1920-х рр. масову еміграцію з України єврейської інтелігенції, представників сіоністського підпілля та учасників єврейських громадських об'єднань. Виїхали відомі письменники і поети Х. Б'ялик, Д. Берельсон, Ф. Гофштейн, Б. Дінабург, Л. Квітко, П. Маркіша та ін. Відлуння доби УНР, з її розквітом свободи творчої

діяльності відійшли в минуле із встановленням в Українській СРР системи політичного контролю за національним життям. До середини 1920-х рр. компартійні органи припинили діяльність створеної за часів Центральної Ради «Культур-Ліги». Поступово було встановлено контроль над кооперативним видавництвом «Культур-Ліга», що випускало основну масу технічної та художньої єврейської літератури [4, с. 229].

Тиск влади на сіоністські партії та організації носив перманентний характер, проте, починаючи з другої половини 1920-х рр., він став постійним і рішучим.

Восени 1924 р. по містах і містечках України прокотилася хвиля масових арештів активістів сіоністського руху, лівову частку яких становила молодь. Тільки у проміжку між 13 березня та 1 травня 1924 р. в Україні заарештовано 2 тис. чоловік, з них до кінця 1925 р. в адміністративне заслання відправлено близько 300 осіб, частина арештованих понижувалась у політичних правах, частина – емігрувала [8, с. 117].

Наприкінці 1925 р. активізується наступ на сіоністів. Широка агітаційно-пропагандистська кампанія відбувалася під гаслом: «Окрім радянського ладу, окрім ленінської національної політики компартії нема в світі вирішення національного питання як для всіх народів, так і для євреїв». Як вже зазначалося, восени 1926 р. відбулися масові арешти сіоністського молодіжного активу, які дезорганізували роботу підпілля [28, с. 80]. До

містечка Турткуль було заслано функціонерів «Гехолуц» і «Гашомер» [3, с. 46].

За інформацією ДПУ, в 1926 р. кількість піднаглядних сіоністів скоротилася в республіці до 3617 чол., а загальне число членів сіоністських партій та організацій – до 14 тис. чол. [14, с. 158]. Масова репресивна кампанія проти сіоністських організацій тривала до початку 1927 року. Завершення розгрому організованого сіоністського руху в СРСР припадає на 1928 рік. Підпільно він продовжував діяти до середини 1930-х років.

Висновки. Отже, історія єврейського політичного життя початку ХХ ст. є історією ідейних протистоянь Бунду та сіоністських організацій. Партії та їх лідери конкурували між собою за лідерство у представництві інтересів єврейської громади Російської імперії. З початком революції 1917 р. партії об'єднали свої зусилля у прагненні перетворення Росії на федеративну демократичну державу. Підтримали єврейські лідери і українську революцію. Однак розвиток політичних подій у 1918–1919 рр. призвів до загострення протистояння. Повний розрив і боротьба за знищення конкурента відбулися в 1919 р., коли Бунд в особі Комфарбанда став частиною більшовицької партії. З того часу політичні лідери єврейських соціал-демократів поповнили лави євсекцій і почали спільно з більшовицькими карально-репресивними органами вести роботу за знищення всіх сіоністських організацій та ліквідацію їхніх активістів.

Список літератури:

1. Абрамсон Генрі. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920). К.: Дух і літера, 2017. 320 с.
2. Батанова Т. Політичні платформи та діяльність єврейських партій в Українській Центральній Раді та Міністерстві з єврейських справ (1917–1918 рр.). Наукові записки. – 2010. Т. 21. С. 262–280.
3. Беренштейн Л.Е. Евреи и политические репрессии в СССР (20–80-е годы XX века). К., 1996. 195 с.
4. Гриневич Л. Єврейське національно-культурне відродження 1920-х – 1930-х рр.. в УСРР у «Прокрустовом ложі» більшовицької ідеології. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. 2004. Вип. 12. С. 229.
5. Гусев В.І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): автореферат дис. ... д.і.н. К.: Київський університет ім. Т. Шевченка, 1999. 34 с.
6. Державний архів Житомирської області. Ф. Р.326. Оп. 2. Од. зб. 93.
7. Державний архів Російської Федерації. Ф.1318. Оп. 1. Од. зб. 555.
8. Долгатов А.Г. Правительственная политика по отношению к этноконфессиональным меньшинствам: «еврейский вопрос» в жизни советского общества (ноябрь 1917-го – начало 1930-х годов). СПб.: Нестор, 2002. 204 с.
9. Вестник НКВД (Киев). 1919. № 10.
10. Васильев В.Ю. Еврейский вопрос: поиски ответа. Центр изучения и публикации документов еврейской истории Храни и помни. Винница: Глобус-Пресс, 2003. 351 с.
11. Известия ЦК КП(б)У. 1921. № 5. С. 12–13.
12. Ликвидация буржуазно-сионистских и клерикальных еврейских обществ на Украине. Жизнь национальностей. 1919. № 28 (36).

13. Найман О. Холуціанський рух в Україні. Запорожские еврейские чтения. 1998. Вип. 2. С. 41–46.
14. Нариси з історії та культури євреїв України. К.: Дух і Літера, 2005. 440 с.
15. Правда історії. діяльність єврейської культурно – просвіт. організації «Культур – Ліга» у Києві (1918-1925): Зб. док. і матеріалів / Уклад.: М.О. Рибаків. 2-е вид., виправл. і доповн. К.: Кий, 2001. 207 с.
- Рафальський І. Політична боротьба в Радах робітничих і солдатських депутатів України: дис. ... к.і.н. К., 1993.
16. Рафес М. Национальные вопросы: Сб. статей и материалов. М.: Прлетарий, 1921. 187 с.
17. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі РДАСПІ). ф. 445. Оп. 1. Спр. 14.
18. РДАСПІ. Ф. 272. Оп. 1. Од. зб. 225.
19. РДАСПІ. Ф. 445. Оп. 1. Од. зб. 126.
20. РДАСПІ. Ф. 445. Оп. 1. Од. зб. 167.
21. Рудницька Н. Політичні партії і громадські рухи національних меншин на Волині у 1917–1921 рр. Шляхами творення української державності. За матеріалами регіональної науково-практичної конференції «Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 роках» (До 85-річчя Другого зимового походу). Житомир, 2006. С. 72–76.
22. Симонова А.В. Сионистское движение в советской России (1917 – 20-е год: дисс. ... канд. истор. наук. М., 1999. 249 с.
23. Солдатенко В.Ф. Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917–1920 рр. К.: Наукова думка, 2017. 747 с.
24. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: в 2-х томах. К.: Наукова думка, 1996. Т. 1.
25. Хонигсман Я.С., Найман О.Я. Євреї України: короткий нарис історії. Ч.ІІ; за заг. наук. ред. Ф.Я. Гороського. К.: НМК ВО, 1995.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1. Оп.20. Спр. 783.
27. Якубова Л. Нерадянські суспільно-політичні рухи в контексті суспільно-політичного життя радянської України 20-х – початку 30-х років ХХ ст. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. 2005. Вип. 13. С. 72–106.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ БУНДА И СИОНИСТСКИХ ПАРТИЙ В 1917 – В НАЧАЛЕ 1920-Х ГГ.

В статье на основе анализа архивных документов, периодической и монографической литературы делается попытка отследить и оценить отношения Бунда, сионистских общественных организаций и партий в период украинской национальной революции 1917–1921 гг., определить основные идейные расхождения, которые спровоцировали конфликты и непримиримую борьбу политических сил. Отдельные сюжеты статьи посвящены совместной деятельности большевиков и бывших бундовцев по уничтожению сионистского движения в Украине в первой половине 1920-х гг.

Ключевые слова: Бунд, революция, сионизм, партии.

RELATIONS OF THE BUND AND ZIONIST PARTIES IN 1917 – EARLY 1920S

The article, based on the analysis of archival documents, periodicals, and monographic literature, attempts to trace and assess relations between the Bund and Zionist public organizations and political parties during the period of the Ukrainian national revolution of 1917–1921, and to identify the main ideological differences that provoked conflicts and the deadly struggle of political forces. Certain parts of the article are devoted to joint activities of the Bolsheviks and former Bundists in relation to the destruction of the Zionist movement in the first half of the 1920s.

Key words: The Bund, revolution, Zionism, parties.

Каганов Ю.О.

Запорізький національний університет

«РІЗНОМИСЛЕННЯ» СТУДЕНТІВ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 1967–1969 рр.

У статті аналізуються прояви т.зв. «антирадянської поведінки» серед студентів механіко-математичного факультету Харківського державного університету в 1967–1969 рр. Описується створення «дискусійного клубу» 1967 р. та інспірування «єврейської організації» 1969 р. На підставі проведених автором інтерв'ю з безпосередніми учасниками подій верифікується та корегується інформація КДБ УРСР, спрямована в ЦК Компартії України. В контексті суспільно-політичної ситуації в радянській Україні відтворюються методи роботи КДБ, аналізуються настрої у студентському середовищі та доводиться утопічність проєкту з формування уніфікованого молодіжного середовища.

Ключові слова: Харківський державний університет, «різномислення», КДБ, студентство.

Постановка проблеми. В останнє десятиріччя в історіографії набуває популярності та концептуалізації термін «різномислення» як альтернатива терміну «інакомислення» [7]. Під останньою дефініцією, як правило, розуміються погляди або вчинки людей, що протистояли системі та (або) були наближені до дисидентської діяльності. Натомість термін «різномислення» є більш релевантним щодо переважної більшості населення СРСР, яке сприймало дійсність не цілком догматично, але водночас не формулювало ідей щодо зміни системи. У такий спосіб категорія «різномислення» сприяє відходу від спрощеного бінарного поділу всього радянського суспільства на тих, хто підтримував систему і тих, хто виступав її опонентом.

Корінь «різно-» підкреслює існування поглядів, позицій, які відрізняються від офіційних установок. Борис Фірсов так визначає сфери вживання понять «різномислення» і «інакомислення». У першому випадку людина приступає до реконструкції картини світу, не пориваючи з ідеєю, яка конститує цей світ, що не заважає йому бути її серйозним критиком. У другому випадку ментальна картина світу радикально змінюється під впливом іншого типу влаштування суспільного життя [7, с. 180].

На прикладі кількох гучних епізодів, пов'язаних із Харківським державним університетом, проілюструємо форми і прояви «різномислення» серед студентів механіко-математичного факультету в 1967–1969 рр.

Постановка завдання. Отже, мета статті – аналіз проявів «антирадянської поведінки» серед студентів механіко-математичного факультету Харківського державного університету в 1967–1969 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Харківський університет, заклад з багатими академічними традиціями, в середині 1960-х – середині 1970-х років, ставав, з умовним інтервалом в один рік, осередком викривання чергової «антирадянської» групи студентів. Залежно від суспільно-політичної ситуації в країні, масштаб і результат такого «викривання» різнився.

Сухою мовою документа, інформаційного повідомлення КДБ при Раді Міністрів УРСР до ЦК Компартії України від 5 жовтня 1967 р. під грифом «таємно» (гриф скасовано у 2013 р.), який відклався в Галузевому державному архіві СБУ: «у вересні 1967 р. Управлінням КДБ при Раді Міністрів УРСР по Харківській області розкрита і шляхом профілактики припинена шкідлива діяльність групи студентської молоді, яка виношувала наміри створити на нелегальній основі т.зв. «дискусійний клуб» для обговорення соціологічних і політичних питань. Ініціатором і натхненником цього клубу виявився Ситницький Олександр Абрамович, 1948 р.н., член ВЛКСМ, студент 2-го курсу металургійного факультету Харківського політехнічного інституту [2, арк. 308].

Однодумцями в документі називаються також студенти механіко-математичного факультету Харківського державного університету, члени

ВЛКСМ: Бархаєв Юрій Павлович, 1947 р.н. і Добрусін Михайло Володимирович, 1948 р.н., які, у свою чергу, «кооптували 6 студентів вищих навчальних закладів м. Харкова для роботи у клубі», а саме: студентів 2-го курсу Харківського державного університету, членів ВЛКСМ Гаєва Євгена Олександровича, Кореневського Михайла Залмановича, Тітова Віктора Миколайовича, студента 4-го курсу ХДУ Соколянського Анатолія Олександровича і студентів 2-го курсу Інституту радіоелектроніки Бейліна Олександра Мироновича і Дзигана Віктора Польєвича [2, арк. 308–309].

Зняття грифів до значної кількості документів КДБ та уможливлення в нинішніх умовах отримання доступу до першоджерел в ГДА СБУ відкриває дослідникам суттєві резерви для заповнення фактографічних лакун та на цій підставі нових інтерпретацій багатьох суспільно-політичних процесів. Разом з тим розсекречені документи КДБ являють собою здебільшого аналітичні та узагальнюючі матеріали спецповідомлень і донесень КДБ до ЦК Компартії України і не можуть замінити протоколів допитів безпосередніх учасників подій, які залишаються недоступними науковцям. З огляду на цю обставину, а також враховуючи методи фальшування, приписування та імітації гучних справ з боку КДБ, документи органів держбезпеки потребують не менш уважного критичного аналізу, аніж матеріали іншого походження. Прагнучи здійснити верифікацію обставин справи, автор статті використав можливості усного інтерв'ювання безпосередніх учасників подій, які є фігурантами справ, описаних у документі КДБ.

Автор висловлює вдячність за надані інтерв'ю (особисті зустрічі, телефонний, скайп-зв'язок, електронна пошта): Геннадію Семенову (м. Запоріжжя) [3], Євгену Гаєву (м. Київ) [4], Михайлу Добрусіну (Каліфорнія, США) [5], Олександрі Ситницькому (Каліфорнія, США) [6].

На підставі інтерв'ю з учасниками ми спробували реконструювати події, які, попри локальний характер, дають суттєві аргументи для інтерпретації радянського суспільства 1960–70-х рр.

Свідчення учасників подій показують, що КДБ наводило вигадані шаблони дискусій і мотивації. Насамперед, інтерв'юери заперечують масовість групи і, за свідченнями О. Ситницького (нині поет-перекладач, проживає в США), двоє з «учасників клубу» (В. Тітов, А. Бейлін) є приписаними КДБ до цієї справи, вочевидь, з метою доведення організованого характеру групи [6].

Судячи з тексту документа, учасники клубу збирались у вільних від занять аудиторіях, кафе університету і приватних квартирах, де обговорювали різні соціологічні і політичні проблеми та події. У ході дискусій розглядалися такі питання: ідеальне суспільство майбутнього, суспільна свідомість, однопартійна і багатопартійна системи державного управління, роль у цій системі «бюрократії» і «технократії». Як наголошувало КДБ, розглядалось питання про багатопартійну систему і спотворено тлумачились окремі події всередині країни і політика КПРС [2, арк. 309].

На підставі інтерв'ю нами з'ясовано, що «дискусійний клуб» постав у рамках новоствореного факультету громадських професій Харківського державного університету, який очолила Валентина Іларіонівна Астахова, в майбутньому доктор історичних наук, фундатор і ректор Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія». Природно, що ліберальний дух цього факультету швидко привернув до нього увагу студентів різних факультетів, що мали допитливий розум і прагнули до дискусій, у тому числі студентів механіко-математичного факультету, які фігурують у вищенаведеному документі [4].

Факультет виник у умовах реабілітації соціологічної науки, яка тривалий час поряд з генетикою знаходилась під тавром буржуазних звинувачень, а в середині 60-х рр. стала модним науковим напрямом. Саме захоплення соціологією дало поштовх створенню дискусійного клубу. За свідченнями його учасника О. Ситницького, обставини виглядають таким чином: «в якості групового «диплома» ми повинні були створити анкету, де вивчалась ефективність роботи комсомольської організації ХДУ. Ось це і обговорювалось. Однак справа зайшла далеко, і тоді ми стали читати книги із соціології, включаючи самвидав, і на зборах їх обговорювали, хтось доповідав по темі, і тут пішли розмови в контексті шістдесятництва і лібералізму того часу, говорили про відновлення ленінських ідей, спотворених Сталіним» [6].

Головний мотив створення клубу, за словами його учасників, полягав у невгамовній цікавості, у прагненні розібратися у протиріччях між теорією і практикою, між задуманою політичною системою та її втіленням у життя. «Відчуття протиріччя між теорією і практикою – нормальні відчуття для молодої шукаючої людини», наголошує Євген Гаєв, нині доктор технічних наук, професор Національного авіаційного університету [4].

«Ми знаходились в омані, що система може бути реформована, її слід тільки підрихтувати.

Ніяких революцій чи багатопартійної системи ми не обговорювали. Це і так було ясно <...> Товаришу Шелесту вони набрехали. Нічого подібного ми не обговорювали, а обговорювали Критику Розуму Канта, «Технологію влади» Авторханова, проблему звільнення селян, Хартію вольностей», – зазначає О. Ситницький [6].

Усвідомлюючи обмежене коло зацікавлених у цих розмовах, частина учасників створила вузьке коло, пізніше назване КДБ «дискусійним клубом». При цьому ніхто не вживав особливих заходів обережності й обачності, не ухитився у підпілля. «Це був романтичний період захоплення вільними ідеями, певний лібералізм викладачів на молодших курсах», – згадує Євген Гаєв [4].

Учасник клубу Михайло Добрусін, нині програміст у Каліфорнії, додає, що значна частина розмов стосувалася єврейського питання, з огляду на загострення відносин між СРСР та Ізраїлем в умовах шестиденної війни 1967 р. [5]

Важливо наголосити, що студенти не обговорювали жодних питань про форми і методи боротьби і не мали наміру організуватися або закликати до спротиву. Михайло Добрусін чітко обґрунтовує мотиви такого вектору мислення: «Для того, щоб боротися, потрібно сформулювати, за що ти борешся. У нас не було такого розуміння. Можна порівняти це з нинішньою ситуацією в Росії, коли за необхідності делегітимізувати будь-яку антивладну ініціативу, говорять: якщо не Путін, то хто? Ми розуміли, що всяка боротьба пов'язана з тоннами пролитої крові, питання: що в сухому залишку? До того ж залишався у старшого покоління ще живим страх, пов'язаний з голодомором і сталінськими репресіями». «У моєї бабусі й дідуся був туалет у дворі. Тоді замість туалетного паперу користувались газетами. Коли я йшов у туалет, то бабуся і дідусь ретельно дивились на клаптик паперу, щоб я не використав перші сторінки, де були портрети вождів. За це могли раніше посадити на 10 років», – згадує М. Добрусін [5].

Ці прагматичні і логічно вивірені антимілітаристські настрої харківської молоді чітко контрастують із мотивацією молоді Західної України, яка визнавала пріоритетним збройний шлях боротьби, без прорахунку наслідків, маючи досвід підпільної боротьби в УПА батьків і родичів.

За спогадами учасників, у групі не існувало формального лідера, а виділення в цій ролі

О. Ситницького стало вигадкою КДБ, якому був потрібний лідер для демонстрації інституційованого характеру студентського об'єднання.

Серед тем, які обговорювалися студентами, не звучало українське національне питання. Українці і росіяни не диференціювалися, а розмежування відбувалося на єврейському ґрунті.

Вищенаведений документ КДБ закінчується типовим, як для таких матеріалів, висновком: «У результаті докладних бесід, проведених з ними співробітниками УКДБ, учасники клубу усвідомили свої ідеологічні помилки й хибні дії, самі дали їм принципову оцінку і запевнили, що в подальшому допускати подібного не будуть. Зокрема, один з учасників клубу в пояснення вказав: «Мої сирі, необґрунтовані ідеї, з якими я ділюся з друзями, формували у них хибні уявлення про історичний матеріалізм і політику нашої партії й уряду. Ще більшу шкоду міг принести подальший розвиток клубу на тій самій «напівлегальній основі» [2, арк. 311].

Учасники групи, які надали інтерв'ю, заперечують або ставлять під сумнів, що будь-хто давав такі пояснення і висловлював каяття. З високою вірогідністю в документі КДБ зафіксував власні формулювання, які пропонували молоді під час допитів, але вклали їх у уста студентів. У такий спосіб органи держбезпеки могли звітувати про закриття справи, в іншому ж випадку, якщо студенти не стали на шлях виправлення, то мав би розгортатися інший сценарій, під який у КДБ не вистачало фактів і підстав.

Прямої негативних наслідків для студентів описані події не мали, за винятком комсомольсько-партійних характеристик, виданих по закінченню вищого навчального закладу: «У деяких вчинках відсутній класовий підхід» (М. Добрусін, характеристика пом'якшена науковим керівником) [5], «Схильний вести демагогічні розмови» (Є. Гаєв¹) [4].

Існує версія, що шляхом допитів КДБ прагнув вийти на реальних дисидентів Харкова, з якими тією чи іншою мірою були пов'язані студенти, які закінчували школу № 27 м. Харкова, а саме – на оточення Б. Чичібабіна. Останній був пов'язаний з Г. Алтуняном, Ю. Даніелем та Є. Євтушенком.

Саме випускниками елітарної, за багатьма параметрами, 27-ої школи м. Харкова була більшість учасників «дискусійного клубу».

Середня школа № 27 була заснована в 1963 році у складі 9–11 класів для поглибленого вивчення фізики і математики при держуніверситеті відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР

¹ Стиль епохи характеризує жартівлива телеграма, яку в 1971 році надіслав Євгену Гаєву з приводу народження доньки Михайло Добрусін: «Поздравляю. Желаю хорошей характеристики роддома».

про створення спеціалізованих шкіл-інтернатів при державних університетах. З 1966 р. вона працювала у складі 7–10 класів під назвою фізико-математичної школи. Примітним був соціальний та національний склад учнів і вчителів школи. Так, у 1971–1972 рр. у школі № 27 навчалось 812 учнів, з них дітей робітників – 11,5%, дітей службовців – 90%, військовослужбовців – 8,5%. Водночас робітничий клас Харкова складав 70% від загальної кількості працюючого населення [8, арк. 52].

Склад школярів також контрастував з національним складом населення міста. В школі навчалося дітей української національності – 238 чол., або 23,9% до загальної чисельності учнів, дітей російської національності – 299 чол. (37%), єврейської національності – 254 (31,2%), інших – 21 чол. (2,5%) (на той час населення Харкова за національним складом розподілялось так: українці – 49,4%, росіяни – 41,8%, євреї – 6,1%). Серед 7 учителів математики школи 4 були єврейської національності [8, арк. 52].

Для комісії відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України, яка перевіряла школу у 1972 р., той аргумент, що за чотири останні роки із 816 випускників школи вступило до вищих навчальних закладів і військових училищ 796 чол., або 97,5%, виявився значно слабшим порівняно з порушеннями ідейно-політичного характеру. Зокрема, у провину колективу школи ставилось те, що навчання в ній починається о 9.30. Окрім того, «питання ідейності викладання навчальних дисциплін, виховання патріотичних та інтернаціональних почуттів, авангардної ролі комуністів у навчально-виховному процесі, ідейність у викладанні основ наук, формування комуністичного світогляду та ідейної переконаності учнів не знайшли достатнього відображення в рішеннях партійної організації, педагогічної ради та комсомольської організації школи. Документи школи, матеріали навчальних кабінетів, поза-класні заходи не розкривають досягнень робітничого класу індустріального Харкова» [8, арк. 53].

Ці тези давали владі ґрунт для простих пояснень, чому з 76 випускників школи № 27, які навчаються на механіко-математичному факультеті Харківського університету, 36 чоловік єврейської національності не беруть участь у громадсько-політичній роботі вузу, а протягом 1967–1970 років випускники школи «допускали ідейні збочення». Серед них – Альтшуллер М.С., виключений з комсомолу і університету, на двох – Файнгольда М.І. і Канівського З.І. накладено комсомольські стягнення [8, арк. 55].

Ставлення органів держбезпеки до того чи іншого антирадянського прояву залежало не тільки і не стільки від «складу злочину», а обумовлювалося суспільно-політичним кліматом у державі. Після радянського вторгнення в Чехословаччину в 1968 році в СРСР відбувається придушення свобод і черговий етап «закручування гайок».

Враховуючи, що студентське середовище виявилось найбільш чутливим до подій «Празької весни», висловлюючи в різний спосіб свій протест, контроль за молоддю стає одним із пріоритетів КДБ. Це відслідковується за частотністю документів із доповідями у ЦК, спецповідомленнями, операціями, заходами профілактики осіб тощо, які зберігаються в ГДА СБУ.

Саме в цих умовах у Харківському державному університеті, на вищезгаданому механіко-математичному факультеті, в 1969 році розгорнулися події, які наочно продемонстрували, що міра покарання залежить не від серйозності «справи», а від суспільно-політичного та ідеологічного контексту.

Головними фігурантами стали студенти Геннадій Семенов, Марк Альтшуллер і Семен Хобод (останні двоє – комсомольці). Сповнені критичного мислення, вони обговорювали в найманій квартирі Г. Семенова і Ю. Баранника, в університеті, інших місцях різні теми, зокрема єврейське питання, еміграцію в Ізраїль (поширений вислів: «євреї – це не національність, а засіб пересування»). Також предметом дискусій студентів були історичні сюжети, зокрема репресії, табори. До розмов долучалися також ще 5–6 студентів, однодумців [3].

«Хоча, – згадує Геннадій Семенов, – після подій 1968 р. в Чехословаччині у нас зникла ілюзія, що систему можна «підрехтувати», сам стиль розмов тяжів до іронічного, був сповнений анекдотами. Радянську владу ми називали «Софья Власьевна» (від російського – «советская власть»). Диявол боїться не сили, не ненависті, не аскези, а насмішки. Коли над системою починають сміятися, її кінець відносно недалеко в історичному плані. По анекдотах та реакції на них люди знаходили один одного» [3].

Якщо у випадку «дискусійного клубу» існував принаймні прообраз організації, то 1969 року у провину студентам ставили нерадянський напрямок мислення, свідомості та світосприйняття.

За допомогою звичних методів прослуховування і роботи агентів, органи КДБ взяли за цю справу, провели допити ключових дійових осіб.

КДБ переслідувало в цих подіях декілька цілей. По-перше, мали на меті показати існування певної єврейської організації (враховуючи національність ключових фігурантів справи). По-друге, одне із завдань органів держбезпеки полягало в необхідності постійно демонструвати профілактичну роботу серед молоді. Ця профілактика закінчувалася по-різному, залежно від епохи.

Слід зауважити на прикладі описаних подій, що органи КДБ прагнули діяти «чужими руками», за допомогою партійних і комсомольських органів, ректорату університету тощо. Крім того, органи не могли висвічувати своїх агентів, їм потрібно було отримати матеріали від сторонніх осіб або установ, які можна було б легально використовувати.

Саме тому було скликано комсомольські збори механіко-математичного факультету, на яких розглядалася справа Г. Семенова, С. Хобода і М. Альтшуллера. Поза сумнівом, ці збори, як і більшість радянських ритуальних процедур, не вирішували жодних питань по суті, враховуючи наперед визначений результат, розроблений заздалегідь сценарій та театралізованість виступів.

Атмосферу заходу яскраво передає замітка, опублікована 17 лютого 1970 р. в газеті «Харківський університет» під промовистою назвою «Вони і ми»: «Вони стоять перед лицем своїх товаришів і відповідають. За все одразу. За презирливе, наплювательське ставлення до комсомольської, громадської роботи. За підлі, брудні розмови в кутках. Розмови, в яких невідомо чого було більше: дрімучого обивательського невігластва чи свідомої зловорожості, прагнення очорнити, обплювати все те, завдяки чому стали вони студентами університету, комсомольцями, рівноправними громадянами великої багатонаціональної сім'ї радянських народів» [1].

Як згадує Геннадій Семенов, «ніхто не педалював на зборах єврейське питання та єврейське походження фігурантів, хоча саме це цікавило КДБ найбільше» [3].

Комсомольські збори мали, передусім, стати реакцією на сигнал з КДБ, а крім іншого, зробити акт попередження всім іншим студентам про те, що, використовуючи оруеллівську термінологію, «большой брат следит за Вами», та посіяти страх у молодіжному середовищі.

Вердикт комсомольських зборів був чітким – виключення з комсомолу М. Альтшуллера і С. Хобода та відрахування з університету Г. Семенова, М. Альтшуллера і С. Хобода.

Газетна публікація, опублікована по мотивах зборів, продовжувала «виховну» місію і давала

поради студентам: «Той, хто не знає, але щиро прагне розібратися в будь-яких складних питаннях, той звернеться по допомогу до праць класиків марксизму, до старших товаришів – викладачів, членів партійної організації, до спеціальної суспільно-політичної літератури, яка дає чіткі відповіді на найскладніші питання сучасності» [1].

Сам дух публікації в газеті відображає офіційну точку зору радянської ідеологічної системи, яка висвітлювала епізод 1969 року як виключення із загальної «нормальної» поведінки радянських студентів. У руслі ідейних правил системи і радянського дискурсу газетна публікація виховувала почуття провини і сорому шляхом осуду з боку товаришів: «І як це приємно, що дізнавшись про закулісне шипіння групки відступників, комсомольці третього курсу мехмату знайшли слова – гнівні, справедливі й розумні, – щоб засудити поведінку тих, хто забув, та й не хотів знати, до чого зобов'язує звання радянського студента» [1]. Це своєрідне послання, яке апелює до бажання індивіда бути «хорошим» або стати кращим, найтипівіший метод як релігійних, так і псевдорелігійних ідеологій.

Газетне «послання» містило й конкретні поради, як виправитися і надалі стати «правовірним» студентом і викладачем: «Персональних справ на мехматі могло і не бути, якби: чітко, системно, наступально працювали агітатори академгруп (чого гріха таїти, бували випадки, коли студенти окремих груп по цілому семестру не бачили в себе агітатора); комсомольське бюро факультету повсякчасно проявляло турботу про те, щоб кожен комсомолец був бійцем, активно працював у своїй організації (на жаль, факти говорять про інше: по суті неучасть у громадському житті – типове явище на факультеті); коли б і раніше комсомольці факультету були непримиренні до окремих демагогічних виступів незрілих молодиків (встає такий собі доморослий «демагог» на семінарі і, не підготувавшись до занять, починає плести нісенітницю, але чує навколо не гнівні вигуки осуду, а смішки, мовляв, як викладач викрутиться з цього скрутного становища)» [1].

Той факт, що через рік, за спогадами випускників ХДУ, в університеті стався черговий прояв «антирадянщини» і відрахування групи студентів, засвідчує, що система наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. вже не формувала беззастережний страх серед студентства, яке, за канонічною моделлю, було покликано вдячно сприймати і засвоювати знання, вміння і навички і займати підпорядковане становище в університетській ієрархії.

Висновки. Слід зауважити, що обидві описані кампанії сталися на механіко-математичному факультеті, і це руйнує стереотипи про те, що студенти технічних спеціальностей утилітарно або байдуже налаштовані до суспільних процесів.

Використання терміну «різномислення» дає ширший коридор для інтерпретацій не тільки

лінії поведінки студентської молоді, а й в цілому феномену «радянської людини», дозволяючи уникати штампів КДБ про «антирадянські прояви» щодо будь-яких критичних поглядів та умовиводів, водночас демонструючи утопічність уніфікованого суспільного простору в радянській Україні.

Список літератури:

1. «Вони і ми». Харківський університет. 1970. 17 лютого. № 14–15.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 955. Арк. 308–311.
3. Інтерв'ю Юрія Каганова з Геннадієм Семеновим. 09.08.2017 р.
4. Інтерв'ю Юрія Каганова з Євгеном Гаєвим. 08.08.2017 р.
5. Інтерв'ю Юрія Каганова з Михайлом Добрусіним. 06.08.2017 р.
6. Інтерв'ю Юрія Каганова з Олександром Ситницьким. 04.08.2017 р.
7. Разномыслие в СССР и России (1945–2008). Сборник материалов научной конференции 15-16 мая 2009 г. / под ред. Б.М. Фирсова. СПб. Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2010. 368 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1. Оп.25. Спр. 516. 65 арк.

«РАЗНОМЫСЛИЕ» СТУДЕНТОВ ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В 1967–1969 гг.

В статье анализируются проявления т.н. «антисоветского поведения» среди студентов механико-математического факультета Харьковского государственного университета в 1967–1969 гг. Описывается создание «дискуссионного клуба» 1967 г. и инспирирование «еврейской организации» 1969 г. На основании проведенных автором интервью с непосредственными участниками событий верифицируется и корректируется информация КГБ УССР, направленная в ЦК Компартии Украины. В контексте общественно-политической ситуации в советской Украине воспроизводятся методы работы КГБ, анализируются настроения в студенческой среде и доказываются утопичность проекта по формированию унифицированной молодежной среды.

Ключевые слова: Харьковский государственный университет, «разномыслие», КГБ, студенчество.

„ALTERNATIVE THINKING” OF THE KHARKIV UNIVERSITY STUDENTS IN 1967–1969

Displays of the so-called «anti-Soviet behavior» among the students of the Faculty of Mechanics and Mathematics of the Kharkiv State University in 1967-1969 are analyzed in the article. The establishment of a «discussion club» in 1967 and the instigation of a «Jewish organization» in 1969 are described. The information of the KGB of the UkrSSR, directed to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, is verified and adjusted on the basis of author's interviews with direct participants of the events. Methods of work of the KGB are reproduced, the mood in the student environment is analyzed, and the utopian project of forming a unified youth environment is presented in the context of the socio-political situation in Soviet Ukraine.

Key words: Kharkiv State University, „alternative thinking”, KGB, students.

Кожухаренко Л.В.

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МОЛОДІЖНОГО ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Висвітлена молодіжна волонтерська діяльність. Відображено наукові праці іноземних і вітчизняних учених, які досліджували це питання. Розглядається зміст поняття «волонтер». Розкривається потенціал волонтерства як ефективного механізму вирішення найбільш патріотично-виховних проблем. Зроблено висновки щодо перспективи волонтерської практики в Україні.

Ключові слова: *молодь, державна молодіжна політика, молодіжний волонтерський рух, волонтер, волонтерський рух.*

Постановка проблеми. У сучасних історичних умовах розвитку нашої держави діяльність волонтерів є інноваційною формою відносин громадян і держави. Робота волонтерів з кожним днем стає все більш значущим ресурсом націєтворчого процесу. Особливість волонтерського руху в Україні полягає в тому, що доволі чисельною групою волонтерів, які працюють у цій сфері, є учнівська та студентська молодь. З метою розробки якісної програми волонтерської молодіжної практики в Україні, необхідно дослідити питання, які мають визначити чинники побудови нового суспільства, що буде спроможним інтегруватися у світову спільноту на рівних. Якщо держава не підтримає, не визнає, що активна волонтерська діяльність є корисною задля створення майбутнього, а отже – зменшить її роль, то волонтери можуть втратити до неї інтерес. У наш час проводиться дослідження проблематики волонтерського руху переважно в межах трьох напрямків: соціального, економічного і трудового. Науковці звертають свій погляд на зміст волонтерства: питання підготовки волонтерів до спілкування з різними категоріями населення, практичний досвід та принципи роботи. Проте цю діяльність можливо вивчати і як явище, викликане історичними подіями, що має змогу впливати на виховний процес, який формує нове суспільство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В основі класичних підходів до дослідження проблематики добровільної діяльності людей лежать ідеї альтруїзму (О. Конт, І. Кант, Г. Гегель, П. Сорокін, Д. Майерс, В. Ефроїмсон), лібералізму (Дж. Бентам, Г. Спенсер, Ф. Хайек), християн-

ських релігійних цінностей (А. Сміт, М. Вебер, А. де Токвіль). Дослідження елементів волонтерського руху в Україні можна знайти в працях Р. Вайноли, А. Капської, Н. Комарової, О. Беспалько, О. Карпенко, І. Зверєвої, Г. Лактіонової. Дослідженню державної молодіжної політики були присвячені роботи вітчизняних науковців М. Головатого, В. Головенька, М. Перепелиці; аналізу процесу становлення громадянського суспільства в Україні та політичної культури молоді – М. Пірен, В. Ребкала, С. Телешуна .

Постановка завдання. Мета статті полягає в розкритті сутності молодіжного волонтерського руху. Відповідно до поставленої мети сформульовані такі завдання: 1) висвітлити стан молодіжної волонтерської діяльності в умовах трансформації суспільства; 2) визначити внесок волонтерського руху в розвиток України.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах сучасних реалій нашої країни дослідження стану та статусу волонтерського руху набуває особливої актуальності. Становлення української державності, побудова нової моделі суспільства, інтеграція України в європейське та світове співтовариство передбачають орієнтацію на Людину, її духовну культуру й визначають основні напрями виховної роботи з молоддю. У зв'язку з цим стан сучасного суспільства потребує нового орієнтиру, на який можна було б опертися та через нього змінити свідомість людей. Цим орієнтиром може стати патріотизм, який поєднує в собі любов до свого народу та України, гордість за її минуле і сьогодення, готовність її захищати. Прищеплювати любов до Батьківщини можливо

через систему громадських заходів конкретними діями. Однією з таких форм виховання в наші дні може стати волонтерство.

Для України добродійність не є новою, вона відповідає українському менталітету та національному характеру. Сьогодні ми є свідками відродження історичних коренів волонтерства як різновиду благодійницької діяльності. Український молодіжний рух зародився дуже давно. Фахівці Українського інституту соціальних досліджень, інші дослідники (М.Ф. Шевченко, к. політ. н.) виділяють в історії українського молодіжного руху такі чотири основних періоди: перший (кінець XVI століття – кінець XIX) – зародження та існування окремих осередків українського молодіжного руху; другий (кінець XIX – середина 20-х рр. – для Радянської України, кінець 30-х рр. XX століття для – Західної України) – становлення і масовий розвиток громадських структур українського молодіжного руху; третій (середина 20-х – середина 80-х рр. XX століття) – комсомольсько-піонерський період українського молодіжного руху; четвертий (із середини 80-х рр. XX століття і дотепер) – відродження і розвиток українського молодіжного руху на якісно новій основі [11, с. 90–91].

Волонтерство втілює в собі найшляхетніші прагнення людства до гуманізму, миру, свободи, безпеки для всіх людей – це і є фундамент громадянського суспільства. Слово «волонтер» з французької означає доброволець. Волонтерами спочатку називали тільки тих людей, які виключно зі свого бажання вступали на військову службу. Волонтер – це людина, яка добровільно, не переслідуючи корисливих цілей, займається діяльністю на користь суспільства, не отримуючи за це грошової винагороди [2, с. 467].

Побудова громадянського суспільства неможлива без діяльності молоді – важливої складової частини суспільства. Сьогодні в суспільстві відбуваються кардинальні зміни в політичній, економічній, соціальній, духовній сферах, що роблять дітей, підлітків і молодь більш прагматичними. Ці зміни впливають на формування молодого покоління, яке є чутливим індикатором суспільних трансформацій, і визначають в цілому потенціал розвитку суспільства. Волонтерська діяльність сьогодні може виступити тією діючою формою переорієнтації молоді, яка забезпечить протиставлення споживацькій психології та відповідним їй моделям поведінки. У процесі побудови в Україні відкритого, демократичного суспільства важливу роль відіграє саме молоде покоління, оскільки

воно безпосередньо задіяне в процесі його побудови і побачить його здобутки в майбутньому.

У перші роки незалежності нашої держави все активніше почали говорити про важливість волонтерства в суспільстві. З 1992 р. в Україні починає активно розвиватися мережа соціальних служб для молоді (нині – центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ)). Головна мета їхньої діяльності – реалізація державної молодіжної політики та завдань, окреслених у Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (від 15.12.1992 р., № 2859) і Законі України «Про сприяння становленню та соціальному розвитку молоді в Україні» (від 05.02.1993 р., № 2998-ХІІ). Саме створення центрів соціальних служб ЦСССДМ спричинило активний розвиток волонтерського руху [5, с. 21–22].

З урахуванням такої провідної тенденції розвитку волонтерства у 1998 році було створено Всеукраїнський громадський центр «Волонтер». Основним завданням Центру є сприяння розвитку волонтерського руху в Україні. Членами Центру можуть бути громадяни України, які досягли 14 років [10, с. 52–53]. У 2000 р., за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) вперше в Україні центром «Волонтер» була проведена Всеукраїнська конференція, присвячена проблемі волонтерства, – «Перспективи розвитку волонтерського руху на порозі XXI ст.» [6, с. 23].

Участь у волонтерському русі не має вікових, гендерних, расових, релігійних і навіть політичних меж. Це підтверджує Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації». У ньому, зокрема, зазначається: «Молодіжні та дитячі громадські організації утворюються і діють на засадах добровільності, рівноправності їх членів, самоврядування, законності та гласності» [8].

Необхідно створювати умови для організації волонтерського руху з урахуванням сучасних історичних реалій, а саме такі: взаємодія спеціалістів різних областей під час навчання волонтерів і підготовки заходів; забезпечення волонтерів гідними та комфортними умовами та засобами праці; більш якісніша підтримка держави.

Істотну роль у посиленні статусу добровольців та у формуванні позитивного ставлення громадян до їхньої діяльності відіграє впровадження системи навчання волонтерів. У 2006 році був виданий наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту «Про затвердження Типового положення про Школу волонтерів центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді». Основним завданням Школи є забезпечення

теоретичної та практичної підготовки волонтерів до реалізації добровільних програм. Навчання у Школі здійснюється на безоплатній основі. Слухачами Школи можуть бути: учні старших класів загальноосвітніх шкіл та інших навчальних закладів, студенти вищих навчальних закладів, безробітна молодь, клієнти Центру. До роботи у Школі залучаються: фахівці на договірних засадах (соціальні педагоги, лікарі, психологи, вчителі, юристи тощо), волонтери, які пройшли відповідну підготовку та мають досвід.

Волонтерство активно залучається до системи освіти, та створюються всілякі можливості для участі молоді в цьому виді діяльності. Один з таких заходів – Школа «Я – волонтер» – почала працювати при Тернопільській міській раді. Мета проекту, автором якого є громадська активістка Яна Желябіна, – виховати патріотичну, суспільно активну молодь. Слухачам будуть надавати основи знань з психології, комунікації, ораторського мистецтва, журналістики, першої до медичної допомоги тощо. Заняття будуть проводити працівники міськради, активісти молодіжного об'єднання «Файне місто», інші спеціалісти [4, с. 10].

Питання про потенціал використання молодіжної волонтерської діяльності може розглядатися як мінімум у двох аспектах: вплив молодіжного волонтерства на конкретно-історичну ситуацію, яка склалася в суспільстві; вплив волонтерства на саму особистість молодої людини, яка включена в дану діяльність. Завдяки волонтерській діяльності відбувається реалізація тих характеристик особистості, які часто залишаються нерозкритими в повсякденному житті, виконують функцію морального виховання, відродження в молодіжному середовищі фундаментальних цінностей, таких як: милосердя, справедливість, чуйність та ін. Волонтерство пов'язано із самоосвітою молоді, можливістю отримання ранньої професійної орієнтації, утвердженням себе як особистості, можливістю перевірки та розвитку здібностей і ділових якостей. Якщо говорити про сфери діяльності волонтерів, особливо тих добровольців, які є студентами соціально-педагогічних, соціальних та психологічних спеціальностей ВНЗ, то для них добровільна робота є безпосередньою сферою застосування своїх професійних знань, умінь та навичок. Окрім того, діяльність таких студентів у ролі добровольців дає можливість розширити професійний досвід саме у практичній діяльності із соціально вразливими верствами населення, експериментувати з використанням змістового компонента підготовки студентів до волонтерства [1, с. 34].

Волонтерська діяльність молоді спрямована, передусім, на найгостріші проблеми, що мають місце в українському суспільстві: догляд за хворими, літніми людьми, робота з ув'язненими, надання консультацій представникам етнічних меншин, допомога безхатченкам, збір коштів тощо. Також реалізуються інші проекти: благоустрій мікрорайонів, реставрація об'єктів культурної спадщини, благодійні вистави. У результаті участь молодих людей у волонтерському русі дає їм змогу розширити можливості повноцінної участі в житті країни, веде до укріплення демократичних і духовних цінностей в суспільстві. Волонтерство є невичерпним джерелом набуття громадянської освіти.

Революція Гідності, а згодом бойові дії на Донбасі призвели до унікальної ситуації, Україна пережила пік громадської активності, коли багато людей абсолютно безкорисливо, щиро допомагали ближньому. У дні Євромайдану – драматичні, героїчні – наші молоді сучасники склали іспит на людяність, на суспільний приклад, а згодом їхня діяльність розгорнулася на східних кордонах держави. До активної роботи з підтримки української армії підключилась молодь Дніпропетровщини. Координацію волонтерського руху взяв на себе обласний Молодіжний центр. Волонтери підіймають бойовий дух солдат концертними програмами, створюють листівки, газети, організують переписку з бійцями на передовій, а також збирають матеріальну допомогу армії. Центр розпочав роботу з пошуку волонтерів, готових листуватися з військовослужбовцями, які знаходяться на передовій [9, с. 19]. Волонтерство останнім часом є популярним не лише серед молоді. Прикладом може слугувати історія хлопця зі Львова. 10-річний львів'янин Тарас Кротько, який дуже хотів мати планшет, і якому родичі подарували на день народження 1300 гривень на цей гаджет, вирішив відмовитися від своєї мрії на користь бронежилета для бійця АТО. Журналісти радіостанції «Львівська хвиля», яка організувала збирання коштів для допомоги бійцям, і до якої прийшов Тарас зі своєю скарбничкою, розповіли, чим хлопець мотивував своє рішення. Він сказав, що без планшета може обійтися, а солдат без бронежилета загине. Якщо солдати гинуть, то не буде України, яку він дуже любить [7, с. 5].

Значущі зміни сталися в організаційно-інституційній підсистемі українського молодіжного руху. Замість дітищ тоталітарної радянської системи – комсомольської та піонерської організацій – створено систему державних інститутів, що займа-

ються формуванням та реалізацією державної молодіжної політики, утворилася низка різноманітних за політичними уподобаннями та формами діяльності громадських молодіжних і дитячих об'єднань [12, с. 92]. Волонтерські служби при центрах соціальних служб для молоді поступово стали одним із напрямів державної молодіжної політики. Проте аби громадські організації мали змогу займатися подібним на рівні з державними, необхідна відповідна підготовка, розгалужена мережа, філії в регіонах. Держава не має потужних матеріальних, технічних можливостей, проте людський фактор відіграє значно важливішу роль. Молоді волонтери – нові інтелектуальні ресурси, які є не лише виконавцями програм, але й джерелом нових ідей. Щоб молодь прийшла до організації, вона має володіти певною інформацією. Тому поряд із людськими ресурсами варто говорити про інформаційні ресурси. До інформаційних ресурсів можна віднести: буклети, листівки про організацію; веб-сторінку організації в Інтернеті; публікації про діяльність організації в пресі.

Для популяризації волонтерського руху було видано книжку «Доброчинність в Україні: минуле, сучасність, майбутнє», бюлетені «Добра воля» та підручник «Управління діяльністю волонтерів. Як залучити громадськість до вирішення проблем суспільства». Також у квітні 2015 р. була проведена міжнародна науково-практична конференція «Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи» в Харкові. Популяризація волонтерства викликає бажання наслідувати кращі традиції, допомагати в зоні АТО та вшановувати героїв Небесної Сотні. Все це формує в молоді національну свідомість, почуття причетності до історичної долі України.

Для волонтерів-підлітків дуже важливими є увага до роботи, яку вони виконують, рівні права зі старшими, оцінка не лише з боку дорослих, а й однолітків. Визнання має бути щирим: волонтери знають, коли вони добре попрацювали, а коли – ні. Нешира подяка знецінює почуття успіху волонтера. Це може призвести як до цинізму, так і до відчуття марності праці [3, с. 25–26]. Оцінка має бути конкретною та об'єктивною, повинна даватися відразу після дії. Оцінюється поведінка, яка може змінюватись.

Хоча кількість громадських молодіжних та дитячих організацій зростає, вони залишаються нечисленними за складом. Більшість з них мало відомі для молоді та не стали в її очах престижними. Згідно з наданою Ізмаїльським управлінням юстиції інформацією, в місті доволі низький

відсоток участі молоді в добродійності. Волонтерство в Ізмаїлі є епізодичним (екопроєкти, спортивні організації). Але яким чином вивести волонтерство на новий рівень розвитку в місті, зробити його більш популярним та затребуваним? В Ізмаїлі Українською Миротворчою Школою було проведено семінар «Протидія пліткам як додатковому джерелу конфліктів» (у лютому 2015 р.), на якому розглядалися також питання волонтерства. У ході обговорення з'ясувалися перешкоди, які стоять на шляху розвитку волонтерства в місті: відсутність координації волонтерської діяльності в місті; відсутність інформування різних верств населення міста стосовно можливостей залучення до волонтерських практик; відсутність досвіду механізмів залучення різних верств населення та представників бізнесу Ізмаїла до здійснення волонтерських практик. До цього ж відсутня система освіти самих волонтерів, волонтерських менеджерів.

Щодо того, чому в Україні юне покоління більше масово не займається волонтерською діяльністю, то доволі часто звучить фраза про брак часу. Значну його частину займає затяжне «блукання» в Інтернеті. Отже, насправді з часом проблем немає, є проблеми з мотивацією до здійснення волонтерських практик. Йдеться про двосторонню мотивацію: потенційні волонтери самі по собі є невмотивованими до здійснення волонтерських практик, а організації, що займаються волонтерською діяльністю, здійснюють спроби їхньої мотивації не так активно, наскільки це було б потрібно для досягнення позитивного результату. Також слід зрозуміти питання про те, як мотивувати молоду людину, щоб вона захотіла стати волонтером. Чого потребує людина, яка приходить в центр, що ж вона шукає в роботі волонтера? Для підлітків та молоді волонтерська діяльність виступає способом набуття нових знайомств, розширення кола спілкування, знань, навичок, досвіду, проведення вільного часу з користю для себе і суспільства [13, с. 9].

Висновки. Отже, роль волонтерської діяльності не варто недооцінювати. Якими ж ресурсами володіє цей рух? По-перше, це ефективний спосіб вирішувати проблеми різного роду складності для молоді. По-друге, молодь приносить нові творчі та сміливі ідеї щодо вирішення найгостріших і найскладніших проблем. По-третє, добродійність – це доступний спосіб для кожного представника суспільства бути потрібним та брати участь у покращенні якості життя. По-четверте, волонтерство об'єднує заради спільної мети, стирає межі між представниками різних груп населення, які

бажають своєю працею та участю надати дійову підтримку в становленні демократії в Україні.

Завдяки волонтерству в середньостроковій перспективі на державному та місцевому рівнях очікується випереджальний розвиток молодіжного руху, що сприятиме формуванню потужного національного потенціалу. Саме тому в даний час Україна має знайти власну модель молодіжної волонтерської політики, яка повинна відповідати глобальним викликам. Розробка механізмів

роботи цієї діяльності ще не завершена. Для цього слід звернутися до міжнародного досвіду, виходячи зі своїх історичних, культурних та економічних умов.

Разом з тим можна констатувати, що, незважаючи на складну політичну ситуацію, важке економічне становище, труднощі періоду розбудови української державності, процес відродження та становлення молодіжного руху, входження його в новій якості в політичну систему країни активно триває.

Список літератури:

1. Бугасвська Ю.В. Соціально-педагогічні інновації у волонтерстві Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 17–18 квітня 2015 р.). Харків: ХНАДУВ, 2015. С. 33–36.
2. Вайнола Р.Х. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку. Київ, 2002. С. 112
3. Дибайло В. Як визнавати працю волонтерів. Київ, 2002. С. 32.
4. Левицька Л. Відкрили школу, де будуть вчити волонтерству. Голос України. 2014. 13 червня. С. 10.
5. Лях Т.Л. Методика організації волонтерських груп. Київ, 2010. С. 160.
6. Лях Т.Л. Методика організації волонтерських груп. Київ, 2010. С. 160.
7. Миколаєнко І. Тарасику, ти справжній патріот. Урядовий кур'єр. 2014. 30 серпня. С. 5.
8. Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України від 1 грудня 1998 р. № 281-ХІV / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/281-14> (дата звернення: 30.01.2018).
9. Рибальченко В. Молодь підтримає тих, хто на передовій. Голос України. 2014. 21 червня. С. 19.
10. Харченко С. Історія, теорія та практика волонтерського руху в Україні. Луганськ, 2008. С. 320.
11. Шевченко М.Ф. Третій сектор в Україні: проблеми, становлення. Київ, 2001. С. 173.
12. Шевченко М.Ф. Третій сектор в Україні: проблеми, становлення. Київ, 2001. С. 173.
13. Юрченко І.В. Інституціоналізація волонтерського руху в Україні: автореф. дис. ... канд.соціолог. наук: спец. 22.00.03. Київ, 2009. 20 с.

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ МОЛОДЕЖНОГО ВОЛОНТЕРСКОГО ДВИЖЕНИЯ В УКРАИНЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Освещена молодежная волонтерская деятельность. Отражены научные труды иностранных и отечественных ученых, которые исследовали этот вопрос. Рассматривается содержание понятия «волонтер». Раскрывается потенциал волонтерства как эффективного механизма решения наиболее острых патриотическо-воспитательных проблем. Представлены выводы о перспективах волонтерской практики в Украине.

Ключевые слова: молодежь, государственная молодежная политика, молодежное волонтерское движение, волонтер, волонтерское движение.

PROBLEMS AND PROSPECTS OF THE YOUTH VOLUNTEER MOVEMENT IN UKRAINE AT THE PRESENT STAGE

Youth volunteer activity is highlighted. The foreign and domestic scholars, who studied this issue are presented. The meaning of the term "volunteer" is considered. The potential of volunteering as an effective mechanism for solving painful patriotic and educational problems is revealed. The conclusions about the prospect of volunteer practice in Ukraine are drawn.

Key words: youth, state youth policy, youth volunteer movement, volunteer, volunteer movement.

Костюк Д.С.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ВПЛИВ «ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» НА РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ (2004–2013 РР.)

Громадянське суспільство в даній статті розглядається виключно як існуюча історична реальність. Для вивчення громадянського суспільства автор використовує інституційний підхід. Аналізує вплив, який здійснила так звана «Помаранчева революція» на розвиток головних інститутів громадянського суспільства. З'ясовує, яке значення відіграли громадські організації, профспілки, ЗМІ, церква та політичні партії в протестних подіях, та як змінилися ці елементи громадянського суспільства після «Майдану». Визначає, на якому рівні перебував розвиток громадянського суспільства у 2004–2013 роках, і з'ясовує, що гальмує його еволюцію.

Ключові слова: громадянське суспільство, «Помаранчева революція», ЗМІ, громадські організації, профспілки, церква, політичні партії.

Постановка проблеми. Внаслідок часового застереження та розмитості дисциплінарних меж деякі фахівці сучасну історію невинувато відносять до предмету політологічної науки. Однак історична квадрига (органічна єдність соціальної, політичної, економічної та культурної проблематики) створила у ХХ – ХХІ ст. ряд суміжних наукових дисциплін і зробила неминучим використання міждисциплінарних підходів в історичному дослідженні. Невипадково, саме освоєння міждисциплінарної методології визнали найважливішим нововведенням ХХ ст. учасники ХІХ Міжнародного конгресу історичної науки, що був проведений в Осло у серпні 2000 року. Автор статті переконаний, що історик має наукове право досліджувати сучасні йому події і може бути при цьому об'єктивним, якщо він сам не є важливим фігурою тих подій, які вивчає.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед істориків, об'єктом вивчення яких стало вітчизняне громадянське суспільство, слід виділити автора монографії з політичної історії незалежної України, доктора історичних наук Р. Офіцинського. Йому належить періодизація так званої «Помаранчевої революції», якою користується автор даної статті. Офіцинський розділив «революцію» на три етапи. Перший етап тривав сімнадцять днів від початку протестних акцій в столиці до дня, коли суд встановив факт фальсифікації результатів другого туру виборів президента (22 листопада – 8 грудня 2004 року). Другий етап завершився переголосуванням, так званим

історичним «третім» туром президентських виборів (26 грудня 2004 року). Третій етап завершився інавгурацією Віктора Ющенка 23 січня 2005 року [13, с. 341–342].

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати вплив, який здійснила «Помаранчева революція» на розвиток головних інститутів громадянського суспільства, з'ясувати, як змінилися ці інститути після «Майдану», визначити, на якому рівні перебував розвиток суспільства у 2004–2013 роках, і з'ясувати, що гальмує його еволюцію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Громадянське суспільство можна розглядати з моральної, інституційної та ідеологічної точок зору. З інституційної точки зору вчені досліджують засоби вираження моральних вимог громадянського суспільства. Воно висловлює свої принципи через існуючі інститути, такі як конституція та законодавство, з одного боку, та державні організації, – з іншого. Також громадянське суспільство створює власні інститути. Мова йде про ЗМІ, інститути вираження громадської думки (опитування, голосування), а також специфічні «власні» організації громадянського суспільства, такі як громадські організації та благодійні фонди. У результаті воно становить досить складну соціальну структуру, де є власна стратифікація, структури еліт, контролю та інституціоналізації, тобто, як слушно зазначив Л. Іонін, – «перетворення рухів та ініціатив у формальні організації» [6, с. 4].

Проблема виокремлення інституційного (практичного) від теоретичних підходів до вивчення громадянського суспільства піднімається в українській історіографії не вперше. А. Колодій головною із проблем, пов'язаних з вивченням громадянського суспільства, назвав саме недостатню відмежованість теоретичної абстракції «громадянське суспільство», що використовується науковцями як ідеальний тип, від описових (емпіричних) характеристик реально існуючих різновидів громадянських суспільств, що «в певний спосіб та до певної міри наближаються до цієї абстракції» [9].

Таким чином, громадянське суспільство – це, з одного боку, об'єктивно існуюча суспільна реальність, частина суспільства як цілого, яка розвивається в політичному просторі та часі, має свої стадії та географічно-територіальні різновиди. А з іншого боку, це теоретична абстракція, за допомогою якої намагаються розпізнати цю реальність і глибше осмислити суспільну систему під певним, специфічним для теорії громадянського суспільства кутом зору. Така теоретична абстракція і є ідеальний тип громадянського суспільства, який, на слушну думку Колодія, також не є сталим [9].

У даній статті автор досліджує громадянське суспільство виключно як об'єктивно існуючу реальність. Вона знайшла в період розгортання так званої «Помаранчевої революції» свій прояв у народних рухах, діяльності активних членів соціуму, які з метою досягнення поставлених перед собою цілей утворювали відповідні інститути громадянського суспільства. Цю так звану «матерію» громадянського суспільства можемо спостерігати у вигляді міжперсональних стосунків людей, відносин у рамках певних організацій, участі в них та ставлення до них, а також участі в масових колективних акціях. Адже, як зазначає Л. Алексєєв, громадянське суспільство – це не все населення в цілому, це так чи інакше структурована його частина, й до того ж «наділена якимось енергетичним зарядом» [1, с. 8].

«Помаранчева революція» була продуктом громадянського суспільства. Саме ж громадянське суспільство в ній виступало і як об'єкт, і як суб'єкт історії. Воно відстоювало власні права та свободи, можливість визначати курс держави та її шлях до економічного зростання, проти зловживань та за власну національну гідність. З іншого боку, громадянське суспільство було об'єктом тиску в руках політиків на своїх конкурентів та елементом піар-компанії, показу головних діячів «революції» у вигідному світлі для більшої частини пасивних громадян, що споглядали за подіями в столиці з

екранів своїх моніторів. Сили, активність, цілі громадянського суспільства скеровували керівники протестних акцій в потрібному напрямку для забезпечення перемоги команди одного з кандидатів у президенти.

«Помаранчева революція» відкрила для світу організоване громадянське суспільство українського взірця. Відбулося те, чого чекала опозиція декілька років тому під час розгортання руху «Україна без Кучми». Тоді протестні акції нараховували не більше десятка тисяч учасників. Подіж на Майдані у кінці 2004-го мали більший резонанс та активізували сотні тисяч українців по всій Україні.

Виступи українців проти фальсифікації результатів виборів президента носили масовий характер. На думку Л. Новоскольцевої, їхній масштаб не був передбачений навіть самим виборчим штабом Віктора Ющенка [12, с. 174]. За підрахунками Р. Офіцинського, в центрі столиці збиралися до 500 тисяч «помаранчевих» мітингувальників. У Львові на протест виходило більше 100 тисяч, у Харкові – до 70 тисяч. Також активізувалися і прихильники Віктора Януковича. На привокзальній площі в Києві вони одного разу зібрали мітинг в 5–7 тисяч осіб, у Донецьку мітингували по 20–30 тисяч [13, с. 296]. Завдяки «Помаранчевій революції» відбувся прорив у розумінні ролі громадянського суспільства та можливості соціальної мобілізації громадян України.

Учасники протестних акцій на Майдані Незалежності відчували свою моральну відповідальність за забезпечення законності та справедливості в Україні. Це ж стосується громадян, які добровільно та без винагороди вийшли на акції протесту як за одного, так і за іншого кандидата в президенти у різних куточках країни. Адже кольорова палітра активістів не грає ролі для історичного вивчення феномену громадянського суспільства.

Розберемо по окремих кейсах, який вплив мала «Помаранчева революція» на конкретні інститути громадянського суспільства.

Зокрема, «Помаранчева революція» пролила світло на ситуацію, що склалася в середовищі важливого інституту громадянського суспільства – **ЗМІ**. По-перше, учасники протесту відчували на «власній шкурі», наскільки та від кого є залежними українські мас-медіа. По-друге, ЗМІ довели свою впливовість на формування громадської думки. По-третє, зрештою, в самих мас-медіа відбувалися свої внутрішні «революції».

Серед національних телеканалів першим перейшов в опозицію до Віктора Януковича під-

контрольний Петру Порошенку «5 канал». За місяць до початку протестних акцій тодішня влада почала його блокувати. У відповідь на блокаду, журналісти 18 телеканалів 28–29 жовтня 2004 року заявили про свій спротив цензурі. Зокрема, 25 журналістів «Нового каналу», 15 – з ICTV, по 12 представили «Перший національний», «Інтер» та «1+1», 11 – «Тоніс». До 5 листопада звернення підтримали вже 329 тележурналістів 34-х компаній. Як пише, Р. Офіцинський, принциповість виявили на УТ-1. 3 листопада ведучий вечірніх новин Володимир Голосняк відмовився читати заяву штабу Віктора Януковича, тому що редактори програми не подали позицію конкурента. За кілька днів після цього випадку його звільнили [13, с. 328].

Про зловживання під час президентської виборчої компанії багатократно заявляли на шпальтах газет, по радіо та в інтернет-просторі «Українська правда» та «радіо Свобода». А на будинку Спілки письменників, що розташований поруч з Адміністрацією президента по вулиці Банковій, маніфестанти вивісили табличку «Вулиця Георгія Гонгадзе» [13, с. 330] на честь відомого журналіста, у вбивстві якого активісти звинувачували тодішнього президента Леоніда Кучму.

«Помаранчева революція» здійснила значний вплив на такий «власний» інститут громадянського суспільства, як **громадські організації**. Крім того, що громадські організації стали рушійною силою «Помаранчевої революції», вони також відіграли значну роль у здійсненні інформаційно-просвітницьких заходів, моніторингу перебігу виборчої кампанії, організації юридичної підтримки громадян, проведення опитувань при виході з виборчих дільниць, що зрештою дозволило визначити рівень фальсифікацій під час виборів [7, с. 137].

Після «Помаранчевої революції» зросла кількість і громадських організацій, і організацій-донорів, що за рахунок надання грантів забезпечили роботу перших. За інформацією В. Білецького, на кінець 2004 року кількість громадських організацій становила 28 тисяч. У порівнянні із країнами західної Європи та Північної Америки, це небагато: одна неурядова організація на 1710 жителів країни, але водночас це суттєво більше, ніж у сусідніх Білорусі та Російській Федерації [2, с. 72].

Однак, говорячи про розвиток громадянського суспільства, ми повинні розуміти: поверхневий кількісний підхід до визначення параметрів його розвитку не дасть нам можливості зрозуміти дій-

сний стан справ і визначити напрями державної та суспільної політики розвитку громадянського суспільства. Акцент на кількості громадянських організацій, кількості їхніх членів, що визначається за статистичними даними самих неурядових організацій, кількість коштів, ними отриманих, може ввести нас в оману.

Звісно, факти того, що в перші місяці після проголошення незалежності України або ж «Помаранчевої революції», або «Революції гідності» кількість громадських організацій зростала в небачених досі масштабах, вказує на ріст громадської активності. Але говорити про рівень розвитку громадянського суспільства можна лише, спираючись на якісні, а не кількісні характеристики. Кількісні показники можна вважати одним із показників розвитку, але слід чітко розуміти, що вони фіксують і які мають обмеження.

Як слушно пише В. Борисова, організації можуть бути фіктивними, бути реалізацією чийось лідерських амбіцій, інколи вони мають вузьке функціональне призначення, наприклад, діють в якості легальної ширми центрів соціологічних досліджень, які створені задля отримання прибутку, проте користуються статусом неприбуткових організацій або організацій, що створені для реєстрації спостерігачів на виборах тощо [4, с. 130].

Водночас «Помаранчева революція» сприяла зміцненню ще одного інституту громадянського суспільства – **церкви**. Вона стала «релігійною церемонією», як написав 17 грудня 2004 року в Wall Street Journal Адріан Каратницький. Адже кожен день Майдан починав із молитви, у вихідні проводили міжконфесійні літургії та молебні. Протестні акції, серед інших, відкрито підтримали патріарх Філарет, кардинал Любомир Гузар, лідер єврейської громади Києва Анатолій Шенгайт [13, с. 322].

Наслідком «Помаранчевої революції» стала активізація політичного життя українців та пожвавлення процесу партійного будівництва. За інформацією А. Колодія, з серпня 2004 по серпень 2005 р. в Україні утворили 29 політичних партій [10, с. 99]. **Політичні партії** займають проміжне положення, переплітаючись як з органами влади, так і з громадянським суспільством, оскільки утворюються в його межах, але їхньою метою є одержання політичної влади та реалізація певного політичного курсу. До того моменту, коли політична партія перемагає на виборах і починає представляти собою владу, вона є частиною громадянського суспільства.

«Помаранчева революція» здійснила також оздоровчий тиск на ті інститути громадянського суспільства, які до протестних подій з кожним роком втрачали залишки незалежності. Зокрема, мова йде про **профспілки**, які не відіграли помітної ролі ні під час народного протесту, ні опісля. Хоча, як підкреслює Курт Гельмунт, на папері профспілки є представницьким органом усього працюючого населення України [11, с. 147–148].

«Помаранчева революція» сприяла **міжнародному визнанню** України як демократичної держави з розвиненим громадянським суспільством. Безпосереднім наслідком успіху народного протесту стало успішне для України голосування Європарламенту 13 січня 2005 року. Тоді 467-ма голосами «за» проти 19-ти європарламентарі прийняли резолюцію, за якою надали Україні «європейську перспективу» з можливим членством в ЄС. У прийнятому документі закладена ідея, за якою «доля України пов'язана з Європою, яка вірить у чесні вибори, прозорий бізнес і свободу слова». Р. Офіцинський, підкреслюючи цей факт, зазначає, що «європейський чинник став духовним стрижнем революції» [13, с. 295].

Важливим починанням, яке допомогло визначити **рівень розвитку громадянського суспільства** в Україні на основі збору документальних даних та опитування громадян, став проект «Визначення Індексу розвитку громадянського суспільства», проведений упродовж 1999–2005 років міжнародною організацією CIVICUS. У результаті дослідження виявили ряд позитивних рис, які характеризують громадянське суспільство в Україні. Це, зокрема, розвиненість правозахисних груп, які інформують громадян щодо стану та способів захисту їхніх прав, і толерантність громадянського суспільства та його схильність до ненасильницьких методів боротьби. Зрештою, «Помаранчева революція» розвіяла розповсюджений стереотип: дослідження показало доволі високий рівень участі громадян в акціях громадянського суспільства. Хоча лише 12% дорослого населення станом на 2005 рік було охоплене формальними організаціями, 50% опитаних зізналися, що приймають участь в різноманітних акціях. Ю. Тишкун виокремлює ще одне важливе дослідження, яке красномовно говорить про вплив, який «Помаранчева революція» справила на українське громадянське суспільство та його сприйняття у світі. За даними авторитетної міжнародної організації «Freedom House», Україна за рівнем політичних прав і свобод з 2005 до 2009 рр. отримувала оцінку «вільної країни» [14, с. 7].

Однак, як слушно підкреслила політолог Т. Гончарук, майданівську ейфорію вже в середині 2005 року змінило глибоке розчарування. Постійний «поділ портфелів», скандали у Верховній Раді та Кабміні, а також невиконання декларованих на «Майдані» обіцянок суттєво дискредитували обраний «прозахідний» курс розвитку держави [5, с. 266].

Саме ж громадянське суспільство захворіло на так званий **«постпомаранчевий синдром»**. Багато нових громадських організацій та благодійних фондів, які живилися за рахунок грантової допомоги, що накрила Україну після «Помаранчевої революції», існували лише на папері та, попри сподівання політологів, не змінили життя значної кількості громадян. Тут проявилася й хронічна хвороба українців: вітчизняне громадянське суспільство можна порівняти зі спринтером, який став на старт марафонського забігу, а, відповідно, провівши швидкий старт, видохся та зійшов з дистанції. Українці мислять на коротку перспективу. Після переможної «Помаранчевої революції», її прихильники виявилися не готові й надалі чинити здоровий тиск на владу та боротися за необхідні зміни. Суспільство виявило здатність до імпульсивних дій, але не до щоденної активності. У неревольюційній ситуації громадська діяльність залишилася справою небагатьох. Пасивність далі стимулювалася втратою довіри до політиків.

До того ж абсолютна більшість міжнародної технічної та фінансової допомоги пішли не на підтримку громадських об'єднань, а на допомогу новому уряду, який, зі свого боку, не виявив інтересу до заохочення громадських ініціатив. Громадяни значною мірою були відчужені від влади та не впливали на її дії. Відповідно до соціологічного дослідження Центру Разумкова, проведеного у квітні 2007 року, 80% громадян України не відчували себе господарями власної держави. Мали таке відчуття лише 11% опитаного населення.

Поступово в середовищі самого громадянського суспільства через невпинну боротьбу президента з прем'єр-міністром та хаос в парламенті, зазнала дискредитації ідея демократії. Не дивно, що суспільство підхопило нав'язану політтехнологами Януковича ідею «твердої руки». Це спричинило перемогу Віктора Федоровича на президентських виборах 2010 року.

З вуст політиків все частіше почав лунати термін «громадянське суспільство». Чиновники навіть на папері прописали декілька стратегій його розвитку. Однак до 2013 року жодної реальної підтримки інститутів громадянського суспільства з боку держави не помічено. Міжнародні грантові

організації теж поступово виходили з українського ринку. Адже за те, щоб мати можливість допомагати українським громадянам та ініціативним групам, їм доводилося проходити через «бюрократичне пекло». Водночас посилювався тиск на ЗМІ. Не дивно, що Україну перестали розглядати в Європі як вільну державу та все частіше почали говорити про так званий «авторитарний режим» Януковича.

Навіть після «Революції гідності» в Україні досі відсутня системна державна політика щодо взаємодії з громадянським суспільством і сприяння діяльності його інститутів. Органи державної влади та політичні партії неохоче проводять консультації з представниками громадських об'єднань, вкрай рідко враховують вимоги громадськості.

Активні громадські організації в більшості своїй залежні від закордонних донорів, у той час, як вітчизняні меценати віддають перевагу

фінансуванню політичних проектів [12, с. 179]. Як слушно зауважує Євген Бистрицький, голова одного з найвпливовіших громадських об'єднань, що діють в Україні, – «Відродження», «по суті, весь активний громадський сектор, неурядові організації, які повсюдно захищають, лобіюють та відстоюють демократичні права та життєво важливі інтереси населення, -було створено коштом іноземних державних та приватних донорів, програм міжнародної допомоги з розвитку» [3, с. 4].

Висновок. Отже, попри проблеми, які гальмують розвиток громадянського суспільства в Україні, автору не видається можливим заперечувати той факт, що «Помаранчева революція» мала важливе значення для становлення так званого «третього сектору». Як точно зазначив Сергій Кисельов, найважливішим результатом Помаранчевої революції є сам факт її здійснення [8, с. 175].

Список літератури:

1. Алексеева Л. Гражданское общество и судебная власть. Общая тетрадь, 2009. № 1 (47). С. 7–17. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Alekseeva_47.pdf (дата звернення: 29.01.2018).
2. Білецький В. «Третій сектор» як основа громадянського суспільства. Збірник наукових праць «Громадянське суспільство як здійснення свободи» / за ред. А. Карася. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. С. 62–86.
3. Бистрицький Є. Громадянське суспільство – рушій демократичних перетворень. Громадянське суспільство. 2010. № 1(12). С. 2–7.
4. Борисова В. Ресурси розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні: методологічні засади дослідження. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. 2013. Т. 21, вип. 23(4). С. 129–133. URL: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vdufsp_2013_21_23\(4\)_22.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vdufsp_2013_21_23(4)_22.pdf) (дата звернення: 20.01.2018).
5. Гончарук Т. Політологія: лекційний курс і практикум: навчальний посібник / за ред. Т.В. Гончарук. Тернопіль, 2008. 376 с.
6. Ионин Л. Теоретико-методологические основы изучения гражданского общества. 37 с. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Ionin_L_G.pdf (дата звернення: 12.12.2017).
7. Кемпе І. Міжнародна орієнтація і зовнішня підтримка кандидатів. Президентські вибори та Помаранчева революція: вплив на трансформаційні процеси в Україні / І. Кемпе, І. Солоненко; за ред. Г. Курта та ін. К.: Заповіт, 2005. С. 106–146.
8. Кисельов С. Демократизація українського суспільства: утопії та реалії. Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід. К.: Етна-1, 2006. С. 163–175.
9. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: монографія. Львів: Червона Калина, 2002. 272 с.
10. Колодій А. Партійна структуризація в Україні у контексті розвитку громадянського суспільства і поза ним. Збірник наукових праць (третій випуск), підготовлений за дослідницькою програмою кафедри філософії «Громадянське суспільство як здійснення свободи»; за ред. А. Карася. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. С. 83–106.
11. Курт Гельмут. Після Помаранчевої революції: нові виклики владі і громадянському суспільству. Президентські вибори та Помаранчева революція: вплив на трансформаційні процеси в Україні; за ред. Г. Курта та ін. К.: Заповіт, 2005. С. 146–148.
12. Новосольцева Л. Проблема формування громадянського суспільства в незалежній Україні: монографія. Луганськ, 2012. 244 с.
13. Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (на матеріалах періодики Заходу). К.: Інститут історії України Національної академії наук України. Ужгород: Гражда, 2005. 468 с.
14. Тишкун Ю. Інституціоналізація громадянського суспільства в Україні як чинник раціоналізації державної бюрократії: дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси»; Львівський національний у-т ім. Івана Франка. Львів, 2009. 158 с.

**ВЛИЯНИЕ «ОРАНЖЕВОЙ РЕВОЛЮЦИИ»
НА РАЗВИТИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ (2004–2013 ГГ.)**

Гражданское общество в данной статье рассматривается исключительно как существующая историческая реальность. Для изучения гражданского общества автор использует институциональный подход. Анализирует влияние, которое осуществила так называемая «Оранжевая революция» на развитие главных институтов гражданского общества. Выясняет, какое значение сыграли общественные организации, профсоюзы, СМИ, церковь и политические партии в протестных событиях и как изменились эти элементы гражданского общества после «Майдана». Определяет, на каком уровне находилось развитие гражданского общества в 2004-2013 годах, и выясняет, что тормозит его эволюцию.

Ключевые слова: гражданское общество, «Оранжевая революция», СМИ, общественные организации, профсоюзы, церковь, политические партии.

**THE INFLUENCE OF THE „ORANGE REVOLUTION”
ON THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE (2004-2013)**

Civil society in this article is considered exclusively as an existing historical reality. To study civil society, the author uses an institutional approach. Analyzes the influence that the so-called „Orange Revolution” has made on the development of the main institutions of civil society. Finds out how important the public organizations, trade unions, the media, the church and political parties played in the protest events. And how these elements of civil society changed after the «Maidan». Determines at what level the development of civil society was in 2004-2013 and finds out what is hindering its evolution.

Key words: civil society, „Orange revolution”, mass media, public organizations, trade unions, church, political parties.

Куліков В.О.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ПРОЦЕСИ СОЦІАЛЬНОЇ КОНВЕРГЕНЦІЇ І ФРАГМЕНТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ЗАВОДСЬКИХ І ШАХТАРСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ДОНБАСУ ПРОТЯГОМ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

Стаття вивчає суперечливі процеси соціальної конвергенції та фрагментації всередині суспільств заводських та шахтарських поселень Донбасу в період становлення в регіоні модерної промисловості. Визначено, що специфіка соціальної структури та умови життя і праці в цих поселеннях призводили до того, що процеси фрагментації та єднання населення могли відбуватись одночасно на різних соціальних рівнях із домінуванням тієї чи іншої тенденції залежно від обставин. Установлено, що більшість жителів робітничих поселень Донбасу були робочі в першому поколінні, носії здебільшого сільської культури, призвичаєні до монокультурних та моноетнічних спільнот. Вони не звикли жити в полікультурному, мультинаціональному, соціально неоднорідному суспільстві, тому часто вороже ставилися до носіїв інших культур. З другого боку, виробничі вимоги і труднощі побуту сприяли об'єднанню жителів на основі спільних інтересів.

Ключові слова: заводські й шахтарські поселення, мономіста, Донбас, індустріалізація, історія капіталізму.

Постановка проблеми. Більшість населення заводських та шахтарських міст Донбасу в імперську добу становили мігранти з різних місцевостей Російської імперії та інших європейських країн. Ці раніше не знайомі між собою люди, які мали різний культурний досвід, були змушені утворювати нові спільноти на основі професійних потреб та практик повсякденного життя. Тому деякі сучасники, описуючи суспільство заводських та шахтарських міст Донбасу, використовували метафору «топильний котёл», в якому різні етноси й культури перетоплюються в нову культуру, об'єднану спільними соціально-економічними інтересами. Проводячи паралелі з американськими мультикультурними містами, сучасники називали Донбас «Новою Америкою», а для окремих індустріальних міст добирали американські аналоги, наприклад, Макіївку місцеві газетярі часто називали «Донецьким Чикаго» [12, с. 296].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На початку ХХ ст. деякі спостерігачі засвідчили становлення на Донбасі нової надетнічної спільноти. Етнограф Василь Бабенко 1905 р. навіть проголосив «кінець етнографії» в районах концентрації заводських і шахтарських поселень: «Народ, який мешкає в таких містечках, абсолютно втратив власний національний побут, вивчення якого

в сучасному вигляді малоцікаве в етнографічному розумінні» [1, с. 82].

Філологи теж почасті підтверджували факт змішування культур. Віра Білецька, збираючи й вивчаючи шахтарський фольклор 1920-х рр., дійшла висновку, що шахтарі переважно використовували суржик – мішанину російської й української мов, що «абсолютно відповідає феномену змішаної робочої сили в Донбасі» [2, с. 55–59].

Образ «топильного котла» потім розвинули радянські історики, оскільки він чудово вписався у схему побудови спільної «радянської народності». Деякі сучасні українські історики також активно використовують цей образ з хоча й різними, часом протилежними конотаціями [8, с. 13; 9, с. 62; 15, с. 72; 7, с. 33].

Між тим чимало джерел пропонує розглядати суспільство заводських та шахтарських поселень Донбасу як фрагментарне. Вікентій Вересаєв, який 1892 р. побував у районі Юзівки, залишив враження про фрагментарність робітництва: «Ніде серед робітників не бачив я такої жорстокої взаємної ворожнечі, як у тутешній різномасній масі людей, чужих один одному. Ворогують за губерніями, – туляки з тамбовцями і рязанцями, великороси ворогують з хохлами, шахтарі з хурщиками і т. д. Можна лише дивуватися стійкості

цієї ворожнечі і тій детальності, з якою відбувається поділ на ворожі групи» [3, с. 272–273].

Численні свідчення у джерелах про соціальні конфлікти на етнічному ґрунті ставлять під сумнів тезу про злиття культур у заводських та шахтарських поселеннях Донбасу. Ще один аргумент проти тези щодо «топкості» культур на Донбасі, – це згадки у джерелах про просторову сегрегацію, в основі якої були відмінності між різними професійними та національними групами [6].

Розбіжності у джерелах, очевидно, відображають суперечливий характер самих процесів усередині суспільств заводських та шахтарських поселень. Специфіка їхньої соціальної структури та умови життя і праці приводили до того, що процеси фрагментації та єднання населення могли відбуватись одночасно на різних соціальних рівнях із домінуванням тієї чи іншої тенденції залежно від обставин.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення суперечливих процесів соціальної конвергенції та фрагментації всередині суспільств заводських та шахтарських поселень Донбасу в період становлення в регіоні модерної промисловості.

Виклад основного матеріалу дослідження.

1) Різноманіття та поділи. Населення заводських та шахтарських міст Донбасу імперської доби – трудові мігранти, які прибули переважно з територій у радіусі 500 км від Юзівського району [17, с. 68]. Це були люди з різних регіонів, які відрізнялися мовою, звичками, традиціями. Прибувши в заводське чи шахтарське місто, мігранти намагалися селитися разом із земляками, оскільки так вони почувалися комфортніше, ніж серед незнайомих. У деяких заводських та шахтарських поселеннях мешкали іноземні службовці й робітники із сім'ями. Як правило, вони жили замкнено, утворювали власну субкультуру і мали обмежені контакти з місцевим населенням. До культурних відмінностей додавалась професійна фрагментація.

Соціально-культурні поділи між жителями заводських і шахтарських поселень виявилися такимисталими, що були навіть упродовж 1920-х рр. Петро Григоренко, який на той час працював в Юзівці, згадував: «Я уявляв собі робітничий клас як якийсь всесильний моноліт. Та як я був уражений, коли роздивився, що одноосібницьке село куди одностайніше за робітничий клас. Розшарування робітництва було доведене до крайніх меж» [4, с. 82–83].

Економічна стратифікація подекуди накладалась на етнічну: етнічні росіяни здебільшого працювали в металургійних та металообробних

цехах, а також у вибої в шахтах, тоді як етнічні українці віддавали перевагу роботам на поверхні [10, с. 422]. Євреї були переважно самозайняті в комерційному секторі та дрібнотоварному виробництві. Іноземні громадяни часто обіймали керівні та інженерно-технічні високооплачувані посади, тому їхній стиль життя дуже вирізнявся від решти населення.

Найбільш приголомшливою для сучасників виявилась відмінність між шахтарями й заводськими робітниками. Робітництво порівняно із шахтарством було більш-менш плинним. Умови життя і праці, можливості професійного і культурного розвитку для робітників були набагато ліпші. Також зміни на краще в організації роботи й побуту робітничого населення були більш помітні [16, с. 63]. Кореспондент ростовської газети «Утро Юга», який відвідав Юзівку 1915 р., поділився своїми спостереженнями про соціальну фрагментацію населення міста: «По суті ж, усе це численне населення роз'єднане між собою на окремі групи, які живуть самостійним життям. Передусім, воно поділяється на дві категорії – заводських і шахтарів, які, у свою чергу, розбиваються на групи робочих, зайнятих в одній шахті й в одному цеху. Роз'єднаність така сильна, що часто робочі одного цеху не знають про умови праці й життя в іншому, а необізнаність заводських про життя шахтарів, і навпаки, є загальним правилом. Одночасно помічено різке розмежування між робітниками й численним штатом різних службовців, які вважають себе станом привілейованим і знаходять можливість зустрічатися з робітниками лише в святкові дні, коли робітники бувають чисто одягнені» [5, с. 54].

У джерелах немає свідчень про те, щоб новоприбулі жителі зазнавали дискримінації з боку старожилів. Очевидно, плинність населення була такою сильною, що верства старожилів просто не встигала сформуватись або їх було дуже мало і вони були географічно розпорочені в межах міста. Є поодинокі свідчення про жарти над новими робітниками. Втім, вони більше мали характер посвячення у професію. Сучасник М. Турубінер описує випадок, що трапився наприкінці 1920-х рр. у Горлівці. Старий робочий супроводжував групу молодих шахтарів, які вперше спустились у шахту. Він завів цих робочих у лаву, відібрав лампочки, зник і змусив їх просидіти кілька годин без світла. На питання, навіщо він це зробив, заявив, що «нехай звикають до умов шахти» [14, с. 20].

Культурні й соціальні поділи закріплювалися та підсилювалися просторовою сегрегацією, коли

певні професійні групи населення заводських і шахтарських поселень концентрувались у певних районах міст. Управлінці й інженери часто були ізольовані від решти робітників і жили в найбільш комфортабельних районах. Кваліфіковані робітники жили у простіших умовах, але, конкуруючи за кваліфіковану робочу силу на ринку праці, компанії пропонували їм доволі пристойні умови проживання. Пропозиція некваліфікованої робочої сили здебільшого перевищувала потреби промисловців, тому компанії мало переймалися житловими умовами некваліфікованих робітників. Часто для них будували бараки на краю міст або відводили пустирі, де робітники самі будували дешеве низькоякісне житло.

Просторова сегрегація, з одного боку, була інструментом конструювання суспільства заводських та шахтарських поселень, а з другого – відображенням складних процесів його внутрішньої трансформації. Просторова сегрегація певною мірою існувала й надалі існує майже у всіх містах, не тільки корпоративних. Однак якщо в публічних містах сегрегація ставала наслідком різних соціально-економічних чинників, то в більшості заводських та шахтарських поселень соціальну сегрегацію заплановано від початку [18, с. 128]. Така конструйована сегрегація була покликана захистити міський простір з особливо комфортними умовами для місцевої еліти – адміністрації підприємств і найбільш кваліфікованих робітників. Між тим вона відображала технократичний принцип устрою суспільства заводських і шахтарських поселень, що базувався на меритократії, а соціальний та матеріальний статус індивіда був сильно пов'язаний із місцем у професійній ієрархії містоутворювального підприємства.

Ставлення адміністрації підприємств до етнічної сегрегації було амбівалентне. З одного боку, керівники підприємств використовували національні суперечності, аби запобігти об'єднанню робітників у боротьбі за свої вимоги. З другого, – якщо міжнаціональні конфлікти переходили в неконтрольовану фазу, компанія зазнавала збитків. Як приклад можна згадати Юзівський холерний бунт 1892 р. або зіткнення робітників із бельгійськими службовцями в Костянтинівці 1900 р. В обох випадках під час конфліктів було пошкоджено корпоративну власність, а головне – відбувся відтік робітників та фахівців, і компаніям треба було докласти значних зусиль, щоб знайти їм заміну. Тому адміністрації підприємств балансували між двома крайнощами, використовуючи просторову сегрегацію, щоб маніпулювати сус-

пільством заводських та шахтарських поселень, і водночас намагаючись не допускати виходу конфліктів у відкрити неконтрольовану стадію.

2) Солідарність і єдність. Головним чинником, що поєднував жителів заводських і шахтарських поселень, була робота. Представникам різних етнічних груп або земляцтв доводилося працювати в одній шахті або заводському цеху попри можливу неприязнь. Управлінці, утворюючи робітничі колективи, керувалися економічною доцільністю і не були готові вдаватися в тонкощі міжкультурних відносин робітництва. Більше того, в умовах значної плинності робітництва витримати принципи земляцтва було б технічно дуже складно, тому робітники мусили звикати працювати в мультикультурному колективі.

Особливості роботи на заводському чи вугільному підприємстві вимагали від робітників набагато вищого рівня комунікації порівняно з тим, до чого вони звикли в селі. У шахті чи в заводському цеху взаємодія була набагато більшою, аніж у селянських об'єднаннях на кшталт сільської общини. Це було продиктовано не тільки виробничими вимогами, але й безпекою праці. Помилка одного робітника могла призвести до втрати здоров'я й життя багатьох його колег. Відповідно, співпраця на робочому місці й у побуті часто ставала головною умовою виживання. Спільний робочий ритм, потреба у «відчутті товариського плеча» на небезпечній роботі й складності налагодження побуту об'єднували робітників різних культур і національностей.

Питання про становлення робітничого класу залишається в літературі дискусійним. Деякі тогочасні соціалісти скаржилися на низьку класову свідомість. Петро Смидович, соціаліст, член РСДРП з 1898 р. був розчарований пасивністю робітників Олександрівського заводу в Катеринославі й залишив місто, пропрацювавши там лише місяць. Смидович нарікав: «Не наполегливою боротьбою за кращі умови роботи намагалися вони створити собі ліпші умови життя, – обманюючи начальство і покриваючи один одного (ознаки солідарності), намагалися вони заробити копійчину. <...> За таких умов, звичайно, не можна вже й говорити про почуття власної гідності, про горду свідомість своєї правоти, про ті риси, які характеризують західноєвропейський пролетаріат» [11, с. 11–12].

Сучасні наукові розвідки підтверджують ці спостереження: до 1900 р. робітничий рух у Донецькому та Придніпровському регіонах був представлений переважно локальними виступами, в яких «класова свідомість» не простежується

[13, с. 435–436]. Після 1900 р. бачимо тенденцію до зростання ролі колективних страйків і, відповідно, робітничої солідарності [13, с. 86].

Окрім виробничих практик, жителів заводських і шахтарських поселень поєднували побутові практики. Представники різних професійних та етнічних груп користувалися одними й тими самими об'єктами соціальної інфраструктури. У таких великих промислових містах, як Юзівка, жителі різних національностей та релігій мали доступ до релігійних і навчальних установ відповідних сповідань та утворювали кілька релігійних громад. Проте навіть у середніх за кількістю жителів поселеннях соціально-культурні потреби всіх жителів, як правило, задовольняла одна церква, одна школа й одна лікарня. Взаємна ворожнеча зіткнулася із завданнями виживання. Побутові труднощі, необхідність відстоювати власні інтереси перед корпоративними адміністраціями вимагали розвитку незалежної від компанії системи взаємної підтримки та допомоги. У багатьох заводських та шахтарських поселеннях виникають товариства взаємодопомоги й інші формальні

й неформальні об'єднання жителів. Труднощі повсякденного життя викликали почуття спільності серед жителів заводських та фабричних поселень і об'єктивно сприяли єднанню культурно різноманітного населення.

Висновки. Отже, розбіжності у твердженнях в джерелах щодо процесів соціальної конвергенції можна пояснити суперечливістю самих процесів – водночас солідарності й ворожнечі, притаманних заводським та фабричним поселенням. Заводські й шахтарські поселення імперської доби були географічно віддалені від адміністративних міст, населені мігрантами з різних регіонів Російської імперії, тобто людьми різних культур. Більшість жителів була робітниками в першому поколінні, носіями здебільшого сільської культури, які були призвичаєні до монокультурних та моноетнічних спільнот. Вони не звикли жити в полікультурному, мультинаціональному, соціально неоднорідному суспільстві, тому часто вороже ставилися до носіїв інших культур. З другого боку, виробничі вимоги та труднощі побуту сприяли об'єднанню жителів на основі спільних інтересів.

Список літератури:

1. Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Екатеринослав, 1905. 148 с.
2. Білецька В.Ю. Шахтарські пісні. Етнографічний вісник. 1927. Т. 5. С. 50–71.
3. Вересаев В.В. Праздник. Юз и Юзівка / під заг. ред. В.А. Гайдука. Донецьк, 2000. С. 270–274.
4. Григоренко П.Г. Спогади. Детройт, 1984. 751 с.
5. Жаров А.А., Степкин В.П. Старая Юзовка. Донецк, 2014. 231 с.
6. Куликов В.А., Чекрыжова О.А. Пространственная сегрегация в корпоративных городах Донбасса в позднеимперский период Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер». 2015. Вып. 45. С. 105–110.
7. Кульчицький С.В., Якубова Л.Д. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. Київ, 2015. 813 с.
8. Нестерцов В.Д., Нестерцова С.М., Щербинина Е.В. Деловая элита Донбасса XIX – начала XX века. Донецк, 2007. 179 с.
9. Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). Київ, 2012. 188 с.
10. Пальчинский П.И. Жилища для рабочих на рудниках Донецкого бассейна. Горный журнал. 1906. Т. 3. № Июль-август-сентябрь. С. 422–446.
11. Смилович П.Г. Рабочие массы в 90-х годах. Москва, 1930. 62 с.
12. Сурожский П.Н. Край угля и железа. Современник. 1913. № 4. С. 296.
13. Трудовые конфликты и рабочее движение в России на рубеже XIX–XX вв. / под ред. И.М. Пушкиревой. С.-Петербург, 2011. 476 с.
14. Турубинер М. На борьбу с текучестью рабочей силы в Донбассе. Харьков, 1931. 68 с.
15. Якубова Л.Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ: Інститут історії України, 2014. 109 с.
16. Friedgut T.H. Iuzovka and Revolution, Vol. II: Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924. Princeton, 1994. 554 с.
17. Kulikov V.O. Industrialization and Transformation of the Landscape in the Donbas Region (Late 19th – Early 20th Century). Migration and Landscape Transformation. Changes in Central and Eastern Europe in the 19th and 20th Century, Göttingen, 2016. P. 57–81.
18. Porteous J.D. The Nature of the Company Town Transactions of the Institute of British Geographers. 1970. № 51. С. 127–142.

ПРОЦЕССЫ СОЦИАЛЬНОЙ КОНВЕРГЕНЦИИ И ФРАГМЕНТАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ ЗАВОДСКИХ И ШАХТЕРСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ ДОНБАССА В ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

Статья изучает противоречивые процессы социальной конвергенции и фрагментации внутри обществ заводских и шахтерских поселений Донбасса в период имперской индустриализации. Показано, что специфика социальной структуры и условия жизни и труда в этих поселениях приводили к тому, что процессы фрагментации и единения населения могли происходить одновременно на разных социальных уровнях с доминированием той или иной тенденции в зависимости от обстоятельств. Показано, что большинство жителей рабочих поселений Донбасса были рабочими в первом поколении, носителями в основном сельской культуры, привычными к монокультурным и моноэтническим сообществам. Они не привыкли жить в поликультурном, мультинациональном, социально неоднородном обществе, поэтому часто враждебно относились к носителям других культур. С другой стороны, производственные нужды и трудности быта способствовали объединению на базе общих интересов.

Ключевые слова: заводские и шахтерские поселения, моногорода, Донбасс, индустриализация, история капитализма.

SOCIAL CONVERGENCE AND FRAGMENTATION IN THE DONBAS COMPANY TOWNS (LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURY)

The paper presents an analysis of the controversial processes of social convergence and fragmentation within the communities of company towns in the Donbas. It demonstrates that the specific social structure, as well as the life and work conditions caused the situation when the processes of fragmentation and consolidation could co-occur at different social levels, with the dominance of a particular trend depending on the circumstances. Most of the residents were first-generation workers, who grew up in a traditional rural culture, and they were accustomed to monocultural and monoethnic communities. On the other hand, the production needs and the difficulties of life in the company towns nudged them to unify in order to reach the shared goals.

Key words: company towns, monotowns, Donbas, industrialization, melting pot, history of capitalism.

Стеценко В.І.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ЦЕНзуРА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПЕРІОД «СТОЛИПІНСЬКОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ»

Висвітлено особливості роботи спеціальних органів нагляду за друком в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст. Особлива увага автора прикута до спеціальних адміністративних заходів губернської влади та місцевих цензурних органів, які були направлені на відновлення повного контролю за інформаційним простором у постреволуційний період. У статті доведено, що в період «столипінської модернізації» (1907–1911) влада змогла знешкодити опозиційну критику, а робота цензурних органів була позбавлена імпульсивності та характеризувалася плановістю заходів на знищення опозиційної, україномовної преси, охорону суспільної моралі, вилучення літератури, виданої безконтрольно в революційні роки.

Ключові слова: цензура, інформаційний контроль, Головне управління у справах друку, Тимчасовий комітет у справах друку, інспектор у справах друку, «столипінська модернізація».

Постановка проблеми. Зростання ролі інформації в сучасному світі та посилення її впливу на суспільно-політичні, економічні, культурні процеси зумовлюють підвищений науковий інтерес до вивчення способів контролю та регулювання інформаційного простору в минулому. Сьогодні українські та зарубіжні історики, філософи та культурологи досить детально розглядають такий соціокультурний феномен, як цензура. У багатьох країнах вона була і залишається механізмом захисту правлячого режиму. Сучасна військово-політична ситуація в Україні вимагає також вироблення нових механізмів захисту інформаційного простору держави, протидії кібератакам, а отже, актуальним є історичний досвід використання обмежувальних заходів щодо поширення загрозливої для суспільства і державного ладу інформації. Разом із цим науковий дискурс довкола питань цензури сприятиме відмежуванню необхідних охоронно-профілактичних заходів держави в інформаційній сфері від протиправних дій представників влади, спрямованих на обмеження свободи слова.

У Російській імперії, до складу якої входила більшість українських земель, історія цензури нараховувала понад 200 років. Інститут цензури виступав одним із головних захисників непорушності самодержавного ладу та існуючого суспільного устрою. Відповідні органи обмежували поширення революційної, україномовної, лібе-

рально-демократичної, відверто аморальної друкованої продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних ґрунтовних досліджень з історії царської цензури в українських губерніях варто виділити роботи сучасних українських учених О.Ю. Кириєнка [19; 20; 21], М.С. Тимошика [29], М.Г. Щербака [30; 31; 32]; Н.О. Щербак [33; 34] та Н.М. Щербак [32; 33], російських – В.Г. Жиркова [18], М. Павлова [23], Н.Г. Патрушевої [24; 25], С. Ячевського [35] та ін. Попри певні напрацювання з історії обмеження інформаційного простору, що застосовувалися впродовж ХІХ – початку ХХ ст., варто переглянути роботу цензурних органів у роки Першої російської революції 1905–1907 рр., більш детально висвітлити їх роботу в постреволуційний період. Адже комплексом дій і заходів імперської влади, що в історичній літературі йменується як «столипінська модернізація», передбачалося, серед іншого, посилення цензурного контролю над інформаційним простором країни, нові заборони на певні типи друкованих видань, вилучення раніше видрукованої літератури, переслідування українського книговидавництва.

Постановка завдання. Мета статті – висвітлити особливості роботи спеціальних органів нагляду за друком в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Реагуючи на суспільні проблеми, вимоги видав-

ців книг та періодичних видань на початку ХХ ст., влада Російської імперії розпочала обмежене реформування цензурного законодавства та мережі цензурних установ на місцях. Імператорським указом від 8 травня 1903 р. в семи великих містах Російської імперії (Владивостоці, Катеринославі, Нижньому Новгороді, Ростові-на-Дону, Саратові, Томську і Харкові) було запроваджено посади окремих цензорів, що в результаті послаблювало свавілля місцевих, часто малокваліфікованих чиновників щодо перевірки змісту статей періодичних видань [18, с. 184].

12 грудня 1904 р. було видано царський указ Сенату (14 грудня опублікований в «Правительственном вестнике») «О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка», відповідно до якого мала розгорнутися робота з удосконалення цензурного законодавства та виключення з нього «излишних стеснений» (найбільш жорстоких, застарілих статей) [22]. У січні 1905 р. розпочалася «Особлива нарада для перегляду діючих про цензуру і пресу постанов і для вироблення нового з цього предмету статуту», яку очолив член Державної ради, директор Імператорської публічної бібліотеки Д.Ф. Кобеко (звідси назва – «Комісія Кобеко») [17, с. 222].

Оцінюючи результати роботи «Комісії Кобеко», дослідники О. Березной та В. Жирков зазначають, що остання створювалася в якості ширми, якою приховали реальну і продуктивну діяльність аналогічної за завданням урядової комісії. Остання мала виробити вигідний для влади нормативно-правовий акт у сфері цензури [15, с. 85; 18, с. 135]. Проте реалізувати такий сценарій не дозволило поглиблення політичної кризи в Росії. Робітничі виступи, консолідація журналістів, створення ними «Союзу на захист свободи друку», Загальний Всеросійський страйк змусили імператора 17 жовтня 1905 р. підписати Маніфест «Про удосконалення державного устрою», за яким населенню було даровано деякі громадянські свободи, зокрема свободу слова. Головне управління у справах друку (ГУД)¹ розіслало губернаторам і цензорам циркуляр № 11723 наступного змісту: «Приведені вище слова імператорського маніфесту спричинять у найближчому майбутньому розробку нового закону про зміни чинного «Статуту про цензуру і пресу». До видання цього закону всі нормативно-правові акти, що визнача-

ють діяльність установ і осіб цензурного відомства, залишаються чинними; сама ж ревізійна оцінка цензорами друкованих творів повинна змінитися корінним чином, слідуючи висловленій у маніфесті волі господаря імператора [1, арк. 1]». Така контраверсійна за своїм змістом інструкція не могла зняти всі можливі неясності в роботі цензурних установ в умовах революційного підйому в суспільстві, проявом якого також була публікаційна активність. З 19 жовтня по 24 листопада 1905 р. періодичні видання виходили без будь-яких цензурних дозволів та обмежень, видавались та розповсюджувались абсолютно нові видання, особливо гумористичного та сатиричного жанру [18, с. 189].

24 листопада 1905 р. було оприлюднено «Тимчасові правила про періодичні видання», які відміняли попередню загальну цензуру. Покарання на редакторів і видавців могли бути накладені лише в судовому порядку. Статтю 140 «Статуту про цензуру і пресу» (вона надавала міністру внутрішніх справ право забороняти повідомлення чи обговорення у пресі будь-якого питання державної ваги) – відмінено [27, с. 1879].

Згідно з новими правилами кожен бажаючий видавати газету чи журнал повинен був подати в канцелярію губернатора заяву, де вказати: назву і місце видання, його програму, підписну ціну, редактора (якщо видавець не брав на себе його функцій) і друкарню. Не пізніше як через два тижні губернатор мав видати дозвільне свідоцтво на право займатися видавничою діяльністю. Якщо ж видання мало виходити не російською мовою, то чекати дозволу потрібно було до двох місяців [32, с. 146].

Беззаперечним позитивом оновленого цензурного законодавства (Маніфесту 17 жовтня 1905 р. і «Тимчасових правил про пресу» від 24 листопада 1905 р.) стало те, що антиукраїнські цензурні підзаконні акти (зокрема, Емський указ 1876 р.) втратили свою чинність.

У порівнянні з дореволюційним законодавством «Тимчасові правила про пресу» від 24 листопада 1905 р. були кроком уперед на шляху до свободи друку. Вони ліквідували попередню цензуру, втручання адміністрації у видавничу справу та інші обмеження, значно розширили коло питань, які можна було обговорювати на сторінках газет та журналів. На наше переконання, якби цей нормативно-правовий акт з'явився на кілька місяців раніше, то він би отримав схвальну оцінку громадськості. Однак в умовах фактичної свободи друку, що настали після 17 жовтня 1905 р., вихід

¹ Центральний цензурний орган при МВС, якому підпорядковувалися Комітет цензури іноземної та цензурні установи на місцях: комітети, окремі цензори та інспекції при канцеляріях губернаторів.

цього нормативно-правого акту сприймався як крок назад.

До того ж нові можливості періодичної преси, пов'язані з відміною попередньої цензури, частково нівелювалися рядом таємних урядових розпоряджень. 26 листопада 1905 р. МВС своєю інструкцією запропонувало губернаторам, аби всі місцеві цензори пильно наглядали за періодичними виданнями і в разі виявлення будь-яких порушень цензурного законодавства розпочинали судове переслідування проти редакцій цих видань [33, с. 209]. 18 березня 1906 р. набули чинності «Доповнення тимчасових правил про періодичні видання», а 26 квітня 1906 р. – «Тимчасові правила про неперіодичні видання». Відповідно до названих нормативно-правових актів збільшувалися розміри штрафу за порушення відповідальними особами норм цензури з 300 до 3000 руб. (тобто вдесятеро); відновлювалася попередня цензура на журнальні та газетні ілюстрації. Невдовзі було внесено зміни до кримінального законодавства: стаття 129 «Кримінального уложення» доповнювалася пунктом 6 – «за розпалювання ворожнечі між класами». Таким чином, редакторам опозиційних газет загрожували не лише великі штрафи, а й позбавлення волі [34, с. 60]. Доповненням до загального цензурного законодавства також став розроблений Державною радою і затверджений імператором закон «Про навмисне лжесвідчення» від 23 березня 1906 р.² Згідно з ним посилювались покарання за розповсюдження неправдивої інформації про діяльність державних установ, посадових осіб, армійського командування. Така філософська категорія, як «правдивість» визначалася державою. У разі якщо журналіст, редактор отримав інформацію не з офіційних урядових джерел, то він автоматично міг потрапити під дію відповідної статті й відповідати за всією суворістю закону [15, с. 200–201].

Загалом, у період Першої російської революції 1905–1907 рр. обіцяної Маніфестом 17 жовтня 1905 р. свободи слова забезпечено не було, цензурний режим послабився, але повністю звільнитися від державного контролю преси не вдалося. Збереглася попередня цензура щодо афіш, оголошень та відомча цензура (придворна, іноземна й духовна). Усі книги, що стосувалися богослужіння, та православні богословські видання попередньо

² У спеціальному указі Миколи II, що визначав основи законотворчості в Росії, йшлося про те, що ніхто, крім Думи, не має права видавати закони. Але перед тим, як відкрити Думу, імператор підписав усі важливі для самодержавства охоронні укази. «Тимчасові правила» від 26 квітня 1906 р. були підписані за день до початку роботи Державної Думи.

розглядалися духовними цензурними комітетами і Св. Синодом [16, с. 88–90]. Протягом наступних, постреволуційних років, застосовувши різноманітні адміністративні заходи, влада посилила свій контроль за інформаційним простором, але до колишніх форм цензурного контролю вона повернутись уже не спромоглася.

Незважаючи на реформування юридичної складової цензури, структура відповідних органів у своїй основі залишалася незмінною. Протягом 1905–1917 рр. у Російській імперії продовжувала діяти централізована система нагляду та контролю за друкованими виданнями: 1) спеціальні цензурні органи або чиновники відомства Головного управління у справах друку (ГУД); 2) органи державної влади та посадові особи, повноваження яких передбачали здійснення цензури (губернатори та віце-губернатори, поліція, митниця); 3) позаштатні співробітники цензурних органів (перекладачі, професори, експерти, вчителі тощо). В українських губерніях Російської імперії діяли всі структурні підрозділи загальноімперської системи цензурних органів та відповідні чиновники відомства ГУД. У Києві (з 1865 р.), Одесі (з 1865 р.), Харкові (з 1886 р.), Катеринославі (з 1903 р.) по 1906 р. працювали окремі цензори із внутрішньої цензури. Впродовж 1906–1917 рр. цензурні функції в Києві та Одесі виконували Тимчасові комітети у справах друку, окремий Комітет іноземної цензури працював в Одесі, продовжили свою роботу в Харкові та Катеринославі канцелярії інспекторів у справах друку. Велика кількість закладів книжкової торгівлі та видавництва обумовлювали необхідність утримання в Києві та Одесі окремих інспекторів у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі.

Для встановлення загальної ситуації зі здійсненням цензури в українських губерніях слід застосувати порівняльний аналіз по трьом основним регіонам: Київське, Малоросійське та Новоросійське генерал-губернаторства. Так, в умовах революції 1905–1907 рр. цензурні органи Київського генерал-губернаторства були фактично бездіяльними. Архівні матеріали засвідчують, що в 1905 р. Канцелярія київського окремого цензора не мала ні списків революційних та заборонених до поширення видань, ні реєстру нових видавництв та редакцій періодичних видань [2, арк. 167–173]. Лише у травні 1906 р., коли замість Канцелярії київського окремого цензора постав Київський тимчасовий комітет у справах друку, почалася реєстрація видань, встановлювався облік номерів, хоч і побіжно, але моніторився зміст преси

[2]. Не маючи ще достатніх сил для боротьби з видавничим сплеском, київська цензура спрямувала 1906 р. перший свій репресивний удар саме на україномовні періодичні видання: «Громадська думка» (1905–1906 рр.), «Рада» (1906–1914 рр.). За перші 20 днів 1906 р. 5 разів накладався арешт на газету «Громадська думка», з 25 січня по 3 лютого 1906 р. її вихід було призупинено, а в серпні того ж року вона була зовсім закрита [26, с. 57].

У Малоросійському генерал-губернаторстві в роки революційного сплеску чиновництво намагалося тримати контроль над ситуацією. У грудні 1905 р. харківський губернатор вимагав від цензора «строжайше слідить за появлением в повременных изданиях статей преступного содержания» і про всі випадки порушення цензурного законодавства повідомляти губернатора та ГУД. У січні наступного року чиновнику рекомендувалося в разі неодноразового порушення періодичним виданням законодавства не тільки арештовувати номер газети/журналу, але й призупинити вихід видання до винесення вироку суду. Звіт харківського інспектора у справах друку за 1906 р. засвідчує, що чиновник вирішив, так би мовити, «обуздать харьковскую периодическую печать». За звітний період інспектором у справах друку було подано 385 клопотань до суду про порушення кримінального переслідування проти редакцій періодичних видань (загалом у Харківській губернії та м. Харкові виходили 26 періодичних видань). Найбільше клопотань (близько 60) було направлено до суду проти газети «Южный край», наступною за кількістю зачіпок цензора йшла «Харьковская жизнь» (24 клопотання), далі – опозиційні видання: «Накануне», «Будущее», «Харьковские новости» [3, арк. 11–13]. Така кількість клопотань у період після скасування попередньої цензури та до набуття чинності нових «Правил для періодичних видань» була направлена на залякування редакцій, утвердження думки про непорушність цензурного контролю. Однак нова нормативна база все ж не грала на руку харківському інспектору у справах друку. З поданих ним клопотань упродовж 1906 р. у 164 випадках прокурор Харківського окружного суду не знайшов складу злочину, лише редакція «Южного края» була оштрафована на 300 руб., по іншим виданням тривали судові розгляди, і на кінець року вироків винесено не було [3, арк. 15–18].

Найбільш міцно ситуацію зі «стихійною свободою» преси влада намагалася тримати в Новоросійському генерал-губернаторстві, де у грудні 1905 р. було оголошено воєнний стан, в умовах

якого цензурні органи отримували можливість накладати адміністративні штрафи та призупинити вихід періодичних видань без подання відповідного клопотання до суду та прокуратури, і тим самим не чекати судового вердикту. Для розуміння та ілюстрування того, наскільки змінилася ситуація з контролем за друкованим словом, варто звернутися до доповіді головного одеського цензора В. Фрома. У ній він зазначає, що після обнародування Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. одеська преса почала публікувати статі антиурядового спрямування. Заходи попередньої цензури були абсолютно неефективні. Редактори і видавці відверто ігнорували розпорядження та приписи місцевого цензурного органу. Становище цензорів ставало нестерпним, проти них спеціально влаштовувалися провокації. Нові «Тимчасові правила про періодичні видання» від 24 листопада 1905 р., як стверджував цензор, у народі були трактовані невірно: «как неограниченное право делать, что хочешь». Адміністративна боротьба була неможливою: судова палата, посилаючись на відсутність офіційної публікації «Тимчасових правил...» в урядових виданнях, відмовлялася приймати відповідні клопотання від цензорів. З січня і по грудень 1905 р. було всього-навсього 11 судових обвинувальних вироків. Після оголошення в Новоросійському генерал-губернаторстві воєнного стану та завдяки спеціальним заходам протягом грудня 1905 р. – першого кварталу 1906 р. вдалося закрити або тимчасово призупинити вихід найбільш опозиційних періодичних видань: «Коммерческая Россия», «За свободу», «Народное дело», «Чайка», «Народна справа», «Вісті», «Русский еврей», «Жиче Польське» та інші, всього 21 [4, арк. 46–50].

Щодо неперіодичних видань, то цензура також проявила жорстокість. Протягом першого півріччя 1906 р. порушено 9 судових тяжб щодо видавців та розповсюджувачів книжок, зміст яких порушував цензурні норми [4, арк. 36]. Деякі відповідальні за випуск особи отримали окрім штрафів ще й по два тижні адміністративного ув'язнення. Найбільший гнів влади було спрямовано на єврейські друковані видання: генерал-губернатор вимагав у разі виявлення порушень цензурних приписів арештовувати та висилати авторів, конфісковувати все друкарське обладнання [4, арк. 37].

Загалом, оголошення воєнного стану та жорсткі адміністративні заходи дали певні результати для повернення колишнього контролю над друкованими виданнями, а разом із цим і лівовою часткою інформаційного простору. Інспектор у

справах друку В. Фром у своєму звіті за 1906 р. зазначав: «Беру на себе сміливість сказати, що виключно сприятливий розвиток змісту одеської преси при місцевому особливому революційному настрої можна пояснити тільки тим, що як керівники революційного руху, так і їх знаряддя, тобто видавці місцевих друкованих органів, усвідомили, що за існування пильного нагляду генерал-губернатора видання злочинних за змістом статей і творів є неможливим. Завдяки цьому в Одесі мало-помалу спостерігається зниження кількості судових переслідувань порушників цензурних приписів <...> [4, арк. 36 зв.]».

Перехід влади у наступ на свободу слова розпочинається у червні 1907 р. Для цього за стратегічним задумом прем'єр-міністра П. Столипіна в окремих регіонах Російської імперії і, зокрема, в багатьох українських губерніях було введено «воєнний стан» або ж «стан посиленої охорони», який давав юридичні підстави губернаторам забороняти будь-які збори, наради, обмежувати висвітлення в періодичних виданнях тих або інших відомостей. За день до розпуску імператором Миколою II другої Державної думи, київський губернатор П. Ігнат'єв оголошує воєнний стан та своєю обов'язковою постановою забороняє публікацію будь-яких статей або інших повідомлень, де висловлюється негативне ставлення до уряду, критикуються дії тих чи інших державних установ. За порушення норм цієї постанови передбачався штраф до 500 руб. або адміністративний арешт редактора на три місяці [5, арк. 39]. Чинність цього нормативно-правового акту спрощувала процедуру покарання редакторів місцевих періодичних видань. Не потрібно було апелювати до «Кримінального уложення» чи інших нормативних актів, достатньо було зафіксувати факт порушення розпоряджень губернатора. З цією обставиною слід пов'язувати статистику цензурних переслідувань 1907 р. Так, проти редакторів періодичних видань за позовами цензурного органу м. Києва було порушено 28 судових справ [6, арк. 100]. У результаті судових ухвал три рази штрафували редактора газети «Киевские вести» В. Семяновського (700 руб.); сім – редактора «Ради» М. Павловського (800 руб.); два – редактора газети «Слово» С. Петлюру (200 руб.). Редактора газети «Народ» В. Лашнюкова було засуджено до одного року ув'язнення. Оштрафували на 100 руб. навіть провладного редактора «Киевлянина» М. Ващенко-Захарченка, який в образливому тоні писав про Державну думу. Підсумовуючи роботу за поточний 1907 р., чиновники Київського тим-

часового комітету у справах друку констатували, що опозиційні газети «Киевская мысль» і «Киевские вести», як і раніше, намагаються провокувати вороже ставлення до уряду, тенденційно підбираючи новини, використовуючи різні непрямі натяки на урядові помилки [6, арк. 118].

Наприкінці 1907 р. інший цензурний орган – Київський інспектор друкарень, літографій і книжкової торгівлі – разом із поліцією почали арештовувати та вилучати не тільки соціал-демократичну, революційну чи українську національно-визвольну літературу, а й навіть нейтральні оголошення рекламного характеру, афіші, програми лекцій, видрукувані з порушенням відповідних нормативних процедур [7].

У 1908 р. проти редакторів та видавців київських газет за клопотанням цензорів було порушено 32 судові справи, а у 1909 р. – 35. Лише чверть справ була закрита за відсутністю складу злочину, по решті – винесені судові ухвали на користь органів цензури, на редакторів-порушників було накладено штрафи [8, арк. 1–39].

Упродовж 1907–1910 рр. відмічається не тільки зменшення загальної кількості газет і журналів, але й різке скорочення кількості суспільно-політичних періодичних видань [14, арк. 58 зв.].

З 1911 р. кількість періодичних видань знову зростає. Однак із 70 періодичних видань, що виходили протягом року в Києві, майже не було відверто опозиційних газет, натомість з'явилося багато правих, ультрамонархічних – «Двуглавый орел», «Молодые силы», «Святая Русь» та спеціальних: «Киевский театральный курьер», «Физическое обозрение», «Искусство, живопись, графика», «Вегетерианское обозрение» [6, арк. 253].

У роки «столипінської модернізації» для книжок і брошур, виданих за кордоном, зберігалася попередня цензура. Продовжував існувати жорстокий контроль за зарубіжною літературою, особливо україномовною. Приблизно до 40–50% найменувань друкованої продукції застосовувались обмежувальні санкції (заборона продажу та розповсюдження, допущення лише у спецсховища бібліотек тощо) [8, арк. 1–45]. У 1910–1911 рр. особливу увагу Київського тимчасового комітету у справах друку привертала книги, брошури та окремі статі про Тараса Шевченка. Велике занепокоєння у цензорів викликали: «В пам'ять 47-х років смерті великого борця Тараса Шевченка» (Чернівці, 1908), «Про життя великого поета Тараса Шевченка»; Костельник «Шевченко з релігійно-етичного становища»; Павлик «Т. Шевченко й Галицька Україна» [8, арк. 70, 73–74].

Попри оголошення чи фактичне визнання П. Столипіним українців «іногородцями», київські цензори слідкували за тим, аби широкому загалу недоступними були видання, на сторінках яких обговорювалися концепції розвитку українського народу, доводилася його ідентичність [8, арк. 75].

У Харківській губернії воєнний стан було введено 8 січня 1908 р., що передбачало автоматично заборону та обмеження на висвітлення певної інформації. За порушення цих норм було оштрафовано на 3000 руб. редактора газети «Южный край», «Сумской листок» [9, арк. 14]. Упродовж 1908 р. харківський інспектор у справах друку переглянув близько 1317 (у т.ч. 871 брошуру рекламного змісту) одиниць друкованої продукції і подав клопотання про порушення судового переслідування проти збірки поезії «Сни віри» М. Шаловоса та «Доходьбы. Сборник рассказов» А. Бодяньського. Аналогічна ситуація склалася з періодичними та неперіодичними виданнями у 1909 р. [10, арк. 1–16].

У 1910 р. харківська преса опинилася під адміністративним тиском³. Показовими репресивними актами щодо преси стали накладання штрафів у розмірі 3000 руб. на редакції газет «Южный Край» та «Утро» [10, арк. 20].

У Новоросійському генерал-губернаторстві та безпосередньо у м. Одеса 1907 рік пережили не всі опозиційні до влади періодичні видання. Найбільше постраждала газета «Одесские новости», її було оштрафовано на 3000 руб., редактора арештували на три місяці, а у серпні того ж року вона взагалі припинила свій вихід. Решта авторитетних газет також були змушені сплачувати немалі штрафи: «Одесский листок» – 1000 рублів; «Одесские новости», «Новое обозрение» – по 500 рублів. На весь час дії воєнного стану було призупинено вихід двох єврейських газет «Еврейская мысль», «Еврейское слово», однієї польської та однієї болгарської газет. Варто відзначити й те, що за крайній антисемітизм було призупинено на три дні вихід монархічної газети «За Царя. За Родину» [4, арк. 80, 89–91]. Упродовж 1907 р. за клопотаннями одеських цензорів суд увалив рішення про конфіскацію п'яти друкованих видань: «Сборник статей: «Крестьянство и политическая борьба», «Из программы синдикального анархизма», «Реформа и социальный переворот. Синдикализм и социализм», «Социальные учения в христиан-

стве», «Из пришлого профессионального движения в России» [4, арк. 83–84].

1908 р. цензурні органи Півдня України та губернська влада дотиснули найбільш опозиційну пресу. Серед останніх опозиційних видань Новоросійського краю було призупинено на час дії в регіоні воєнного стану вихід газети «Новости польские» [4, арк. 124]. Відбулося зменшення кількості періодичних видань: у 1907 р. в Одесі видавалося 62 періодичних видання; у 1908 р. – 50; у 1909 р. – 19 [4, арк. 102, 104–109, 152].

У 1909 р. замість інспектора у справах друку м. Одеси цензурні функції було покладено на Одеський тимчасовий комітет у справах друку. Відповідно, відбулося розширення штату цієї чиновницької інституції [11]. Проведені структурні перетворення та постреволуційне затишшя, що спостерігалось по всій імперії з 1908 р., дозволили службовцям органів цензури Новоросійського краю перейти до менш напруженого режиму праці та розподілити цензурно-контролюючі обов'язки між фактично рівноправними у прийнятті цензурного рішення чиновниками. Починаючи з 1909 р. і до запровадження спеціальної військової цензури у 1914 рр., Одеський тимчасовий комітет у справах друку у своїй роботі керувався чинними на той час загальноімперськими нормативно-правовими актами у сфері друку, а отже, будь-яке адміністративне переслідування чи покарання за порушення цензурних норм наставало тільки після відповідної судової ухвали. Штрафи, що накладалися судом за клопотаннями Одеського тимчасового комітету у справах друку на місцеві періодичні видання, були відносно незначними – від 25 до 100 рублів. Більш небезпечним покаранням для видань-порушників була призупинка виходу його номерів. До такої практики в умовах відсутності воєнного або надзвичайного стану Тимчасовий комітет у справах друку м. Одеси вдавався все більше. Так, протягом 1912 р. цензурний орган намагався призупинити вихід неугодних періодичних видань 47 разів, і лише у 20 випадках суд підтвердив його вимоги. Зокрема, на термін до 20 днів призупинявся вихід газет «Голос Одессы», «Утро Одессы», «Русский воин», «Южная мысль» [11]. Фактично в роки «столипінської модернізації» претензії та переслідування цензури були прямо пропорційні до ступеню опозиційності газети. Водночас на Півдні України не спостерігалось такої «цензурної вакханалії» щодо україномовних та ліберальних видань, яка відбувалася в Південно-Західному краї. Основна увага інспекторів у справах друку

³ 6 липня 1910 р. харківський губернатор припинив дії воєнного стану в губернії, але вже 20 травня 1911 р. ним було запроваджено «Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия».

була звернена на робітниче питання на шпальтах газет. Службовці відповідного відомства намагалися не допустити опозиційної ліберально-демократичної критики центральної та місцевої влади. Не менше турбувала цензорів сектантська преса, яка підривала основи християнського православного вчення. Дошкульними були також і статті монархічних газет. Однак як діяти щодо них, інспектори не знали: з однієї сторони вони явно порушували норми законодавства своїми антисемітськими та агресивними закликами, а з іншої – існував певний тиск і команда влади не чіпати провладні видання [12, арк. 2].

Втручання вищого губернського начальства у справи цензури було специфічною рисою діяльності цензурних органів у Новоросійському генерал-губернаторстві. Якщо в Одесі на цензурний розгляд тільки епізодично впливав одеський градоначальник, то в губернських та інших провінційних містах взагалі вся цензурна діяльність спрямовувалася віце-губернаторами. Варто зазначити, що вищеназваним посадовцям відповідно до «Тимчасових правил про періодичну пресу» надавалося право незалежно від цензорів здійснювати нагляд за місцевою пресою, а в разі порушення законів про пресу – передавати справи до суду. Деякі віце-губернатори, щоб звернути на себе увагу керівництва, явно зловживали цими повноваженнями і майже щотижня передавали такі справи до судових палат. Наприклад, 26 січня 1909 р. Одеська судова палата розглядала справу редактора-видавця газети «Южные ведомости» дворянина С. Усова (виходила в Сімферополі) [13, арк. 4]. Судова палата відмовила віце-губернатору в його клопотанні, пояснивши, що подані ним газетні статті з «Южных ведомостей» не дають підстав для порушення кримінальної справи проти редактора-видавця газети. Це не зупинило віце-губернатора П. Масальського і він продовжував «закадити» прокуратуру і судову палату своїми поданнями. В архіві зберігається близько десяти відмов йому в порушенні кримі-

нальних справ проти редакторів різних кримських газет [13, арк. 5–6].

Починаючи з 1905 р. і до початку 1912 р., на відміну від Києва, українській книзі в Одесі не вдалося прорвати цензурну блокаду. Впродовж першого революційного року українською мовою світ змогли побачити тільки 9 книжок (1 книга для народного читання; 7 белетристичних книжок, 1 історико-архівна книга) [14, арк. 53]. У наступні роки тенденція також була невтішною.

Висновки. Отже, в роки Першої російської революції було здійснено докорінні зміни в цензурному законодавстві, зокрема, було відмінено попередню цензуру щодо періодичних та неперіодичних видань. Разом з цим структура цензурних органів залишилася незмінною, лише дещо було розширено мережу місцевих органів, розширено їхні штати. У діяльності цензурних органів українських губерній Російської імперії впродовж 1905–1907 рр. та 1907–1911 рр. поряд із загальними тенденціями існували й місцеві особливості. У роки Першої російської революції місцеві цензурні органи з об'єктивних причин не могли в повній мірі виконувати свої функції, найбільш безпорадною була цензура в Київському генерал-губернаторстві, у Харкові та Одесі цензурні органи працювали досить ефективно завдяки підтримці губернської влади та запровадженню воєнного стану в регіонах.

У період «столипінської модернізації» влада, ввівши в регіонах різні варіації надзвичайних станів, змогла адміністративними заходами встановити контроль за інформаційним простором, знешкодити опозиційні видання. Робота цензурних органів була позбавлена імпульсивності й характеризувалася плановістю заходів на знищення опозиційної преси, охорону суспільної моралі, вилучення літератури, виданої безконтрольно в революційні роки. Водночас завданням цензорів стало не тільки стримувати опозиційні настрої, але й не допускати відверто шовіністичних та антисемітських статей, закликів до протиправних дій (наприклад, щодо єврейських погромів).

Список літератури:

1. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 102. 67 арк.
2. ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 1. 196 арк.
3. ЦДІАК України. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 110. 87 арк.
4. Держархів Одеської обл. (Державний архів Одеської області). Ф. 12. Оп. 1, Спр. 6. 187 арк.
5. ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. 53 арк.
6. ЦДІАК Україн. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 139. 263 арк.
7. Держархів м. Києва (Державний архів м. Києва). Ф. 287. Оп. 1. Спр. 61. 41 арк.
8. ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 2. 87 арк.
9. ЦДІАК України. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 139. 119 арк.

10. ЦДІАК Україна. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 177. 76 арк.
11. Держархів Одеської обл. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 105. 51 арк.
12. Держархів Одеської обл. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 185. 96 арк.
13. ЦДІАК України. Ф. 338. Оп.1. Спр. 418. 93 арк.
14. Держархів Одеської обл. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 187. 116 арк.
15. Бережной А.Ф. Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати (1895–1914). Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. 288 с.
16. Бурлакова Р.И. Правовое регулирование цензуры печати в России в XVIII – начале XX века: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2004. 208 с.
17. Дерюжинский В.О. Полицейское право. СПб., 1911. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc76p0/instrum3732/>
18. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX–XX вв.: учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. М.: Аспект Пресс, 2001. 368 с.
19. Кириєнко О.Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.). Український історичний журнал. К.: «Дієз-Продукт». 2010. № 4. С. 83–98.
20. Кириєнко О.Ю. Приватна кореспонденція в полі зору військової цензури (1914–1917). Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Випуск XVI. С. 108–115.
21. Кириєнко О.Ю. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 – жовтень 1917 р.): монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 366 с.
22. Набоков В. К истории нашего законодательства о печати. Право. Еженедельная юридическая газета. 1911 г. 21 августа. № 33.
23. Павлов М.А. Государственная регламентация чтения в России 1890–1917 гг.: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Санкт-Петербург, 2000. 20 с.
24. Патрушева Н.Г. История цензурных учреждений в России во второй половине XIX – начале XX века. Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века. Сб. научн. тр. СПб., 2000. Вып. 10. С. 7–48.
25. Патрушева Н.Г. Цензор в государственной системе дореволюционной России (вторая половина XIX – начало XX века. СПб.: Изд. «Северная звезда», 2011. 268 с.
26. Петров С.С. Книжкова справа в Києві. К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. 344 с.
27. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXIV. № 25495. СПб., 1912.
28. Полусмак Т.Л. Цензурное законодательство дореволюционной России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Н. Новгород, 2003.
29. Тимошик М.С. До історії цензурних утисків українського друкованого слова в період проголошення конституційних свобод (1905–1917 роки). Журналістика. Преса. Телебачення. Радіо. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 25. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 1999. С. 55–63.
30. Щербак М., Юрченко В. Звіти цензурних установ як джерело з історії України XIX – поч. XX ст. Часопис Української історії. К. 2009. Випуск 12. С. 111–116.
31. Щербак М.Г. Каральні органи царизму наприкінці XIX – на початку XX ст. Історія України. 1999. № 4. С. 10–12.
32. Щербак М.Г., Щербак Н. М. Цензура і преса в Києві на початку XX ст. Історія. Сучасність. К., 2007. № 9. С. 141–146.
33. Щербак Н.О. Щербак Н.М. Цензура в системі Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (друга половина XIX – поч. XX ст.). Науковий вісник Київського Національного університету внутрішніх справ. К., 2008. № 5. С. 202–209.
34. Щербак Н.О. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст.). Історичний журнал. 2007. № 6. С. 58–65.
35. Ячевский С.И. Цензурная политика царского правительства в пореформенный период: вторая половина XIX – начало XX вв.: автореф. дис. к. ист. н. Москва, 2002. 19 с.

ЦЕНзуРА В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ПЕРИОД «СТОЛЫПИНСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ»

Освещены особенности работы специальных органов надзора за печатью в украинских губерниях Российской империи в начале XX в. Особое внимание автора приковано к специальным административным мерам губернской власти и местных цензурных органов, которые были направлены на восстановление полного контроля над информационным пространством региона в постреволюционный период. В статье доказано, что в период «столыпинской модернизации» (1907–1911) власть смогла обезвредить оппозиционную критику, а работа цензурных органов была лишена импульсивности и характеризовалась планоностью мероприятий на уничтожение оппозиционной, украиноязычной прессы, охрану общественной морали, изъятие литературы, изданной бесконтрольно в революционные годы.

Ключевые слова: цензура, информационный контроль, Главное управление по делам печати, Временный комитет по делам печати, инспектор по делам печати, «столыпинская модернизация».

CENSORSHIP IN UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE «STOLYPIN MODERNIZATION» PERIOD

The peculiarities of the work of special organs of oversight of the seal in the Ukrainian provinces of the Russian Empire at the beginning of the 20th century are highlighted. The author's special attention is focused on the special administrative measures of the provincial government and local censorship bodies, which were aimed at restoring full control over the information space of the region in the post-revolutionary period. In the article the author proved that during the Stolypin modernization (1907–1911) the Authorities were able to neutralize opposition criticism. The work of censorship in this period was directed to the destruction of the opposition, Ukrainian-language press. It was possible to get rid of the sale and public use of literature that was published or imported from abroad during the revolutionary period.

Key words: censorship, information control, the Main office for press affairs, the Temporary committee on press affairs, the Inspector for the press, the stolypin modernization.

Токаленко П.О.

Херсонський національний технічний університет

ДУХ СВОБОДИ. ВПЛИВ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1905-1907 РОКІВ НА ФОРМУВАННЯ ВНУТРІШНЬОЇ АТМОСФЕРИ СТРАХУ В СУСПІЛЬСТВІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

У статті автор намагається проаналізувати внутрішню атмосферу в суспільстві під час подій Першої російської революції на півдні України. Особлива увага приділена дестабілізації роботи силових структур революційними партіями. Автор наводить статистику погіршення криміногенної ситуації в 1905 році. Підкреслюється важлива роль молоді в соціально-політичних процесах на півдні України в роки Першої російської революції. Також акцентується увага на формах прояву негативного відношення студентства до імператорської родини. Автор відстоює думку, що влада була неспроможна протидіяти масовим заворушенням населення, що виражалось у відсутності координаційних дій в керівництві військами.

Ключові слова: Перша російська революція, Південь України, поліція, армія, студентство.

Постановка проблеми. Перша російська революція 1905–1907 років залишила гострий психологічний слід у суспільстві Російської імперії. Жахи єврейських погромів, селянських повстань, терористичних актів, бійок, пограбувань свідчили про наростаючу кризу в політичному житті держави та необхідність змін. Ідеологічна сфера політичного життя Російської імперії поділила населення на два ворогуючих табори: прихильників реформ та захисників монархії. Подібна ситуація не давала гарантій безпеки та впевненості в майбутньому жодному стану суспільства. Тривале протистояння між урядовими та революційними силами призвели до формування певної атмосфери страху, коли доленосні події вимірювалися годинами, а не певними датами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних українських дослідників подій Першої російської революції слід відмітити С.А. Євсеєнко, який вивчив події 1905–1907 років в Україні на основі радянської історіографії. О.О. Постернак приділив увагу ролі підприємницького капіталу в революційних подіях. Політичні партії цього періоду на Правобережжі досліджував О.М. Федьков. Діяльність партій кадетів та есерів у 1905–1907 роках писали С.В. Ковальчук та Н.О. Сігалова відповідно.

Політичний аспект Першої російської революції вивчав сучасний російський історик Г.Р. Кузнецов. Інший російський історик Р.М. Дзидзоев,

приділив увагу формуванню конституційного ладу в Російській імперії у 1905–1907 роках. Протестний рух студентської молоді духовних православних навчальних закладів досліджувала Т.А. Павленко.

Серед істориків радянської доби слід відмітити О.В. Волобуєва та Л.В. Петришину, які вивчали історіографію революційних подій початку ХХ століття та вплив більшовиків на формування ідейних поглядів у робітників фабрик та заводів.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати внутрішню атмосферу в суспільстві під час подій Першої російської революції на півдні України. В цій статті автор доповнить вже існуючий науковий матеріал власним дослідженням, яке ґрунтується на вивченні даної проблематики в межах південної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. На революційний процес можливі три точки зору:

1) революційна та контрреволюційна, тобто думки людей, які безпосередньо приймали участь у революційних подіях;

2) наукова, об'єктивно-історична, тобто погляд людей, які вивчали певну проблематику та мають відповідний досвід у цьому питанні, але які не приймали участь у революції;

3) релігійно-апокаліптичний погляд, філософський, погляд людей, які глибоко усвідомлюють події та намагаються передбачити наслідки, людей, які підіймаються у своїх думках вище повсякденної революційної боротьби [11, с. 177].

Автор дотримується, відповідно до переліку, другої точки зору та висвітлює події Першої російської революції без жодних симпатій до сторін внутрішнього конфлікту в Російській імперії на початку ХХ століття.

Ще до початку революції в січні 1905 року, соціально-політична ситуація була вкрай напружена. Л.М. Толстой у своєму листі до Миколи II від 16 січня 1902 року, зазначав, що Росія знаходилась у стані посиленої охорони, тобто поза дією основних законів Російської імперії. Тюрми та місця заслання політичних арештантів вже переповнені. Всюди у великих містах держави розквартировані війська, які використовують бойові набої проти мирного населення. Люди стають біднішими й подекуди голод вже нікого не дивує. Критика влади не знала меж, і якщо раніше народ вбачав причину злиднів у місцевих чиновників, то тепер не він не гребував і згадати імператора в неприпустимому тоні [4, с. 12–13].

У середовищі ліберальної інтелігенції напередодні Першої російської революції все частіше можна було почути слова так званого «першого революційного народного гімну», відомого ще з 60-х років ХІХ століття, та поширений серед в'язнів Петропавлівської фортеці [24, арк. 1]:

«Слався свобода и честный наш труд!
Пусть нас за правду в темницу запрут,
Пусть нас пытают и жгут нас огнём,
Песню свободы и в пытке споём
Слався же, слався, родимая Русь,
И пред царём и кнутами не трусь!
Встань, ополчись за правду на брань!
Встань же скорее, родимая, встань!»

Перша російська революція почалась ще до подій 9 січня 1905 року. Таке припущення належить британському історику Л. Шапіро та американському історику Д. Фішеру, які припускали, що відправною точкою революції була «банкетна кампанія» в листопаді 1904 року, яка й поклала початок низці майбутніх подій. Офіційні зустрічі лібералів у більш ніж 30 великих містах Росії з нагоди сорокаріччя судової реформи в Російській імперії, проводились під виглядом банкетів. Саме на одному з таких банкетів й було вирішено Г.А. Гапоном йти з петицією до імператора Миколи II 9 січня 1905 року [10, с. 215]. Наслідки цього рішення відомі як «Кривава неділя», коли біля блокованих царськими військами застав у Санкт-Петербурзі, на Палацовій площі та в інших місцях, було вбито та поранено не менш ніж 4,6 тис. осіб [5, с. 115].

За офіційними даними в цей день загинуло 130 чоловік. Іншої думки академік А. Воробйов, який зазначав, що 9 січня 1905 р. в лікарні Петербургу було привезено 1216 вбитих та більш ніж 5 тис. поранених. А. Воробйов звертав увагу на меланхолічний запис Миколи II в щоденнику від 9 січня 1905 року: «Ясний морозний день. Було багато справ і доповідей. Снідав з Фредерікс. Довго гуляв. З учорашнього дня в Петербурзі застрайкували всі заводи і фабрики. З околиць викликані війська для посилення гарнізону. Робочі досі вели себе спокійно. Кількість їх визначається в 120 тис. чоловік. На чолі робочого союзу стоїть якийсь священник-соціаліст Гапон. Мирський приїжджав ввечері для доповіді про вжиті заходи». Повний спокій в душі імператора. А тим часом відбувались події, які визначали майбутню долю Росії, самого імператора та його родини [12, с. 206].

В цей же день священник Г.А. Гапон звернувся з петицією до петербурзьких робітників, копію якої ним особисто буде надіслано міністру внутрішніх справ П.Д. Святополку-Мирському. В ній він дасть негативну оцінку «царській гостинності», зробить акцент на «миролюбній ході» робочих, які несли в руках портрет імператора та почне закликати до помсти всьому «змійному» роду Романових. Пастирським словом Г.А. Гапон благословив народ на вбивство, грабунки, дозволив відбирати у військових зброю, красти в шахтах динаміт та організовувати терористичні акти, він закликав до всеохоплюючого насилля заради свободи, тричі в його зверненні можна прочитати слово «кров» [17, арк. 7].

Більш ніж через рік, 3 серпня 1906 року, повітовий справник Херсонського повіту Херсонської губернії І. Четиркін у рапорті до Херсонського губернатора М.М. Малаєва зазначав, що на шахті «Копилова № 2» розкрадали динаміт. У рапорті зазначалися місцеположення ще 15 шахт із динамітними складами, де подібне мало повторитися [16, арк. 880].

Бомби, виготовлені революціонерами на півдні України, використовувалися по всій території Російської імперії. У липні 1907 року селянин Д. Суворов, купаючись у річці, знайшов одну з таких бомб та передав поліції. На коробці був напис штемпельною синьою фарбою: «Шрапнель № 3. Серия М. Российская социал-демократическая рабочая партия. Мастерская бомб. Южное военно-техническое бюро». Згідно з результатами експертизи бомба була мелінітовим розривним снарядом, начинена гримучим студнем, яку виготовили в одному з міст південної Росії [17, арк. 151].

Внаслідок напруженої соціально-політичної ситуації в державі, значно знизився рівень безпеки населення. Атмосфера внутрішнього страху в суспільстві, втрата контролю над ситуацією в деяких регіонах Російської імперії спонукало уряд вдатися до крайніх заходів безпеки. З 22 січня 1905 року в стан посиленої охорони було переведено місто Мелітополь Таврійської губернії. На військове положення з 15 червня 1905 року було переведено місто Одесу, а з 16 червня – міста Севастополь, Миколаїв та Феодосію [7, с. 40–41].

Особливо відчутною політична криза в суспільстві була серед інтелектуальної молоді. Під час гострого соціального напруження студенти легко піддавались пропаганді та агітації з боку як революційних сил, так і провладних. Відомі випадки відкритої критики влади студентством у публічних містах. Так одеський студент Новоросійського університету М.Х. Боровський двічі, 29 і 30 квітня 1905 року, в одеському ресторані «Ермітаж», у присутності воєнних офіцерів голосно ображав імператора, вигукуючи: «Долой самодержавие» та «Долой дом Романовых». Цікаво, що протокол щодо поведінки студента був поданий в канцелярію одеського градоначальника одеською жандармерією лише у грудні 1908 року, під час реакційного постреволуційного періоду [26, арк. 20].

Відомо й те, що в ідальні Новоросійського університету студенти особисто повісили оголошення антимонархічного змісту, щоб кожен зміг ознайомитись з переважаючою політичною позицією у стінах одеської «Альма-матер»: «С недоумением глядим на висячий в столовой портрет самодержца» [15, арк. 26].

В одному з листів, перехопленому одеським жандармським управлінням, що було адресовано пані Лебедеві у Керч, від студента Новоросійського університету з підписом «Ваня», йшлося про відсутність лекцій в університеті станом на 16 жовтня 1905 року. Студент пише, що кожен професор має «намалювати» перед аудиторією свою «політичну фізіономію», тобто ознайомити слухачів зі своїми переконаннями та з програмою тієї партії, до якої він особисто належить [15, арк. 70].

Особливо важко сприйняло студентство та учнівська молодь поразку революції. Розчарування молоді у своїх політичних орієнтирах призвело до підвищення рівня самогубства в реакційні роки (1907–1910). Епідемія самогубств охопила студентство в 1909–1910 роках, коли сотні студентів звели рахунки з життям, не бажаючи жити в державі, де революція зазнала поразки [1, с. 170].

Особливо небезпечна для держави була нестабільна ситуація в силових структурах. Поліція в містах, оголошених на воєнному положенні, несла службу в постійно напруженій атмосфері. Відомо, що в боротьбі з революцією міська поліція першою визнала свою поразку, частково поповнивши революційні ради та виголошуючи свої лозунги. У газеті «Киевские новости» 30 жовтня 1905 року була розміщена «Петиція городових»; у «Київській газеті» від 3 листопада 1905 року – «Петиція околоточних»; в газеті «Южная Россия» від 2 грудня 1905 року – «Петиція миколаївської поліції». Влада терміново створювала бойові дружини та міліцію з колишніх військових або простих городян, лояльних до режиму. Катеринославська охрнка 20 грудня 1905 року повідомляла, що «другий день страйкують городові». Миколаївська охрнка свідчила, що «в грудні міліція кільцем охопила місто. Поліція настільки була деморалізована міліцією, що фактично могла вважатися неіснуючою».

Газета «Київське слово» 30 листопада 1905 року опублікувала «Лист агентів охоронних відділень у соціал-демократичну газету». Посилилися вагання таємної агентури, кількість її різко скоротилася. У листопаді співробітник катеринославської охрнки І. Киржук видав місцевим більшовикам провокаторів Черткова і Голубничого.

У грудні 1905 року на ім'я командира корпусу жандармів було подано вимогу за підписами 2788 поліційних чинів з 13-ти губерній Російської імперії, де були навіть політичні вимоги свободи, слова і друку, та яка закінчувалась словами: «При існуючому нині нашому режимі ми надалі не охоронці порядку, а скоріше навпаки – примкнемо таємно до товариства лівої партії» [9, с. 14].

У телеграмі до директора Департаменту поліції Вуїча Е.І. від жандармського ротмістра Левдікова В.А. з Миколаєва зазначалося, що в поліції паніка. Згідно з донесеннями агентів у багатьох місцях є велика кількість бомб, але проводити обшуки поліцейські відмовляються, навіть після погроз судити їх за невиконання службових обов'язків [3, с. 574].

Окрім того, в поліцейських, які залишалися вірними присязі, постійно стріляли, били, завдавали ножових поранень та навіть обливали сірчаною кислотою [21, арк. 18, 20, 24]. В Одесі поліцейських вбивали навіть у власному помешканні [27, арк. 35]. Одеський градоначальник В.Я. Протопопов 23 січня 1906 року писав міністру внутрішніх справ П.М. Дурново, що в місті не вистачає поліцейських, внаслідок тимчасового

відлучення від служби винних в єврейських погромах [28, арк. 34–35].

У 1907 році більшовицька легальна газета «Ехо» опублікувала цікаву статистику рівня кримінальної злочинності в 1905 році. Згідно з матеріалами газети значно зросла кількість вбивств, з 17 тис. у 1903 р. до 26 тис. у 1905 р.; крадіжок – з 79 тис. до 95 тис.; пограбувань – з 22 тис. до 36 тис. Ця ж газета підкреслила, що злочини в інтимній сфері та самогубства, навпаки, зменшилися – з 437 тис. до 345 тис. та з 9,5 тис. до 8,5 відповідно [14, с. 3].

Не кращою була ситуація в армії. Непоко́ра, дезертирство та навіть відкриті бунти в 1905 році досягли свого піку. У червні 1905 року в Херсоні солдати дисциплінарного батальйону вчинили бунт, розтрошили казарми та побили офіцерів [19, арк. 20].

В Одесі в лютому 1906 року військові підрозділи задіяли для роботи вантажниками в морському порту внаслідок товарного колапсу, який виник під час боротьби за власні права портовими вантажниками. Треба додати, що влада, врахувавши внутрішню атмосферу в місті, вирішила додатково оплачувати солдатську допомогу [2, с. 1].

У придушенні селянських повстань на півдні України уряд залучав артилерію, що свідчило про масштаби повстання. Розстріл артилерією селянських помешкань викликав не тільки руйнацію, а й сильні пожежі. Це також негативно впливало на моральний стан військ, серед яких було чимало представників селянського стану [8, с. 287].

Прерогатива виклику військ для придушення повстання для губернаторів у 1905 році зникла. В умовах страху та постійного напруження кожен чиновник звертався за допомогою до військових за будь-яких підозрах у можливих безладах. З цього приводу 25 квітня 1905 р. катеринославський губернатор А.Д. Нейдгарт звертався до поліцеймейстера та повітових урядників з роз'ясненням їх прав до виклику військ та наголошував, що подібні дії припустимі лише у випадках явної агресії, спрямованої проти представників влади чи проти майна мирних підданих [22, арк. 1].

Його херсонський колега В.О. Левашов наголошував на необхідності вірної оцінки ситуації військами та поліцією. Правильна тактика мала на меті не тільки придушити повстання, а й зберегти та підвищити авторитет влади в суспільстві. Хибний підхід, який несе втрати мирного населення, вважався небажаним в умовах високого соціального напруження [29, арк. 30].

Влада переконувала людей у невідворотності покарання та закликала до їх свідомості. Катеринославський губернатор А.Д. Нейдгарт у своєму зверненні до селян Катеринославської губернії від 20 квітня 1905 року закликав селян до порозуміння з поміщиками. Він вбачав у селянському «дусі свободи» неприйнятність для селянина нечужане нахабство, викликане зовнішнім впливом революційних агітаторів на селі [23, арк. 81].

Про нескінчену агітаторську роботу революційних партій наголошував одеський генерал-губернатор К.А. Карангозовов. У липні 1906 року він зазначав, що революціонери не припиняють спроб переконання населення у ворожості влади. Особливо вони активні в середовищі робітників фабрик та заводів [13, с. 2].

Однак попри всі труднощі влади, 3 червня 1907 року, після розпуску Думи Російської імперії, Перша російська революція завершилася. Незважаючи на зміни соціально-політичного життя: покращення умов праці для робітників, можливість для соціально активних лібералів займатися політичним життям у державі, поява інституцій парламентаризму за європейським зразком, ситуація залишалася нестабільною. Монархія утрималась, а середній прошарок суспільства в умовах капіталістичних відносин та вільної ринкової економіки залишився невеликим по відношенню до незаможних верств населення. У жовтні 1910 року в елісаветградській газеті «Голос Юга» вийшла друком стаття під назвою «Білі раби». У статті описувались умови праці елісаветградських пекарів, яким доводилось працювати по 12 годин на день, а після робочої зміни заступати на зміну чергового в пекарні. Таким чином, деякі робітники пекарні не виходили за межі підприємства та знаходились у шкідливих для життя умовах 24 години на добу [20, арк. 22].

Ситуація зміниться наприкінці 1910 року, після смерті графа Л.М. Толстого, коли внаслідок цієї події кількість робітничих демонстрацій знову зросла [6, с. 155]. У Миколаєві градоначальник міста М.П. Леонтович отримав рапорт від начальника міської жандармерії від 11 грудня 1910 року, в якому зазначалося, що рівень політичної активності містян внаслідок смерті графа значно підвищився [25, арк. 4].

Висновки. Таким чином, революція 1905–1907 років на півдні України мала свої особливості розвитку подій. Треба зауважити, що революційна атмосфера стала справжньою перевіркою на відданість для силових структур Російської імперії на південних рубежах. Особливо небезпечною

для влади була революційна активність населення у великих містах, таких як Одеса, Катеринослав, Миколаїв, Єлисаветград, Херсон тощо.

Харківський дослідник Я.М. Ярмиш на горлівській історичній конференції у грудні 1990 року стверджував, що характер придушення повстань в роки Першої російської революції свідчив про спланованість дій влади та ретельну попередню підготовку. Однак хаотичне керівництво військовими підрозділами на півдні України в 1905 р.,

коли градоначальник, губернатор чи начальник поліції наввипередки зверталися за допомогою до силових структур, свідчить, навпаки, про збентеженість влади, певну децицію атмосфери страху, яка охопила чиновників під тиском громадської вимоги свободи. І лише відсутність єдності дій та різні цілі в лавах революційних сил стали одними з найбільших недоліків «реформаторського блоку» суспільства як Російської імперії взагалі, так і південної України зокрема.

Список літератури:

1. Борисенко М.В. Влияние опыта Первой российской революции на формирование общественного облика российского студенчества в межреволюционный период (1907-1917). Сборник научных работ «Новое о революции 1905-1907 гг.». 18-20 декабря 1989 г. Ленинград. 200 с.
2. Ведомости Одесского градоначальства. 1906. 9 февраля. № 32. С. 1.
3. Высший подъём революции. 1905–1907 / под ред. Г.М. Деренковский, Г.Д. Костомаров, Г.Н. Кузюков, А.М. Панкратова. Москва, 1956. Ч. 3. Кн.1. 695 с.
4. Глазунов М.М. Митрофанов Б.А. Перед особым присутствием. Москва, 1980. 128 с.
5. Глазунов М.М. Митрофанов Б.А. Фоменко И.П. По законам Российской империи. Москва, 1976. 311 с.
6. Князева Г.В. Борьба большевиков за сочетание нелегальной и легальной партийной работы в годы реакции. 1907–1910 гг. Ленинград, 1964. 192 с.
7. Морской А. Исход российской революции 1905 года и правительство Носаря. Москва, 1911. 128 с.
8. Обнинский В.П. Новый строй. Москва, 1909. 365 с.
9. Овсієнко О.Ф. Кульмінація першої російської революції на Україні і жандармсько-поліцейські органи. Первая Российская революция 1905-1907 гг. в свете нового исторического мышления: тезисы докладов и сообщений республиканской научной конф. (Горловка, 18–20 декабря 1990 г.). Горловка, 1990. Т. 2. 115 с.
10. Первая русская революция 1905–1907 гг. Проблемы и современность. Л., 1976. 247 с.
11. Слинько А.А. Пророческие слова о русской революции. А.И. Герцен. В.Г. Короленко. Н.А. Бердяев. Воронеж, 1992. 224 с.
12. Черняк А. Тайна первой революции. Наш современник. 1995. № 9. С. 201–208.
13. Эхо. 1906. 27 июля. № 5. С. 2.
14. Эхо. 1907. 4 января. № 39. С. 3.
15. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф-р. 386. Оп.1. Спр. 853.
16. Центральний державний історичний архів, м. Київ. Ф-р. 358. Оп.1. Спр. 5.
17. Центральний державний історичний архів, м. Київ. Ф-р. 385. Оп.1. Спр. 1696.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань, м. Київ. Ф-р. 57. Оп.1. Спр. 76.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань, м. Київ. Ф-р. 57. Оп.1. Спр. 60.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань, м. Київ. Ф-р. 57. Оп.1. Спр. 91.
21. Державний архів Дніпропетровської області. Ф-р. 11. Оп.1. Спр. 499.
22. Державний архів Дніпропетровської області. Ф-р. 11. Оп.1. Спр. 453.
23. Державний архів Дніпропетровської області. Ф-р. 11. Оп.1. Спр. 450.
24. Державний архів Кіровоградської області. Ф-р. 304. Оп.1. Спр. 592.
25. Державний архів Миколаївської області. Ф-р. 229. Оп.4. Спр. 328.
26. Державний архів Одеської області. Ф-р. 2. Оп.11. Спр. 111.
27. Державний архів Одеської області. Ф-р. 2. Оп.13. Спр. 4.
28. Державний архів Одеської області. Ф-р. 2. Оп.13. Спр. 5.
29. Державний архів Херсонської області. Ф-р. 1. Оп.1. Спр. 60.

**ДУХ СВОБОДЫ. ВЛИЯНИЕ РЕВОЛЮЦИОННЫХ СОБЫТИЙ
1905–1907 ГОДОВ НА ФОРМИРОВАНИЕ ВНУТРЕННЕЙ АТМОСФЕРЫ СТРАХА
В ОБЩЕСТВЕ НА ЮГЕ УКРАИНЫ**

В статье автор пытается проанализировать внутреннюю атмосферу в обществе во время событий Первой русской революции на юге Украины. Особое внимание уделено дестабилизации работы силовых структур революционными партиями. Автор приводит статистику ухудшения криминогенной ситуации в 1905 году. Подчеркивается важная роль молодежи в социально-политических процессах на юге Украины в годы Первой русской революции. Также акцентируется внимание на формах проявления негативного отношения студентов к императорской семье. Автор отстаивает мнение, что власть была неспособна противодействовать массовым беспорядкам населения, это выразалось в отсутствии координационных действий в руководстве войсками.

Ключевые слова: Первая русская революция, Юг Украины, полиция, армия, студенчество.

**THE SPIRIT OF FREEDOM. INFLUENCE OF THE REVOLUTIONARY EVENTS
OF 1905-1907 ON THE FORMATION OF THE INTERNAL ATMOSPHERE
OF FEAR IN A SOCIETY IN THE SOUTH OF UKRAINE**

In the article the author tries to analyze the inner atmosphere in society during the events of the First Russian Revolution in the south of Ukraine. Particular attention is paid to the destabilization of the work of power structures by revolutionary parties. The author gives statistics on the deterioration of the crime situation in 1905. The important role of youth in social and political processes in the south of Ukraine during the First Russian Revolution is emphasized. Also, attention is focused on the forms of negative attitude of students towards the imperial family. The author defends the view that the authorities were not able to counter mass riots of the population, this was expressed in the absence of coordinating actions in the manage of the troops.

Key words: First Russian revolution, South of Ukraine, police, army, students.

Трубчанинов С.В.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПОЧАТОК НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (2-ГА ТРЕТИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

У статті охарактеризовано початковий період вивчення історичної географії Півдня України. Першим із дослідників, який приділяв значну увагу вивченню різноманітних питань історичної географії Північного Причорномор'я, був А. Скальковський (1808–1898). Піднесення інтересу до вивчення історичної географії регіону пов'язане передусім з утворенням Одеського товариства історії і старожитностей у 1839 р. Засновники й активні члени товариства: М. Мурзакевич, М. Надеждін та Ф. Бруун – вивчали матеріальні, письмові, картографічні й топонімічні пам'ятки Півдня України. Окреслено головні проблеми, які цікавили науковців у площині історично-географічного дослідження Північного Причорномор'я.

Ключові слова: історична географія, Південь України, Північне Причорномор'я, Аполлон Скальковський, Микола Мурзакевич, Микола Надеждін, Філіп Бруун.

Постановка проблеми. Першими дослідниками історичної географії того чи іншого регіону, як правило, були ентузіасти краєзнавства. Друга третина ХІХ ст. для Півдня України ознаменована створенням Одеського товариства історії і старожитностей і підготовкою до заснування Одеського (Новоросійського) університету. Частково ця проблема висвітлена в статті С. Трубчанинова [43]. Певний фактичний матеріал міститься в роботах загального характеру, що стосуються персоналії відомих учених Півдня України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, різнопланова діяльність А. Скальковського ґрунтовно висвітлена в публікаціях В. Хмарського та Л. Новікової [26–30; 44; 45]. В. Скрипник дослідив внесок М. Надеждіна в становлення краєзнавства на Півдні України [40]. Т. Григор'єва присвятила ґрунтовну розвідку життю й діяльності М. Мурзакевича [10], а Крістер Бруун та С. Трубчанинов – Ф. Брууна [7; 42].

Постановка завдання. Мета статті – визначення місця та значення історичної географії в діяльності дослідників Півдня України в 2-й третині ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Першим істориком Одеси», «Геродотом Новоросійського краю», «козацьким Нестором», «Карамзіним Новоросійського краю» сучасники називали уродженця Житомира, сина дрібного поміщика Аполлона Скальковського (1808–1898). Уважається, що робота над історичним дослідженням

Півдня України здійснювалося А. Скальковським за безпосередньою вказівкою генерал-губернатора М. Воронцова [29]. Проте справедливим буде зазначити, що програма досліджень «темної історії Новоросійського краю» народилася під час вечірніх бесід у будинку місцевого поміщика М. Кир'якова (1810–1839), випускника Московського університету, який цікавився статистикою, географією й історією рідного краю та був членом багатьох товариств. За свідченням М. Мурзакевича, восени 1833 р. було вирішено, що М. Кир'яков візьметься за господарчо-природничу частину, А. Скальковський – нову історію, а М. Мурзакевич – давню [14, 1887, № 9; 17, с. 580–581].

Дослідниця проблем історичної регіоналістики України, теорії та методології історичних досліджень Я. Верменич указує, що в метафоричному сенсі А. Скальковський являв собою звичний типаж провінційного чиновника-історика, котрий посів становище напівофіційного історіографа. Вона наголошує на тому значному імпульсі, якого надала праця А. Скальковського «Хронологическое обозрение Новороссийского края 1731–1823» (Одесса, 1836–1838) у поширенні термінів «Новоросія» та «Новоросійський край» [8, с. 126–127].

Необхідно зазначити, що для позначення території Півдня України А. Скальковський у працях уживав також термін «Степ». Використання цього терміна давало йому змогу відзначити особливість регіону в порівнянні з іншими територіями

Російської імперії, розглядати освоєння регіону та події в ньому як подвиг російського уряду й народу. Поняття «Степ» визначалося А. Скальковським досить широко – як територія «по обох сторонах Дніпра, між гирлами Дону, Чорним і Азовським морями, гирлом Дунаю і Західно-Українським кордоном» [34, с. 9].

А. Скальковський був одним із перших, хто почав вивчати історичні особливості Півдня України, використовуючи історично-географічний метод дослідження. Фронтальний огляд творів А. Скальковського допомагає виділити близько 20 праць історично-географічного спрямування, в яких розповідається про історію заселення Південної України (українськими козаками, болгарами, вірменами-католиками, «некрасовцями», ногайцями) та заняття її мешканців.

Під час написання праць А. Скальковський використовував різноманітні джерела, важливе місце серед яких посідали картографічні й топографічні. Так, у 1836 р. він видав як додаток до своєї праці «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края» карту частини Південної України інженера Д. де Боскета (1751 р.), яку знайшов в архіві межового департаменту [45, с. 127].

А. Скальковський заклав наукові підвалини вивчення заселення й освоєння Північного Причорномор'я. Так, невідомий рецензент «Отечественных записок» закидав А. Скальковському відсутність у його праці «Опыт статистического описания Новороссийского края. Часть I» суворой та ясно-усвідомленої системи та дорікав авторові за відсутність порядку у викладі предметів [1, с. 11]. Рецензент також зазначав: «Виклад автора здається не пов'язаним, скучним і не дає читачеві можливості засвоїти собі ясно і живе географічне уявлення про описувану місцевість» [1, с. 14]. Але водночас він схвально оцінив главу першу відділу другого, в якій подано опис краю в етнографічному стосунку. «Ця глава одна з найкраще оброблених і найбільш-цікавих у всій книзі п. Скальковського: тут особливо багато даних для історії іноземних колоній у Росії» [1, с. 14]. Внесок А. Скальковського у вивчення історії колонізації був спеціально відмічений відомим істориком П. Мілюковим у «Энциклопедическом словаре» Ф. Брокгауза та І. Єфрона [13, с. 746].

А. Скальковський одним із перших серед дослідників звернув увагу на історію ногайських орд у Північному Причорномор'ї. Як апологет політики російського царизму, у процесі завоювання Російською імперією Північного Причорномор'я він бачив наступ «цивілізації» на

«дикість». Причорноморські степи, за А. Скальковським, не належали тубільному населенню через його уявну нездатність до культурного розвитку. Відтак царизм заволодів «порожньою» (в сенсі господарського освоєння й культури) землею, на яку ніхто не мав історичних прав. Легітимність російського володіння нею пояснювалася масштабною колонізацією. Тим самим А. Скальковський створив історіографічний міф, що наголошував на відсутності будь-якого культурного, економічного та соціального життя в причорноморському регіоні до кінця XVIII ст. [9, с. 11–12].

А. Скальковський виділив шість ногайських орд: Буджацьку, Єдисанську, Джембуйлуцьку, Єдичкульську, Кубанську та Киргизьку [39, с. 45–47]. Їх перебування в Північному Причорномор'ї він розглядав як статичний процес. Використовуючи матеріали запорозького архіву, А. Скальковський дійшов висновку, що власне Ногайською ордою запорожці й поляки називали найчисленнішу з орд – Єдисанську. Цю орду він ототожнював з Очаківською. Також на підставі однієї території кочування з Перекопською ордою (відома в XVI–XVII ст.) була ототожнена Джембуйлуцька орда, яка перебувала під владою Кримського ханства з 20-х рр. XVIII ст. Сучасний дослідник історії ногайців Північного Причорномор'я В. Грибовський указує, що еkleктизм і комплікативний підхід до джерел не дали А. Скальковському змоги зорієнтуватися в хронології ногайських міграцій до Північного Причорномор'я. Проте завдяки напрацюванням А. Скальковського окреслилися контури ногайської проблематики в тематичному комплексі дослідження історії Північного Причорномор'я. Виокремлення ногайців із загального масиву причорноморських «татар» вигідно відрізняє його праці від решти тогочасних істориків [9, с. 13].

Розповідаючи про господарство і традиційні промисли мешканців Північного Причорномор'я, А. Скальковський порівнював сучасний йому стан із більш давніми періодами. Так, він указував на подібність тогочасного рибальства й давньогрецького. У зв'язку з цим дійшов висновку, що вивчення стану Чорноморського узбережжя середини XIX ст. зможе багато в чому пояснити давнину [32, с. 418]. А згадуючи про сильну посуху у 1846–1849 рр., дослідник відзначав: «Тоді-то пересохли ті сотні ставків та ті нечисленні безцінні фонтани, які ми наслідували від колишніх володільців Новоросії: турок і татар» [29, с. 101].

Розглядаючи розвиток торгівлі на Півдні України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.,

А. Скальковський важливе місце надавав географічним умовам регіону [37, с. 318, 352]. Географічний чинник, на його думку, мав визначальний вплив на історичний розвиток Одеси [33, с. 11, 85]. А. Скальковський увів до наукового обігу рескрипт Катерини II, знайдений ним в архіві в Катеринославі. Як відомо, в тексті цього документа відзначалося «вигідне розташування Хаджибея біля Чорного моря», чим диктувалася необхідність будівництва військової гавані та купецької пристані [36, с. 33].

Коли А. Скальковський уперше в працях згадав про місцезнаходження Запорозької Січі (1836 р.), це питання на той час залишалось ще відкритим. Одні автори вказували на розташування Нової Січі на річці Підпільній, інші – навпроти Кам'яного Затону, у гирлі річки Бузулук або в с. Покровському біля Нікополя. А. Скальковський указує на «головну Січ» на острові Хортиця [38, с. 12]. «Другу і прикордонну Січ» він ідентифікував з Олешками, зазначивши, що тут вона перебувала не один раз [38, с. VIII, 178].

Після виявлення й вивчення архіву Запорозької Січі А. Скальковський став розглядати питання місцезнаходження Січей у зв'язку з місцеперебуванням військового управління – Кошу. Він спершу поділив їх на Стару Січ (Капулівську), Олешківську при ханах (яку називав ще Ногайською) й останню Січ – у с. Покровському. В «Очерках Запорозжя» А. Скальковський називає Коші «відповідно до історії» – Польським, з розташуванням на острові Хортиця (1570–1712), Кримським (в Олешках, до майже 1736 р.) та Російським (у Новій Січі в с. Покровське, з 1734–1735 рр.) [35, с. 209–210].

Одним із п'яти членів-засновників Одеського товариства історії і старожитностей (далі – ОТИС) був уродженець Смоленська Микола Мурзакевич (1806–1883). Після закінчення Московського університету він на запрошення свого товариша М. Кир'якова оселився в Одесі, де почав займатися науковими дослідженнями [10, с. 31–33].

Улітку 1835 р. М. Мурзакевич здійснив свою першу наукову подорож до Криму. Дopusкаємо, що до цього його спонукало знайомство з працями з історії, географії та етнографії російського дослідника німецького походження Петра Кеппена (1793–1864). У січні 1834 р. в популярному часописі «Одесский вестник» з'явилася стаття П. Кеппена «Археологические и топографические поездки по Южному берегу Крыма» [12]. Дослідивши старожитності Херсонеса, М. Мурзакевич теж опублікував нарис в «Одесском вестнике» [16].

У 1836 р. М. Мурзакевич допоміг підготувати до друку переклад із французької мови «Арріана Періпл Понта Евксинського», який здійснив А. Фабр, правитель канцелярії Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора М. Воронцова, в майбутньому активний член ОТИС [41, с. 176, 186]. Того самого року була видана літографським способом підготовлена М. Мурзакевичем карта давньогрецьких поселень на берегах Чорного й Азовського морів [11].

Завдяки монографії «Історія генуезьких поселень в Криму», яку було опубліковано в Одесі в 1837 р. [15], М. Мурзакевич став відомим у наукових колах, у т. ч. й за кордоном. У 1838 р. він здобув ступінь магістра філософії в Московському університеті та наступного року став професором російської історії і статистики Рішельєвського ліцею в Одесі. Незмінно з 1839 р. М. Мурзакевич був секретарем ОТИС. У 1852–1857 рр. працював на посаді директора Рішельєвського ліцею [10]. Серед навчальних дисциплін, які М. Мурзакевич викладав в ліцеї, був курс «Русских древностей». Програма курсу передбачала вивчення меж Руської землі, її вод, жителів тощо [18, арк. 11].

Більшість наукових праць М. Мурзакевича, що стосувалися Північного Причорномор'я, опубліковано на сторінках «Записок» ОТИС. У них аналізувалися переважно письмові та нумізматичні джерела, стан пам'яток старовини епохи середньовіччя. Змістовні наукові публікації й подорожні записки М. Мурзакевича не втратили свого значення й у наш час [10]. Зокрема, опубліковані вже після його смерті в популярному часописі «Русская старина» автобіографічні записки М. Мурзакевича розкривають непрості взаємини в науковому товаристві Одеси [14].

У 1836 р. через публікацію на сторінках московського «Телескопа» першого з «Філософічних листів» П. Чаадаєва був засланий до Вологодської губернії редактор і засновник часопису, професор кафедри теорії вишуканих мистецтв і археології Московського університету Микола Надеждин (1804–1856). Відірваний від літературного життя Росії, він спрямував свою наукову діяльність у географію та етнографію [40, с. 233, 235]. Зміну інтересів і поглядів М. Надеждина можна прослідкувати за низкою його історичних статей, які він оприлюднив у 1837 р. в популярному часописі «Библиотека для чтения» [22–24]. Отже, коли в 1838 р. він прибув до Одеси, його вже знали як відомого автора праць з історії та історичної географії.

Одеський період (1838–1842) був одним із самих плідних у науковій діяльності М. Надеж-

діна. Учений брав активну участь у науковому, культурному житті міста і краю. Фактично він став одним із організаторів ОТІС [44, с. 76–77].

Від вересня 1840 р. цілий рік за завданням Російської академії (вивчала російську мову і словесність, 1841 року реорганізована у відділення російської мови та словесності Петербурзької АН – С. Т.), а також виконуючи доручення ОТІС, М. Надеждін провів за кордоном. Під час закордонного відрядження він здійснював поїздки південнослов'янськими землями, працював в бібліотеках та архівах Відня, Праги, православних монастирів Молдавії, Сербії тощо. Метою закордонного відрядження було вивчення «фізіономії, вдачі та звичаїв нащадків древніх язигів, половців, печенігів, які панували колись у степах Північного Причорномор'я; дослідження старожитностей слов'янських у сербів, словаків, чехів, русинів...» [20; 40, с. 235–236]. У доповіді про подорож, зачитаній на урочистому засіданні ОТІС 22 березня 1842 р., М. Надеждіним визначені основні напрями вивчення історії, етнографії та культури південних слов'ян через дослідження «німих, письмових і розмовних пам'яток». До останніх він, зокрема, зараховував «географічну номенклатуру урочищ, важливу для історії та археології» [25, с. 530–543]. Варто зазначити, що висновки М. Надеждіна були все ж далекі від наукової об'єктивності. Так, він уважав, що «Русь Південно-Західна, якої чистісінька і своєрідна частина йде за межі Російської імперії, простягається за Карпати до Дунаю, на всю довжину його течії по стародавній Паннонії» [20, с. 102].

Учений уважав за необхідне для всебічного знання про історичне минуле розширяти сферу пошуків, звертаючи увагу на матеріальні, письмові й топонімічні пам'ятки. В одній із праць він із піднесенням зазначає: «Яка маса географічних імен носить явний штемпель історичного походження!» [24, с. 32]. М. Надеждін здійснив порівняльний аналіз топоніміки Північного Причорномор'я та відомостей, що містилися в працях античних авторів і києво-руських літописах. У першому томі «Записок» ОТІС було опубліковано дві історично-географічних розвідки М. Надеждіна. Робота, присвячена Геродотовій Скіфії, написана на підставі скрупульозного вивчення праць Геродота та інших античних авторів, проілюстрована однією з перших у науковому світі авторською картою-реконструкцією Скіфії [19]. У розвідці про місце розташування літописного Пересічення, центру племенного союзу уличів, М. Надеждін ототожнив його з с. Пересічення в Оргієвському

повіті Бессарабії. Він також висловив припущення, що назву племені уличів правильно було б читати як «угличі». Він уважав, що слов'яни-угличі були жителями передусім степової частини Бессарабії, але, як і їхні наступники в цій місцевості (печеніги, половці й татари), вони поширювалися по Дністру та за Дністер далеко вглиб степів – до Південного Бугу [21, с. 243, 252–253]. Хоча в наш час гіпотези М. Надеждіна як про розселення скіфських племен, так і про «угличів» не знаходять підтримки спеціалістів, проте активно використовується започаткований ним критичний підхід до джерел.

Після переїзду в 1842 р. М. Надеждіна в Санкт-Петербург його подальша наукова діяльність була пов'язана з Російським географічним товариством. Проте й там учений продовжував цікавитися дослідженням Північного Причорномор'я [40, с. 237].

Пізніше за своїх сучасників долучився до вивчення історичної географії Північного Причорномор'я професор Рішельєвського ліцею, уродженець Фінляндії Філіп Якоб Бруун (1804–1880), або, як його називали в Одесі російською мовою, Філіп Карлович Брун. У 1839–1851 рр. у щорічній збірці «Новоросійський календар» він публікував статистичні звіти про зовнішню торгівлю краю. Проте після того, як в офіційних даних виявилися грубі неточності й підтасовування, він відмовився працювати зі статистичними звітами. Після випадкової знахідки в 1846 р. мармурової плити з римським імператорським декретом 201 р. біля с. Коротне в Нижньому Подністров'ї Ф. Бруун зацікавився дослідженням проблем історичної географії Північного Причорномор'я. Про цю знахідку він повідомив одного з найвідоміших учених ХІХ ст., німецького дослідника Теодора Моммзена [42, с. 344–349]. Власні ж міркування щодо значення цієї пам'ятки Ф. Бруун пізніше висловив у розвідці, присвяченій можливому розташуванню давньогрецької колонії Тіра [2].

У 1850–1852 рр. в Одесі перебував з молодією дружиною фінляндський учений Якоб Йохан Вільгельм Лагус (1821–1909), швед за походженням. Він часто спілкувався з Ф. Брууном, як міг намагався зацікавити його сучасною фінською й фінсько-шведською культурами, і це йому вдалося [7, с. 83–85]. Можливо, це й випадково, але перший нарис Ф. Брууна на історичну тематику, опублікований у «Записках» ОТІС у 1850 р., – невелика розвідка, присвячена виявленню слідів табору шведського короля Карла ХІІ біля Бендер [4].

Ф. Бруун чудово знав німецьку та французьку мови й уважно стежив за європейськими виданнями з історії та географії. Особливо його цікавили описи подорожей мандрівників. За його ініціативою було вирішено придбати для бібліотеки ОТІС «Подорож і посольства Гіллябера де Ланнуа 1399–1450 рр.» (у 1840 р. у Монсі (Бельгія) видана окрема книга, а в 1844 р. у Брюсселі – витяг із цього ж твору). Ф. Бруун здійснив у «Записках» ОТІС та окремо публікацію уривку з дорожніх нотаток де Ланнуа, що стосувалися опису його шляху зі Львова через Акерман до Кафи в 1421 р. [5; 6]. Успіх цієї публікації стимулював Ф. Брууна до подальшої діяльності над археографічними публікаціями описів подорожей мандрівників на Сході Європи. Працюючи над історичною й археографічною передмовами до тексту, а також примітками, Ф. Бруун звернув увагу на недостатнє розроблення

топоніміки Північного Причорномор'я. Так визначився ще один важливий напрям його досліджень [3]. Згадуючи Ф. Брууна, його студент по Одеському (Новоросійському) університету історик Олексій Маркевич стверджував: «В історичній географії Південної Росії, власне Чорномор'я, він був, без сумніву, першим фахівцем у свій час, власне такого і тепер немає...» [42, с. 350].

Висновки. Отже, витоки дослідження проблем історичної географії вченими Півдня України зростають до другої третини ХІХ ст. Це пов'язано з діяльністю А. Скальковського, М. Мурзакевича, М. Надеждіна та Ф. Бруна. Проблемами, які найбільше хвилювали науковців, є розселення скіфських племен, грецька й італійська колонізація в Північному Причорномор'ї, Кримське ханство та ногайські орди, запорозьке козацтво, приєднання краю до Російської імперії.

Список літератури:

1. Б. а. [Рец. на:] Опыт статистического описания Новороссийского края. Сочинение А. Скальковского. Часть I. География, Этнография и Народосчисление Новороссийского Края. Одесса. В тип. Л. Нитче. 1850. В 8-ю д. л. 364 стр. Отечественные записки. 1851. Т. 76. Отдел VI. С. 10–14.
2. Брун Ф.К. О местоположении Тираса. Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). Одесса, 1853. Т. 3. С. 47–66.
3. Брун Ф.К. О позднейших названиях древней Гилеи. ЗООИД. 1858. Т. 4. С. 237–243.
4. Брун Ф.К. Следы лагеря Карла XII, возле Бендер, у селения Варницы ЗООИД. 1850. Т. 2. С. 555–561.
5. Брун Ф.К. Voyages et ambassades de messire Guillebert de Lannoy, 1339–1450 (Переклад і примітки до дорожніх нотаток Гіллябера де Ланнуа). ЗООИД. 1853. Т. 3. С. 433–465.
6. Брун Ф.К. Путешествие Гилльбера де-Ланнуа по Южной России, в 1421-м году. Одесса: Гор. тип., 1852. 33 с.
7. Bruun Christer. Der Althistoriker Philip Bruun zwischen St. Petersburg und Odessa // Hyperboreus: Классическая филология и история. Санкт-Петербург, 2004. Вып. 10. С. 78–92.
8. Верменич Я. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 481 с.
9. Грибовський В.В. Ногайські орди Північного Причорномор'я у ХVІІІ – на початку ХІХ ст.: дис. ... канд. істор. наук. Запоріжжя, 2006. 237 с.
10. Григор'єва Т.Ф. Сторінки життя і діяльності М. Мурзакевича. Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. Київ, 1996. С. 31–57.
11. Карта древних эллинских поселений по берегам Черного и Азовского морей / сост. Н.М. [Н.Н. Мурзакевич]. Одесса: Лит. Д. Кленова, [1836]. 1 к.
12. Кеппен П. Археографические и топографические поездки по Южному берегу Крыма. Одесский вестник. 1834. 17 янв.
13. Миллюков П. Колонизация России. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. Санкт-Петербург, 1895. Т. 15–А. Полутом 30. С. 740–746.
14. Мурзакевич Н.Н. Записки. Русская старина. 1887. № 1. С. 1–46; № 2. С. 263–298; № 3. С. 651–666; № 4. С. 129–144; № 6. С. 643–662; № 9. С. 477–498; № 12. С. 649–675; 1888. № 9. С. 583–610; 1889. № 2. С. 231–260.
15. Мурзакевич Н. История гетуэзских поселений в Крыму. Одесса: Гор. тип., 1837. IV, 91, VIII с., 1 карта.
16. Мурзакевич Н.Н. Краткая история древнего Херсона. Одесский вестник. 1836. 8, 11 янв.
17. Мурзакевич Н. Михаил Михайлович Кирьяков. ЗООИД. 1844. Т. 1. С. 578–582.
18. Мурзакевич Н.Н. Рукописные тексты лекций по курсу русской истории для чтения в Ришельевском лицее. Державний архів Одеської області. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 3. 142 арк.
19. Надеждин Н. Геродотова Скифия, объясненная через сличение с местностями. ЗООИД. Т. 1. С. 3–114, карта.

20. Надеждин Н. Записка о путешествии по Южно-славянским странам. Журнал Министерства народного просвещения. Часть XXXIV. Санкт-Петербург, 1842. Отд. II. С. 88–106.
21. Надеждин Н. О местоположении древнего города Пересечена, принадлежавшего народу Угличам. ЗООИД. Т. 1. С. 243–256.
22. Надеждин Н.И. Об исторических трудах в России. Библиотека для чтения. 1837. Т. 20. Отд. 3. С. 93–136.
23. Надеждин Н.И. Об исторической истине и достоверности. Там же. С. 137–174.
24. Надеждин Н.И. Опыт исторической географии русского мира: Статья 1. Библиотека для чтения. 1837. Т. 22. Отд. 3. С. 27–79.
25. Надеждин Н. Отчет о путешествии, совершенном в 1840 и 1841 годах по Южно-Славянским землям. ЗООИД. Т. 1. С. 518–548.
26. Новікова Л.В. До питання про дослідження історії запорозького козацтва у Південній Україні в першій половині XIX ст. (Історіографічна спадщина А.О. Скальковського). Чорноморська минувшина. Одеса, 2006. Вип. 1. С. 65–72.
27. Новікова Л.В. «Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності. Одеса: Одеський національний університет, 2012. 463 с.
28. Новікова Л.В. Співпраця М.С. Воронцова і А.О. Скальковського на ниві історії (30-і роки XIX ст.): До історії створення історико-краєзнавчих праць з фонду Воронцових. Історичні колекції у книгозбірнях: проблеми збереження, вивчення, реконструкції: матеріали Міжнародної наукової конференції. Одеса, 2004. С. 145–154.
29. Новікова Л.В. Хаджибейська тематика в працях одеського дослідника А.О. Скальковського (1808–1898 рр.). Кочубіїв – Хаджибей – Одеса: матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28–29 травня 2015 р. Одеса: Політехперіодика, 2015. С. 99–102.
30. Новікова Л., Хмарський В. Аполлон Скальковський. Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. Вип. 12. С. 52–73.
31. Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк. Одесса: Тип. Т. Неймана и комп., 1848. 156 с.
32. Скальковский А.А. Древнее и нынешнее рыболовство в Новороссийском крае. Журнал Министерства внутренних дел. 1846. Ч. 15. № 4–9. С. 404–485.
33. Скальковский А.А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. Одесса: Гор. тип., 1839. 88 с.
34. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Часть 1. География, этнография и народосчисление Новороссийского края. Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. 364 с.
35. Скальковский А.А. Очерки Запорожья. Журнал Министерства народного просвещения. 1840. Часть XXV. Кн. 3. С. 191–226; Часть XXVI. Кн. 4. С. 27–42.
36. Скальковский А.А. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793–1823. Одесса: Гор. тип., 1837. 296 с.
37. Скальковский А.А. Торговая промышленность в Новороссийском крае. Журнал Министерства внутренних дел. 1850. Кн. 3. Март. С. 313–360.
38. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823. Ч. 1–2. Одесса: Гор. тип., 1836. Ч. 1: С 1731 по 1796. 288 с.
39. Скальковский А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / пер. українською Т.С. Завгородньої. Дніпропетровськ: Січ, 1994. 678 с.
40. Скрипник В.В. Роль М.І. Надеждіна у становленні народознавства на півдні України у середині XIX ст. Науковий вісник. Одеса: Одеський державний економічний університет, 2009. № 21 (99). С. 233–244.
41. Сосса Р.І. Дослідження з історії картографії України. Укр. іст. журн. 2008. № 3. С. 176–201.
42. Трубочанінов С.В. «Перший історико-географ Південної Росії» (Філіп Бруун). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. Т. 23. С. 344–359.
43. Трубочанінов С.В. Історична географія як дослідницьке поле для учених Півдня України (XIX – початок XX ст.). Емінак. Науковий щоквартальник. Миколаїв, 2016. № 3 (15) (липень-вересень). Т. 1. С. 99–105.
44. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. Одеса: Астропринт, 2002. 400 с.
45. Хмарський В.М. З історії розвитку археології на Півдні України: Аполлон Скальковський. Одеса, 1998. Вип. 6. 318 с.

НАЧАЛО НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ЮГА УКРАИНЫ (2-Я ТРЕТЬ XIX ВЕКА)

В статье охарактеризован начальный период научных исследований исторической географии Юга Украины. Первым из исследователей, который уделял значительное внимание изучению разнообразных вопросов исторической географии Северного Причерноморья, был А. Скальковский (1808–1898). Рост интереса к изучению исторической географии региона связан, прежде всего, с созданием Одесского общества истории и древностей в 1839 г. Основатели и активные члены общества: Н. Мурзакевич, Н. Надеждин и Ф. Бруун – исследовали материальные, письменные, картографические и топонимические памятники Юга Украины. Указываются главные проблемы в сфере историко-географического исследования Северного Причерноморья, которые интересовали ученых.

Ключевые слова: историческая география, Юг Украины, Северное Причерноморье, Аполлон Скальковский, Николай Мурзакевич, Николай Надеждин, Филипп Бруун.

BEGINNING OF THE SCIENTIFIC RESEARCHING OF HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE SOUTHERN UKRAINE IN THE SECOND THIRD OF THE XIX CENTURY

The article describes the first period of researching of the historical geography of the South of Ukraine. Apollon Skalkovsky (1808–1898) was a first researcher who learns historical geography of the Northern Black Sea Coast. Increasing of interest to the historical geography of the region linked with foundation of Odessa Society of history and ancientries at 1839. Founders and active members of the Society Nicholas Murzakevych, Nicholas Nadyezhdin and Philip Bruun learned material, written, cartographical and toponymical monuments of the South of Ukraine. It is lined the main problems which interested researchers of historical geography of the Northern Black Sea Coast.

Key words: historical geography, Southern Ukraine, Northern Black Sea Coast, Apollon Skalkovsky, Nicholas Nadyezhdin, Nicholas Murzakevych, Philip Bruun.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 379.85

Ганський В.О.

Львівський торговельно-економічний університету

ТУРИСТИЧНІ ФОРМАЛЬНОСТІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬЩІ 1920-1930-Х РОКІВ)

У статті розкриваються сутність і зміст туристичних формальностей, які застосовувалися до осіб під час в'їзду до Польщі в 1921–1939 рр. Характеризується комплекс документів, що був необхідний туристам для перетину кордону. Аналізуються норми безмитного провезення багажу. Визначається відповідальність за порушення встановлених правил і процедур. Показується алгоритм проходження в той час державного кордону туристами. Наводиться специфіка знаходження на прилеглих до кордону територіях місцевих жителів і туристів.

Ключові слова: туризм, міжнародний туризм, туристичні формальності, державний кордон, міжвоєнний період, Польща.

Постановка проблеми. Сьогодні кожен, хто виїжджає за кордон, проходить різні прикордонні та митні процедури в аеропортах, автомобільних та інших пунктах пропуску, які в теорії туризму отримали назву «туристичні формальності». Проте сучасний період в їхній історії скоріше можна характеризувати як відносно ліберальний, у той час як у міжвоєнний період прикордонні та митні правила і процедури досягли максимального рівня складності та бюрократизму. Найбільш яскраво це помітно на прикладі міжвоєнної Польської Республіки, де майже всі світові тенденції митної та прикордонної справи того часу знайшли своє яскраве відображення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання історії розвитку та нормативного регулювання різних аспектів туризму в міжвоєнній Польщі досліджували у своїх роботах як українські (Т.В. Ковальчук, В. Дмитрук, Я. Верменич, Н. Заставецька, О. Завадська та ін.), білоруські (О.В. Білий, І.В. Мельников, В.О. Ганський, І.В. Тітович та ін.) так і польські вчені (Л. Цвікла, Л. Бутовський, Є. Хельмецький, Є. Гай, С. Лещицький, Я. Умінський та ін.). Однак, незважаючи на це, тема туристичних формальностей, які в 1920–1930-ті рр. стають одними з найскладніших в історії ХХ ст., і сьогодні залишається однією з найбільш недосліджених в історії туризму.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз змісту і механізмів туристичних формальностей, що застосовувалися до туристів під час перетину кордону в 1920–1930-ті рр. на прикладі польського міжвоєнного законодавства та практики в цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом всього міжвоєнного періоду основи перетину польського кордону визначалися Інструкцією Головної комендатури державної поліції. Особа, яка бажала перетнути польський державний кордон у пункті пропуску, була зобов'язана пред'явити контролюючим органам проїзний документ, яким у випадку туристичної поїздки був закордонний паспорт. Якщо кордон перетинав громадянин Польщі, то його паспорт повинен був відповідати певним умовам, в тому числі й по терміну дії. У разі повернення до Польщі, якщо термін дії паспорта закінчився за кордоном, необхідно було проставити у паспорті пролонгацію відповідної польської консульської установи в країні тимчасового перебування. Однак у разі відсутності пролонгації особа не могла бути затримана контролюючими органами, а лише оформлявся протокол про відсутність пролонгації, та його копія направлялася в територіальний орган, що видав паспорт. Крім того, в разі виїзду в паспорті необхідно було проставити

візу територіального органу, уповноваженого на видачу закордонних паспортів за місцем тимчасового перебування на польській території, якщо паспорт був виданий польською консульською установою за кордоном. Подібним вимогам повинна була відповідати і перепустка через державний кордон для мешканців прикордоння. У свою чергу іноземці, які в'їжджали або виїжджали з польської території, повинні були мати візу польської консульської установи за кордоном.

23 грудня 1927 р. президент І. Мостицький видав розпорядження про державний кордон [15, с. 193–201], доповнене 16 березня 1928 р. [13, с. 368–370]. Перетин державного кордону дозволявся на основі відповідних документів тільки через спеціальні пункти пропуску, визначені міністерством внутрішніх справ спільно з міністерством фінансів, а у випадку використання засобів цивільної авіації – спільно з міністерством оборони. Проте міністерства могли делегувати це іншим державним органам. Сухопутні пункти пропуску ділилися на автодорожні та залізничні, морські порти також володіли цим статусом.

Особи, які перетинали державний кордон, підлягали паспортному контролю, який здійснювався прикордонними органами. На невеликих пунктах пропуску ці функції могли виконувати митні органи. Запобігати нелегальному перетину кордону повинна була створена 31 липня 1924 р. Митна служба [17, с. 124–131]. Органом охорони державного кордону була Прикордонна служба, утворена 18 грудня 1918 р. [1, с. 194–199]. До її компетенції належав і контроль руху громадян через пункти пропуску.

Прізвища осіб, які перетинали кордон, фіксувалися у спеціальних списках. Лише в 1931 р., коли була запроваджена спрощена процедура паспортного контролю, запис усіх осіб у спеціальних реєстрах був скасований. Крім того, паспортний контроль на залізничному транспорті повинен був здійснюватися на прикордонних станціях безпосередньо в поїздах. Особи, що не мали необхідних для в'їзду документів, на польську територію не пропускалися.

Статтею 22 розпорядження президента від 23 грудня 1927 р. стверджувалося, що кримінальній відповідальності підлягали особи, які перетнули державний кордон без відповідних документів, у непризначеному для цього місці, всупереч розпорядженням про закриття кордону, якщо документи для перетину кордону були сфальсифіковані чи належали іншій особі. За подібні правопорушення передбачалося пока-

рання у вигляді позбавлення волі на термін до року [15, с. 193–201].

1 жовтня 1938 р. набуло чинності розпорядження МВС, видане спільно з міністерствами фінансів, закордонних справ і оборони, про контроль руху громадян через державний кордон [10, с. 211–219]. Параграфом 1 підтверджувався обов'язок осіб, бажаючих перетнути державний кордон, пройти прикордонний контроль, що полягав у перевірці документів для перетину кордону. Контроль здійснювали органи державної безпеки (органи прикордонного контролю). Згідно з параграфом 16 до таких органів відносилися: поліція, прикордонна служба і корпус охорони прикордоння. Крім того, МВС спільно з міністерством фінансів могло в окремих випадках покласти функції прикордонного контролю на митні органи.

Туристи могли перетинати кордон на основі дійсних закордонних паспортів, виданих польською владою, а також іноземних закордонних паспортів з дійсною польською в'їзною або транзитною візою. Прикордонний контроль здійснювався на пунктах пропуску, а в разі перетину кордону залізничним транспортом – у вагонах поїзда на державному кордоні або на найближчій станції. Додаткові пункти пропуску були організовані на аеродромах і в морських портах. Прикордонний контроль полягав у перевірці наявності документа, призначеного для перетину кордону, його автентичності, посвідчення особи. Якщо в документі був вказаний конкретний пункт пропуску, то ще здійснювалася перевірка перетинання державного кордону саме в зазначеному пункті пропуску. Якщо під час здійснення перевірки у посадової особи виникали сумніви щодо пред'явлених документів, або якщо особа, яка бажала перетнути державний кордон, значилася в списках розшукуваних осіб, то вона затримувалася до з'ясування всіх обставин. Параграф 22 встановлював, що прикордонний контроль в аеропортах, морських портах і на залізничному транспорті відбувався одночасно з митним оглядом, а під час перетину кордону в автомобільних і пішохідних пунктах пропуску – перед митним оглядом.

Для туристів істотне значення мала відповідальність за порушення режиму перебування на прикордонних територіях. Стаття 4 розпорядження Ради державної оборони від 20 липня 1920 р. свідчила, що ширина прикордонної території становила 4 км [16, с. 336–339]. Прикордонна територія ділилася на дві частини – прикордонну зону і прикордонну смугу. У прикордонній смузі протяжністю 2 км від лінії кордону

перебувати дозволялося лише особам, які постійно проживали на цій території, а також особам, які знаходилися у транспортних засобах на дорогах загального користування і їхали у пункти пропуску за умови наявності у них документів для перетину кордону. У прикордонній зоні, що була продовженням прикордонної смуги вглиб території держави на відстань від 2 до 4 км від лінії кордону, заборонялося перебувати поза будинками і присадибними територіями в нічний час, за винятком осіб, які мали спеціальні дозволи. Обмеження щодо перебування на прикордонних територіях не стосувалися пасажирів, які перебували у вагонах поїзда або на залізничних платформах станцій. За порушення цих правил передбачалася відповідальність аж до взяття під варту на строк до трьох місяців.

На відстані від 4 до 30 км від лінії кордону простягалася територія, що мала статус прикордонного району. Розпорядженням президента від 23 грудня 1927 р. перебування у прикордонних районах дозволялося без будь-яких умов [15, с. 193–201], однак МВС надавалося право обмежувати рух людей і транспорту в прикордонних районах у ситуаціях, що несли загрозу непопущеності державного кордону. Статус прикордонного району поширювався на цілі повіти, які знаходилися в 30-кілометровій зоні від кордону, а також на гміни сусідніх повітів, які не мали безпосереднього контакту з кордоном, але розташовувалися у 30-кілометровій зоні від нього.

З метою полегшення перебування учасників екскурсій в безпосередній близькості від державного кордону Головна рада Польського краєзнавчого товариства направила звернення до МВС. Звернення містило прохання дозволити безперешкодно перебувати як у прикордонних районах, так і в прикордонній зоні членам товариства, які володіли дійсними членськими квитками. Також звернення містило прохання про дозвіл перебування як в цих районах, так і в прикордонній зоні учасникам збірних екскурсій, організованих відділами товариства, за умови, що керівниками (екскурсоводами) цих груп були б члени товариства. Подібне звернення було обумовлено тим, що значна частина об'єктів історико-культурної спадщини знаходилася в безпосередній близькості від державного кордону, що створювало труднощі в разі їх залучення в туристичну та краєзнавчу діяльність.

У 1937 р. воєводські адміністрації отримали право видавати дозволи на здійснення туристичної та рекреаційної діяльності на територіях зі

спеціальним статусом. Крім того, воєводи з цього моменту могли дозволити перебування групи осіб на відстані навіть 200 м від лінії державного кордону за наявності відповідного обґрунтування необхідності перебування та дозволу органу охорони кордону.

Кожен, хто тимчасово перебував на території прикордонного району та в прикордонній зоні, повинен був мати посвідчення особи або дійсний закордонний паспорт, а також довідку про місце реєстрації та дозвіл на право перебування на даній території. Ці документи необхідно було пред'являти на першу вимогу всім представникам будь-яких державних органів.

У прикордонних районах був заборонений без спеціального дозволу рух транспорту в нічний час поза територією населених пунктів і залізничних станцій, за винятком руху поїздів і рейсових автобусів. Повітові адміністрації зобов'язувалися позначити території населених пунктів, де рух у нічний час не підлягав обмеженню. Крім того, у прикордонних районах заборонялася будь-яка фото- і кінозйомка без дозволу повітових адміністрацій. Ця заборона поширювалася також на всі види пристроїв для прийому і передачі радіосигналів, за винятком звичайних побутових радіоприймачів. Розпорядження МВС від 10 червня 1938 р. поширило деякі обмеження також і на територію прикордонних районів [11, с. 247–253].

Іноземні громадяни, що перетинали державний кордон на автотранспортних засобах, зобов'язані були сплачувати збір на користь Державного дорожнього фонду. Функції розрахунку, контролю та справляння збору були покладені на митні органи. Під час в'їзду належало сплатити збір мінімум за три дні. Орган, що стягував збір під час в'їзду в країну, видавав платнику квитанцію, яку той повинен був пред'явити в разі виїзду і доплатити за необхідності збір за додаткові дні перебування.

Особи, які приїжджали на польську територію закордонними автомобільними транспортними засобами, мали труднощі з обміном валюти, необхідної для здійснення оплат в Державний дорожній фонд. У зв'язку з цим було дозволено здійснювати зазначені платежі під час виїзду з країни. Карта контролю оплати видавалася під час в'їзду, а під час виїзду здійснювався розрахунок платежу та стягнення оплати.

У міжвоєнній Польщі митний контроль на пунктах пропуску виконували митні органи, організовані в рамках Митних управлінь. Працювали вони у строго визначений період часу. Митні

управління, розташовані на автомобільних дорогах, працювали з 8 до 12 та з 14 до 17 години в зимовий час (з жовтня по лютий) та з 7 до 12 та з 14 до 18 години в інші місяці [3, с. 82–90]. На залізничному транспорті митні органи розміщувалися на кожній прикордонній станції. Формально Польща в цей час уклала зі своїми сусідами угоди про спільний прикордонний і митний контроль, а також про митний і прикордонний контроль під час руху поїздів між прикордонними станціями, однак на практиці вони не виконувалися.

Структура митних органів була заново встановлена законом від 31 липня 1924 р., згідно з яким Митна служба створювалася як виконавчий орган для «митної охорони кордонів» [17, с. 124–131]. Статус служби був визначений розпорядженням міністерства фінансів від 29 січня 1926 р. [8, с. 172–177], а потім доповнений розпорядженням від 31 серпня 1927 р. [9, с. 383–396]. 22 березня 1928 р. президент видав розпорядження про утворення Прикордонної служби. Анулювалися всі нормативні правові акти про Митну службу. А органом, уповноваженим здійснювати митний контроль на кордоні, стала Прикордонна служба, співробітникам якої передавалися повноваження з митного огляду та оформлення [14, с. 86–91].

З 1919 р. кожна особа, яка перетинала державний кордон як на в'їзд, так і на виїзд, повинна була усно інформувати органи, які здійснювали прикордонний і митний контроль, про переміщені цінності (в першу чергу, у зв'язку зі складною економічною ситуацією в країні, до вивезення за межі країни були заборонені золото, срібло та вироби з них). З 1920 р. на міжнародних туристів був покладений обов'язок надання на кордоні службовцям митниці докладного списку цінностей (у двох примірниках). Один примірник передавався в митні органи, а другий з відповідною відміткою повертався заявнику, на основі якого він міг перемістити перераховані у списку цінності під час руху в зворотному напрямку. У декларації повинна була бути вказана сума переміщеної через кордон валюти (квота на вивезення валюти могла бути позначена в закордонному паспорті туриста). Наявність засвідченої декларації дозволяла туристу вивести до дому невитрачені під час подорожі грошові кошти. Всі незадекларовані під час в'їзду в країну кошти і цінності конфісковувалися на користь держави в разі спроби їх вивезення.

Метою митного огляду було запобігання ввезення в країну заборонених товарів, а також товарів без сплати митних зборів. Звільнялися від

сплати мит «вживанні предмети, які мандрівники мають при собі для особистого користування, або предмети, що з точки зору якості та кількості відповідають потребам і статусу мандрівників» [4, с. 226–230]. Без сплати мита дозволялося ввозити до 50 штук сигарет, або 20 штук сигар, або 50 грамів тютюну, а також до 1 літру алкогольних напоїв у відкритій тарі (що повинно було свідчити про призначення алкоголю для особистого вживання).

Огляд багажу міг здійснюватися тільки уповноваженими особами у присутності власника, а в разі виявлення порушень кожен раз складався протокол. Відповідно до Інструкції від 1 січня 1927 р. огляд ручної поклажі, що перевозилася в салоні поїзда, міг проводитися під час руху поїзда уповноваженими представниками фіскальних органів або адміністрації залізниці [5, с. 358–381]. Інструкція від 22 травня 1930 р. визначала, що огляд багажу належало проводити у вагоні поїзда або у спеціальному ревізійному залі в приміщенні вокзалу [12, с. 14–19]. Згідно з документом від 23 квітня 1938 р. міністерством фінансів спільно з міністерством комунікацій дозволялося збільшувати час стоянки міжнародного поїзда з метою здійснення митної і валютної ревізії понад установлений розкладом термін [2, с. 34–42].

Коли турист прибував з-за кордону на польську митну територію на нетривалий час і мав при собі предмети особистого користування, що обклалися ввізним митом, митний орган за заявою туриста залишав ці предмети власнику до моменту виїзду за межі польської митної території, стягуючи при цьому повну вартість ввезеного товару. Під час виїзду за межі польської митної території туристу поверталася вартість внесеної під час в'їзду застави митним органом, який засвідчував вивезення товару за межі країни.

Для туристів, які прибували на територію Польщі автомобілями або мотоциклами, створювалися спеціальні умови в'їзду на польську митну територію. Члени зарубіжних туристичних клубів під час в'їзду на польську територію пред'являли спеціальні посвідчення, які були покликані спростити міжнародний туристичний обмін. Власники таких посвідчень звільнялися від обов'язкового внесення застави в розмірі митної вартості транспортного засобу (гарантія подальшого вивезення транспортного засобу за межі країни) на термін до 4 місяців. Гарантом виконання туристами зобов'язання з вивезення транспортного засобу в термін з польської території виступав Польський автомобільний клуб. Якщо протягом певного часу турист не залишав

на своєму транспортному засобі межі держави, то митні органи направляли відповідне повідомлення в міністерство фінансів, яке виставляло Польському автомобільному клубу рахунок у розмірі мита на невивезений у строк за межі польської митної території транспортний засіб.

Правила в'їзду іноземних громадян на власних механічних транспортних засобах на польську митну територію були заново визначені у розпорядженні міністерства фінансів від 24 червня 1926 р. [7, с. 62–69], що було пов'язано із приєднанням Польщі до Міжнародної конвенції про автомобільний рух. Основні правила в'їзду іноземців автомобільним транспортом залишилися ті ж, однак термін вільного перебування їх у країні був скорочений до трьох місяців, а безмитно стало можливо ввести не лише сам автомобіль, але й запасні частини до нього і необхідний запас палива. Правило внесення застави в розмірі митного збору за транспортний засіб було поширене на власників велосипедів, які не мали посвідчення членів зарубіжних туристичних клубів.

З 18 липня 1935 р. іноземні громадяни, які ввозили на польську територію будь-які транспортні засоби, могли бути звільнені від сплати мита або застави в її розмірі за умови усного декларування власником наміру вивезти його за межі країни у встановлений термін і використання транспортного засобу виключно в особистих цілях [6, с. 228–234].

Висновки. Таким чином, у міжвоєнний період у Польщі для здійснення туристичних формальностей були утворені спеціальні відомства – прикордонна і митна служби. На розвиток туризму вплив мали також норми, які обмежували здійснення туристсько-рекреаційної діяльності на територіях, що безпосередньо прилягали до кордону. Період між двома світовими війнами характеризується посиленням правил і процедур здійснення транскордонних туристичних міграцій, що стримувало розвиток туризму. Водночас зароджуються механізми міжнародної взаємодії, що були покликані максимально спростити прикордонні та митні формальності для туристів.

Список літератури:

1. Dekret tymczasowy z dnia 18 grudnia 1918 r. w sprawie utworzenia straży granicznej. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. 1918. № 4. S. 194–199.
2. Okólnik C 138 Ministerstwa Skarbu z dnia 23 kwietnia 1938 r. w sprawie rewizji celnej i walutowej w kolejowym ruchu podróźnych. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu. 1938. № 12. S. 34–42.
3. Okólnik Ministra Skarbu z dnia 15 maja 1920 r. do wszystkich Urzędów Celnym. Monitor Polski. 1920. № 131. S. 82–90.
4. Okólnik z dnia 24 października 1924 r. w sprawie wskazówek dla osób przejeżdżających granicę polską. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Zagranicznych. 1924. № 8. S. 226–230.
5. Rozporządzenie Ministra Komunikacji z dnia 7 stycznia 1927 r. o wydaniu nowej «Instrukcji w sprawie dokonywania rewizji bagażu i przesyłek kolejowych przez uprawnione organa państwowe». Dziennik Urzędowy Ministerstwa Komunikacji. 1927. 1. S. 356–381.
6. Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 18 lipca 1935 r. o odprawie celnej środków przewozowych. Dziennik Ustaw. 1935. № 60. S. 228–234.
7. Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 24 czerwca 1926 r. w sprawie ruchu samochodowego, motocyklowego i rowerowego przez granicę celną RP. // Dziennik Ustaw. 1926. № 69. S. 62–69.
8. Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 29 stycznia 1926 r. o organizacji Straży Celnej. Dziennik Ustaw. 1926. № 18. S. 172–177.
9. Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 31 sierpnia 1927 r. o organizacji Straży Celnej. Dziennik Ustaw. 1927. № 82. S. 383–396.
10. Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych / . dnia 30 lipca 1938 r. wydane w porozumieniu z Ministrami Skarbu, Spraw Zagranicznych i Spraw Wojskowych w sprawie kontroli ruchu osobowego przez granice Państwa. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu. 1938. № 25. S. 211–219.
11. Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 10 czerwca 1938 r. o pasie granicznym. Dziennik Ustaw. 1938. № 43. S. 247–253.
12. Rozporządzenie Ministrów: Skarbu, oraz Komunikacji z dnia 22 maja 1930 r. w sprawie Instrukcji kolejowo-celnej. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Komunikacji. 1930. № 17. S. 14–19.
13. Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 16 marca 1928 r. o ewidencji i kontroli ruchu ludności. Dziennik Ustaw. 1928. № 32. S. 368–370.
14. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o Straży Granicznej. Dziennik Ustaw. 1928. № 37. S. 86–91.

15. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 grudnia 1927 r. o granicach Państwa. Dziennik Ustaw. 1927. № 117. S. 193–201.

16. Rozporządzenie Rady Obrony Państwa z dnia 20 lipca 1920 r. w przedmiocie ochrony granic. Dziennik Ustaw. 1920. № 64. S. 336–339.

17. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. w przedmiocie uregulowania stosunków celnych. Dziennik Ustaw. 1924. № 80. S. 124–131.

ТУРИСТИЧЕСКИЕ ФОРМАЛЬНОСТИ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА (НА ПРИМЕРЕ ПОЛЬШИ 1920–1930-Х ГОДОВ)

В статье раскрываются сущность и содержание туристических формальностей, которые применялись к лицам при въезде в Польшу в 1921–1939 гг. Характеризуется комплекс документов, необходимый туристам для пересечения границы. Анализируются нормы беспошлинного провоза багажа. Определяется ответственность за нарушение установленных правил и процедур. Показывается алгоритм прохождения в то время государственной границы туристами. Приводится специфика нахождения на прилегающих к границе территориях местных жителей и туристов.

Ключевые слова: туризм, международный туризм, туристические формальности, государственная граница, межвоенный период, Польша.

TRAVEL FORMALITIES OF THE INTERWAR PERIOD (ON EXAMPLE OF POLAND 1920–1930-IES)

The article presents the essence and content of tourist formalities that apply to tourists at entrance in Poland in 1921–1939. The paper presents the set of documents required for travelers crossing the border. The text presents the norms of duty-free baggage allowance. Determined responsibility for the violation of established rules and procedures. The paper presents the algorithm is shown passing at the time of the state border by tourists. The text show the specificity of the finding in the area adjacent to the border territories.

Key words: tourism, international tourism, travel formalities, state border, interwar period, Poland.

Данилюк І.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМА ДИПЛОМАТИЧНОЇ СПІВПРАЦІ У ВЧЕННІ ПАПИ БЕНЕДИКТА XVI

У статті аналізується концепція дипломатичної співпраці між народами в XXI ст., викладена у вченні Папи Бенедикт XVI. Відзначено, що з початку свого понтифікату Папа Бенедикт XVI робить активні кроки щодо привнесення в середовище дипломатії та міжнародної співпраці етичного та морального компоненту. У посланнях та Енцикліках Папа Бенедикт XVI сформулював принципи, на яких, на думку понтифіка, мала б формуватись міжнародна співпраця у XXI столітті. Метою завязатості в дипломатичній сфері Бенедикт XVI бачить повернення до твердості міжнародного права. Розуміючи, що сфера міжнародних відносин – це сфера інтересів, Бенедикт XVI прагне трансформувати концепцію міжнародної співпраці, яка була б орієнтована на загальне благо і базувалася на принципах. На думку Бенедикта XVI, моральні цінності та принципи мають стати орієнтирами для міжнародного співтовариства у вирішенні міжнародних проблем та в розбудові співпраці в період глобалізації.

Ключові слова: міжнародні відносини, дипломатія, права, мир, війна, глобалізація.

Постановка проблеми. З обранням у 2005 р. Бенедикта XVI Папою передбачалось, що папство «Німецького Папи» стане досить консервативним, натомість правління 265-го Папи відзначилось рядом нововведень, реформ та нових ідей.

Характерною рисою Бенедикта XVI було те, що він присвячував багато часу та зусиль науковим працям (які втілювались у папські Послання та Енцикліки), через які Папа звертався до світової громади зі своїм баченням майбутнього світового співтовариства.

Незважаючи на свою наукову зайнятість, Бенедикт XVI не відсторонився від політичного життя та прийнявся за реформування Церкви, державних структур Ватикану і дипломатії Святого Престолу. Метою завязатості в дипломатичній діяльності понтифік бачить повернення до твердості міжнародного права та відмову від тези про «неможливість дипломатії» у вирішенні міжнародних проблем XXI ст. або принаймні прийняття цієї тези в меншій мірі.

Дана завязатість залучала і реформу дипломатичного корпусу, отримавши у спадщину Ватиканську дипломатію, засновану на «реальній політиці»: більше півстоліття був пошук рівно-

ваги між меншим і більшим злом; у системі міжнародних відносин була характерна відсутність будь-якої довіри, сформувалась система домовленостей та дипломатичних ігор [4]. Бенедикт XVI здійснюватиме активні кроки для зміни «правил», а у своїх Енцикліках та посланнях він закликатиме помінати «встановлені правила» в міжнародній співпраці та орієнтації на дипломатію, засновану на правді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи дану проблематику, проаналізовано наступні джерела: Енцикліку Бенедикта XVI «Caritas in Veritate» [1] – третя і остання енцикліка Папи Бенедикта XVI, яка була оголошена у 2009 р. та стала відповіддю Церкви на економічну кризу 2008 р.; Енцикліка «Caritas in Veritate», що акцентує увагу на питаннях глобального розвитку і прогресу на шляху досягнення загального блага, також піднімає проблемні питання міжнародної спільноти; «Послання Папи до Дипломатичного корпусу, акредитованого при Святому Престолі» – у цьому першому посланні від 2006 р. Папа Бенедикт XVI окреслив основні принципи дипломатії та закликав до побудови дипломатичних відносин на «правді» [2]. Також проаналізовано послання Бенедикта XVI під час «Зустрічі з членами Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй» [7], в якому Папа відзначав важливість міжнародної співпраці на

¹ Бенедикт XVI (Joseph Aloisius Ratzinger) – заслужений Папа Римський, 265-й Папа католицької церкви і єпископ Рима та 7-й правитель міста-держави Ватикан від 19 квітня 2005 року по 28 лютого 2013 року.

захист миру, прав та обов'язків людини, а також піднімав ряд питань, на які сучасна міжнародна спільнота має дати відповідь.

Для розуміння бачення Бенедиктом XVI шляхів розбудови миру проаналізовано послання, присвячені Всесвітньому дню миру²: «*Libertà religiosa, via per la pace*» (Релігійна свобода – шлях до миру) [9], в якому Папа акцентував увагу на проблемах забезпечення прав релігійної свободи та взаємозв'язку релігійних прав із правами людини; «*Nella verità, la pace*» (В правді мир) [10], в якому Папа висловлював переконання, що «людина, обізнана правдою, природно йде на шлях миру» [10, п. 3]³; «*Se vuoi coltivare la pace, custodisci il creato*» (Якщо хочете плекати мир – бережіть творіння) [11], в якому Папа, окрім питання війни та миру, також піднімає питання збереження довкілля.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити концепцію міжнародних відносин у вченні Папи Бенедикта XVI.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вже у своєму першому щорічному посланні з нагоди Всесвітнього дня миру, яке традиційно направляється урядам та дипломатичним представництвам при Святому Престолі, Папа Бенедикт XVI закликає до зміни концепції міжнародних відносин, до побудовання відносин, що засновані на «правді» [10].

Ця схильність до правди, до активної правди, була серцем дипломатичних зусиль Бенедикта XVI, це – його своєрідне послання. Він повідомляє, як будувати дипломатію. Він не намагається звести до мінімуму відмінності, не намагається відкласти в сторону проблеми. Він їм протистоїть [4].

Проаналізувавши загальну світову ситуацію та проблеми глобалізованого світу, в своєму першому щорічному зверненні до Дипломатичного корпусу при Святому Престолі [2] Бенедикт XVI пропонує конкретні принципи, на основі яких мають базуватися міжнародні відносини в еру глобалізації.

Фундаментальний принцип міжнародних відносин, на думку Бенедикта XVI, – це принцип правди: відносини, що основані на правді та справедливості, мають стати основою відносин між народами. Саме відносини на правді допоможуть побудувати «більш гуманне» світове співтовариство [2, п. 6]. Прагнення до правди змушує підкорюватися «силі закону» [2, п. 6] як на національному, так і на міжнародному рівні. Папа застерігає: «Брехня часто видає себе за правду, але в дійсності – це завжди вибірково і тенденційно, егоїстично призначене для інструментування [маніпулювання] людей, і, в кінцевому підсумку, щоб підкорити їх» [2, п. 6]. Натомість «правда, за своєю внутрішньою динамічністю, повністю орієнтована на справедливий і рівний обмін і розуміння, незважаючи на будь-які труднощі» [2, п. 6].

На думку Папи Бенедикта XVI, саме «прагнення до правди з боку Дипломатії, як на двосторонньому, так і на багатосторонньому рівні, може внести істотний вклад, тому що незаперечні відмінності, які характеризують народи в різних частинах світу і їх культур, можуть скластись не тільки в толерантному співіснуванні, але в більш високому і більш багатому дизайні людства» [2, п. 10]. Папа звертається до історичного минулого як досвіду, який дає хороші приклади: «У минулих століттях культурні обміни між іудаїзмом і еллінізмом, між римським світом, німецьким світом і слов'янським світом, навіть між арабським та європейським світом збагатили культуру і сприяли науці й цивілізаціям» [2, п. 10]. Отож, і тепер повинні бути нові та інтенсивні шляхи співпраці, «так як насправді можливість обміну і взаєморозуміння є набагато сприятливішими. Для цього потрібно, перш за все, видалити всі перешкоди для доступу до інформації та преси за допомогою сучасних інформаційних технологій, а також через збільшення обміну викладачів та студентів гуманітарних наук між університетами з різних культурних регіонів» [2, п. 10].

Говорячи про міжнародну співпрацю та захист національних інтересів, Рацінгер⁴ відзначає, що «в міжнародних відносинах прагнення до правди може ідентифікувати різноманітність навіть в самих тонких нюансах, і відносинах потреб, а отже, і межі, яких повинні дотримуватися і не

² Всесвітній день миру – святкується з 1968 року в перший день кожного року (1 січня). Мета Всесвітнього дня Миру – присвятити Новорічний день роздумам і молитві за мир. Кожного року, 1 січня, Папа оголошує послання до вірних та людей доброї волі для заохочення миру.

³ В європейській науковій традиції під час цитування чи посилання на папські енцикліки та папські документи використовують не номер сторінки, а номер пункту. Автор статті дотримується загальноприйнятої європейської форми та посилається на номери пунктів з документів: де символ «n» означає пункт із документа. У зазначеному випадку [10, п. 3]: 10 – посилання на документ у списку літератури Бенедикт XVI «*Nella verità, la pace*», а «п. 3» – посилання на пункт з документу «*Nella verità, la pace*».

⁴ Рацінгер – прізвище Папи Бенедикта XVI у світському житті, в західній літературі часто Пап іменують за їхніми прізвищами, до прикладу: Папа Рацінгер (Папа Бенедикт XVI), Папа Войтила (Папа Іван-Павло II), Папа Бергольйо (Папа Франциск).

переступати в захисті всіх законних інтересів сторін» [2, п. 7].

Для Папи немає сумніву, що дипломати мають «в серці свої місії в якості дипломатів» захист інтересів своїх країн [6, п. 6]. Водночас Папа закликає до «необхідності розуміти один одного», адже дипломати «можуть зробити значний внесок в обслуговування всіх» [6, п. 6].

Наступний принцип: право на свободу, яке впливає з «поваги до правди», яка «створює і зміцнює право на свободу». «Велич людини, – на думку Бенедикта XVI, – має своє коріння в наступному»: «людина може знати правду. І людина хоче знати. Але правда може бути досягнута тільки в умовах свободи. Це відноситься до всіх істин, які впливають з історії науки» [2, п. 11]. Прагнення свободи та правди «не можуть бути досягнуті без глибоких наслідків для проведення їх у власне життя» [2, п. 11], але «одного разу вільно присвоївши, вони потім вимагають простору свободи, щоб змогти жити відповідно до всіх вимірів людського життя» [2, п. 11].

Саме у свободі природно виписується діяльність кожної держави, а також і дипломатична активність між державами. Більше того, саме у свободі виписуються основні права та обов'язки держав, урядів та міжнародної спільноти [9].

Далі Папа Рацінгер зачіпає принцип «відповідальності за захист». Захист свободи – це «надбання політичної та юридичної цивілізації», яка стосується людини в цілому і поширюється на «всю родину народів землі»: через свободу вирішуватиметься майбутнє громадянського співжиття та можливість «організованого, справедливого та мирного міжнародного порядку» [9].

На думку Бенедикта XVI, в міжнародних відносинах та внутрішніх дискусіях принцип «відповідальності за захист» має стати орієнтиром надійності урядів. Даний принцип має бути «визнаним як моральна основа на право уряду на здійснення повноважень». Адже відповідає «функції, котра, природно, належить до сім'ї, в якій сильні члени піклуються про слабких» [8, п. 4]. Під час зустрічі із членами Генеральної Асамблеї ООН Бенедикт XVI говорить: «Кожна держава має основний обов'язок захищати своє населення від серйозних і тривалих порушень прав людини, а також від наслідків гуманітарних криз, провокованих чи від природи, чи від людини» [7, п. 4]. Якщо ж уряд бездіяльний, тоді відповідно до принципу субсидіарності міжнародна спільнота зобов'язана втрутитись у випадку, коли «держава не в змозі гарантувати такий захист» з юридичними засобами та міжнародними інструментами. При цьому Папа наголошує: «Дія міжнародної спільноти

та її інститутів передбачає повагу принципів, які є в основі міжнародного порядку, ніколи не повинна бути витлумачена як необґрунтоване нав'язування або обмеження суверенітету. Навпаки, байдужість або нездатність втрутитися роблять реальні збитки» [7, п. 4].

Важливим принципом міжнародних відносин має бути «пошук взаєморозуміння» для розбудови миру: «Місія дипломатів, – говорить Бенедикт XVI, – перш за все, захищати і просувати законні інтереси своїх націй», але «неминуча взаємозалежність, яка сьогодні об'єднує все більше і більше людей у всьому світі, запрошує дипломатів бути завжди в дусі інновацій та стати оригінальними архітекторами взаєморозуміння між народами: від міжнародної безпеки до миру між народами» [6, п. 1].

Звідси випливає, що необхідний більш глибокий пошук шляхів запобігання і врегулювання конфліктів «за допомогою вивчення всіх можливих дипломатичних шляхів, приділяючи увагу і підтримуючи навіть найменші знаки діалогу або прагнення до примирення» [7, п. 4].

Питання примирення часто піднімається у вченні Бенедикта XVI. Так, Папа вважає, що серед великих цілей дипломатії повинні бути прописані ті, які допоможуть «зрозуміти всі сторони конфлікту». На думку Папи Рацінгера, якщо дипломати – «прихильники правди», тоді вони зможуть визнати помилки та «відкрити себе прощенню» [2, п. 16]. Звертаючись до дипломатичного корпусу при Святому престолі, Бенедикт XVI говорить: «Прагнення до поради – кличе їх через прощення до миру. Кровопролиття кличе до помсти, але прощення просить поваги до життя, до миру!» [2, п. 16]. «Прохання прощення і надання прощення – взаємозобов'язані <...> та є необхідними елементами для миру <...> Правда вимагає культивувати думки миру: «Немає миру без справедливості, немає справедливості без прощення» [2, п. 15].

Наступний принцип для міжнародних відносин від Бенедикта XVI – нові перспективи. Звертаючись до дипломатичного корпусу при Святому Престолі, Бенедикт XVI говорить про роль дипломатії та дипломатичних місій у побудові «нових перспектив» та «нових надій»: «Дипломатія, в певному сенсі, – мистецтво надії. Вона живе з надією і прагне розглядати навіть найбільш приглушені ознаки. Дипломатія повинна дати надію» [3, п. 14].

Ще один принцип для міжнародних відносин, який проходить червоною ниткою в усіх закликах та посланнях Папи – відповідальність. У своєму посланні з нагоди святкування XLVII Всесвітнього дня миру Бенедикт XVI наголошує на відповідаль-

ності кожного: «Ми всі відповідальні <...>. Ця відповідальність не знає меж. Відповідно до принципу субсидіарності важливо, щоб кожен був відповідальний на своєму належному рівні» [11, п. 11].

Підсумовуючи свою концепцію міжнародних відносин, Бенедикт XVI зазначає, що існує також невідкладна потреба пошуку новаторських форм, щоб запровадити в життя вищевикладені принципи, а також визнати за біднішими народами право реального голосу під час ухвалення спільних рішень» [1, п. 67].

Папа бачить, що світ змінюється швидкими темпами, і в таких умовах тільки повага до прав, принципів та цінностей можуть забезпечити мир та добробут. Бенедикт XVI бачить зміни та трансформації і, звертаючись до Генеральної Асамблеї ООН, говорить: «Історія триває, виникають нові ситуації і їх пробують пов'язати з новими правами» [7, п. 9]. В такий спосіб Понтифік прагне пов'язати зміни до

нових прав, які міжнародна спільнота має розвивати та захищати.

Таким чином, заставши міжнародну політичну систему та дипломатію, засновану на домовленостях та дипломатичних іграх, Бенедикт XVI прагне поміняти правила і дати нові перспективи для світового співтовариства.

Хоча дипломатія завжди характеризувалася підступами та брехнею, Бенедикт XVI закликає до етики та моралі в дипломатії та відносинах між народами. Характерною рисою Бенедикта XVI є його велике прагнення до правди в міжнародних відносинах, а також забезпечення прав як окремої людини, так і цілих народів.

Дипломатія, яка зможе доказати свою дієвість в XXI ст., на думку понтифіка, має базуватися: на принципах правди, свободи, захисту; на взаєморозумінні та прощенні; на баченні нових перспектив і надій, а також на відповідальності.

Список літератури:

1. Benedetto XVI. Caritas in Veritate. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2009.
2. Benedetto XVI. Discorso agli ecc. ambasciatori del corpo diplomatico accreditato presso la Santa Sede. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2006.
3. Benedetto XVI. Discorso agli ecc. ambasciatori del corpo diplomatico accreditato presso la Santa Sede. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2008.
4. Benedetto XVI e Francesco, tra diplomazia e comunicazione. – Режим доступу: <http://www.korazym.org/15420/benedetto-xvi-francesco-diplomazia-comunicazione/> (Дата звернення: 14.01.2018).
5. Benedetto XVI. Famiglia umana, comunità di pace // Messaggio di santo padre Benedetto XVI per la XLI Giornata Mondiale della Pace 2008.
6. Benedetto XVI. Incontro con il corpo diplomatico accreditato presso la repubblica di Turchia. Ankara: Libreria Editrice Vaticana, 2006.
7. Benedetto XVI. Incontro con i membri dell'assemblea generale dell'Organizzazioni delle Nazioni Unite. New York.: Libreria Editrice Vaticana, 2008.
8. Benedetto XVI. Incontro con i personale dell'Organizzazioni delle Nazioni Unite. New York.: Libreria Editrice Vaticana, 2008.
9. Benedetto XVI. «Libertà religiosa, via per la pace» // Messaggio per la Giornata mondiale della pace. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2011.
10. Benedetto XVI. Nella verità, la pace. // Messaggio di santo padre Benedetto XVI per la XXXIX Giornata Mondiale della Pace. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2006.
11. Benedetto XVI. Se vuoi coltivare la pace, custodisci il creato. Messaggio per la XLVII celebrazione della Giornata Mondiale della Pace. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2010.

ПРОБЛЕМА ДИПЛОМАТИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В УЧЕНИИ ПАПЫ БЕНЕДИКТА XVI

В статье анализируется концепция дипломатического сотрудничества между народами в XXI веке, изложенная в учении Папы Бенедикта XVI. Отмечено, что с начала своего понтификата Папа Бенедикт XVI предпринимает активные шаги по привнесению в среду дипломатии и международного сотрудничества этического и морального компонента. В Посланиях и Энцикликах Папа Бенедикт XVI сформулировал принципы, на которых, по мнению понтифика, должно формироваться международное сотрудничество в XXI веке. Целью настойчивости в дипломатической сфере Бенедикт XVI видит возвращение к твердости международного права. Понимая, что сфера международных отношений – это сфера интересов, Бенедикт XVI стремится трансформировать концепцию международного сотрудничества, которая ориентировалась бы на общее благо и базировалась на принципах. По мнению Бенедикта XVI, моральные ценности и принципы должны стать ориентирами для международного сообщества в решении международных проблем и развитии сотрудничества в период глобализации.

Ключевые слова: международные отношения, дипломатия, права, мир, война, глобализация.

THE PROBLEM OF DIPLOMATIC COOPERATION IN THE TEACHINGS OF POPE BENEDICT XVI

The article analyzes the concept of diplomatic cooperation described in the teachings of Pope Benedict XVI. It is noted that since the beginning of pontificate, Pope Benedict XVI was taking active steps to bring the ethical and moral component in the diplomatic and international cooperation. In the Epistles and Encyclicals, Pope Benedict XVI formulated the principles in which international cooperation should be shaped. It was found out that the Pope saw a return to the firmness of international law as a purpose of engagement in diplomatic activity. Benedict XVI refused the thesis of the “impossibility of diplomacy” in solving international problems in the XXI century. By the way, understanding that the sphere of international relations is a sphere of interests, Benedict XVI tried to transform the concept of international cooperation, which would aim to the common good and would be based on the moral principles. Pope was focused on common values and principles that should guide the international community in solving international problems and building international cooperation. This enthusiasm also involved reform of the diplomatic corps. Benedict XVI have inherited the Vatican diplomacy based on “real politics”: more than half a century of searching for a balance between less and more “evil”; there is no trust in the system of international relations, a system of agreements and diplomatic games has been formed. Benedict XVI took active steps to change the “rules”, and in his Encyclical and Epistle the Pope called for a change of established “rules” in international cooperation and to new diplomacy based on truth. Although diplomacy was always characterized by intrigues and lies, Benedict XVI called for ethics and morals in diplomacy and international relations. Special characteristic of Benedict XVI was his great desire for truth in international relations, as well as the protection of both individual and national rights. According to Benedict XVI, diplomacy, which can prove its effectiveness in the XXI century, should be based on the principles of truth, freedom, protection, mutual understanding and forgiveness, vision of new perspectives and hopes, as well as responsibility.

Key words: international relations, diplomacy, rights, peace, war, globalization.

Ціватий В.Г.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У ВИТОКІВ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ Й МОДЕЛЕЙ ФРАНЦУЗЬКОЇ, ІТАЛІЙСЬКОЇ ТА ІСПАНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ (СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ) ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI–XVIII СТОЛІТТЯ): ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

У статті проаналізовано основні напрями зовнішньої політики й особливості формування моделей дипломатії Франції, Італії та Іспанії в добу раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.). Особливу увагу приділено інституціональному розвитку, здобуткам, проблемам і перспективам французької, італійської та іспанської дипломатичних служб у контексті загальноєвропейського розвитку досліджуваного періоду. Увага акцентується на національних особливостях дипломатії й зовнішній політиці Іспанії, Італії та Франції, які мають багатовікові історичні традиції й етапи інституційного розвитку. В історії дипломатичних служб цих держав і в історії інституційного розвитку їх органів зовнішніх зносин дипломатія завжди розглядалася як частина політичної культури суспільства, як одне з найголовніших засобів захисту інтересів держави в процесі державного будівництва та соціокультурного розвитку суспільств.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, дипломатична служба, модель дипломатії, ранній Новий час (XVI–XVIII ст.), Іспанія, Італія, Франція.

Постановка проблеми. Компаративний аналіз і порівняння конкретних зовнішньополітичних доктрин і моделей дипломатії в історичній ретроспективі ставить передусім головною й обов'язковою умовою певний рівень абстрагування від історичного та політико-інституціонального контексту розвитку подій та окремих чинників політико-правових процесів у міжнародно-політичних регіонах. Тобто головний акцент робиться на контекстний і фактологічний дискурс, що формується історичною або політичною наукою. Адже зовнішньополітичні доктрини й моделі дипломатії формують поряд із науковцями й практиками й політичні актори, які діють цілеспрямовано та усвідомлено, добре орієнтуючись у політико-дипломатичній та інституціональній системах координат [1, с. 292–300; 2, с. 136–141].

Для доби раннього Нового часу характерний об'єктивно обумовлений процес завершення інституціонального оформлення зовнішньої політики й дипломатичних служб провідних держав Європи, зокрема Франції, Італії та Іспанії (Європейське Середземномор'я). Відповідно, постає споконвічне

питання співвідношення і пріоритетності концептів «зовнішня політика» й «дипломатія». Із цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів під час висвітлення завдань і практичної діяльності влади, концептів «зовнішня політика» й «дипломатія», моделей дипломатії, інститутів дипломатії, дипломатичного інструментарію тощо.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до наявних досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування політико-дипломатичних систем і систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду.

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи,

соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики й дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики й дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Виходячи з постановки проблеми, маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики й дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики й дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики й дипломатії доби раннього Нового та Нового часу в контексті їх актуалізації й комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, А.І. Кудряченко, С.В. Віднянський, Н.Г. Подаляк, М.В. Кірсенко, М.С. Бур'ян, С.С. Троян, В.В. Адагуров, О.П. Машевський, С.В. Пронь, О.І. Сич, С.І. Лиман, Т.В. Чухліб, Ю.О. Каганов та інші. Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики й дипломатії раннього Нового та Нового часу в наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, російської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл.

Загалом аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав, проблем її доктринального забезпечення свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. Водночас необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події й факти, що не означає збагнути сутнісні ознаки самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних і консульських служб провідних європейських держав.

Об'єкт дослідження – специфіка і значення зовнішньої політики та дипломатії як складника духовно орієнтованої соціальної та інтелектуальної організації європейського суспільства доби Середньовіччя й раннього Нового часу. Предмет дослідження – інституціональні особливості формування Середземноморської моделі дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу.

Постановка завдання. Метою статті є спроба проаналізувати політико-дипломатичні процеси й початок формування відповідних політико-дипломатичних систем у провідних державах Європейського Середземномор'я, зокрема історичних передумов та інституційних етапів формування французької, іспанської та італійської шкіл дипломатії.

Під час написання статті використано метод компаративного (порівняльного) аналізу, завдяки якому вдалось розглянути на прикладі Франції, Іспанії, Італії (провідних держав Європейського Середземномор'я) нові тенденції в розвитку системи міжнародних відносин, інституціоналізації моделей дипломатії й зовнішньої політики європейських держав доби раннього Нового часу, а також аналітико-прогностичний, системно-історичний та історико-порівняльний методи дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи інституціональні процеси в європейській зовнішній політиці на рубежі Середньовіччя та раннього Нового часу, автор у статті прагне показати не лише історію розвитку зовніш-

ної політики й дипломатії держав Європейського Середземномор'я в загальноєвропейському контексті, яка вже була предметом дослідження науковців, а виокремити її функціональний аспект саме в контексті інституціоналізації дипломатичних служб у провідних державах Європи в часово-просторовому вимірі [3, с. 268–274].

З кінця XV століття Європа вступає в новий період міжнародних відносин. Політична ситуація в Західній Європі наприкінці XV століття, після подій Столітньої війни (1337–1453) [4; 5, с. 44–51; 6, с. 5–22], суттєво змінилася завдяки тому, що значно зміцнилися монархії й у більшості держав, зокрема Франції, Іспанії та Англії, завершувався процес внутрішньої консолідації. Саме в цих державах закладено основи сучасних національних держав, тоді як розробленість Німеччини й Італії залишалась непереборною. Ці тенденції чітко відображено в подіях Італійських воєн (1494–1559) [7].

У нових політичних умовах формуються й нові погляди на зовнішню політику та дипломатію. Раніше інших найбільш послідовно ці нові погляди на державу та її зовнішню політику й дипломатію виклав у працях Нікколо Мак'явеллі: «... державець, якщо він прагне зберегти владу, повинен набути уміння відступатися від добра і користуватися цим умінням залежно від потреби» [8, с. 345], тобто вміти вступати й на шлях зла, якщо це необхідно. Ідеї та політичний реалізм Н. Мак'явеллі, витоки якого чітко окреслюються в потребах епохи, поділяли видатні політичні діячі й дипломати Середньовіччя та раннього Нового часу.

Дипломатична практика розвивалась у відповідь на зміцнення державної влади [9]. Першим серед них був Фердинанд Арагонський, що мав своє посольство при дворі св. Якова з 1487 року; спершу його очолював доктор Родріго Гондесальві де Пуебло, а згодом жінка – Катерина Арагонська, принцеса Вельська й донька короля. Французькому королю Францискові I зазвичай приписують заснування першої організованої королівської дипломатичної служби, з 1526 року він мав послів навіть в османській Порті. Невдовзі *corps diplomatique*, дипломатичний корпус, з'явився при кожному великому дворі та в кожній столиці [10, с. 540–541].

За часів Н. Мак'явеллі дипломати уславились своїм ошуканством. Вони мали бути знайомі з кодами, шифрами та невидимим чорнилом. «А втім розвиток постійної дипломатії становив важливий етап формування спільноти держав.

У 1643–1648 рр., коли в Мюнстері та Останбрюку було скликано велику дипломатичну конференцію, щоб покласти край Тридцятилітній війні, вже зароджувалась «Європейська згода» [11].

Саме тому відомості про зовнішню політику й дипломатію на рубежі Середньовіччя та раннього Нового часу варто розцінювати не як випадкові, не пов'язані між собою історичні факти, а як ознаки, що підтверджують усталеність нової дипломатичної практики на одному з етапів формування абсолютних держав у Європі, інституціоналізацію їх зовнішньої політики. Найтипівішими моделями дипломатії, що формувалися, стали французька, італійська та іспанська (Середземноморська модель дипломатії). Ця нова дипломатична практика виникала, відособлювалася й оформлювалася на тлі світового багатовікового дипломатичного досвіду, що стало передавася від формації до формації, від держави до держави. З 1480 року майже на всьому Апеннінському півострові стало звичною практикою повсюдне використання посольств [12]. Італія, Франція та Іспанія як провідні держави Європейського Середземномор'я стали фаворитами політико-дипломатичної системи, що формувалася на початку доби раннього Нового часу, і достеменними, справжніми школами європейської дипломатії.

Перші спроби теоретичного обґрунтування постійної дипломатії та її форм здійснив відомий італійський політичний мислитель і публіцист того часу – Нікколо Мак'явеллі. Саме за його оцінкою, дипломатія вважалася війною на іншій території, а звичною зброєю – неправда й лукавство. Посли обов'язково мали добре знати історію. Історія, згідно з тлумаченням сучасника Н. Мак'явеллі – Філіпа де Коміна, – це «пані всіх шахрайств, одурювань і віроломств» [13, р. 140]. А Нікколо Мак'явеллі повчав до цього ж, що дипломат спочатку повинен виявити себе як із найкращого боку – «хорошою людиною», лояльним і відвертим, щоб опісля добиватися хитрощами довіри у своїх співрозмовників і вміти краще ошукувати в сприятливий момент.

Але варто зазначити, що не всім італійським республікам і монархіям судилося розвивати та вдосконалювати цей процес. Після початку Італійських воєн чільна позиція переходить до Франції й Іспанії. Ці дві держави відіграли одну з найважливіших ролей у міжнародних відносинах кінця XV – першої половини XVI століття, адже саме франко-іспанські відносини були визначальними на рубежі Середньовіччя та ранньої Нової історії. Суперництво Франції й Іспанії, яке виявилось в

Італійських війнах, було тією віссю, навколо якої формувалася система європейських держав і їх взаємовідносини, формувалася нова політико-дипломатична система нового світоустрою. Разом із тим французький дипломат Ф. де Комін закликав до мирного співіснування двох провідних держав Європи – Франції й Іспанії, висуваючи ідею єднання двох великих держав, і жалкував, що ці дві держави на сьогодні «не мають співчуття одне до одного» [14, с. 377].

У Франції та Італії вже наприкінці XV – початку XVI століття починають утверджуватися форми й методи дипломатії Нового часу. В Іспанії цей процес дещо стримувався, що, можливо, пояснювалося, на думку автора, певною системою поглядів (дещо консервативного до процесів інституціоналізації) її владарів-державців, які побоювалися створення постійної дипломатичної служби в Іспанії, як свого часу вони з пересторогою відносилися і до поширення та інституціоналізації юриспруденції [15, с. 332]. Постійна дипломатична служба набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин. Так, із 1510-х років – у Папській державі, із 1520-х років – в Англії, в Імперії – за доби Карла V. До середини XVI століття це вже стало європейською традицією.

Першу чверть XVI століття варто визнати офіційним початком процесу інституціоналізації зовнішньої політики, ери постійних посольств, постійної дипломатії. А вже згодом продовжився наступний етап – етап розвитку й удосконалення дипломатичної практики досвідом багатьох держав і народів, безперечно, в центрі цієї практики споконвічно стояли питання війни і миру, адже, як стверджував Філіп де Комін, «дружба між державами далеко не одвічна» [16, с. 107]. Першими війнами доби раннього Нового часу стали Італійські війни (1494–1559).

Західноєвропейські владарі-державці доби раннього Нового часу (Карл VIII, Людовік XII, Ізабелла Кастильська, Фердинанд Арагонський та ін.) були державцями-реформаторами як за способом мислення, так і за переконаннями. Саме їхня державна діяльність внесла суттєві і яскраво виражені зміни в процеси державотворення Західної Європи, у процеси політичної інституціоналізації, у методи ведення війн та організацію дипломатичних служб на постійних засадах, у розвиток договірних основ співіснування держав, що становлять європейську систему держав.

Владарі-державці на рубежі двох епох персоніфікували в собі певний окреслений соціальний

тип менталітету епохи ранньої Нової історії, тим самим просунулися далеко вперед від ще реально існуючих у суспільстві, через що багато в чому були не зрозумілі й не цілком правильно оцінені їхніми сучасниками. І з повною впевненістю можна відзначити, що владарі-державці західноєвропейських країн були державцями-політиками, яких сама історія поставила до керма європейської політики в початковий період формування європейської системи держав на рубежі Середньовіччя й раннього Нового часу. З них починається відлік нових подій і великих змін у міжнародному житті ранньомодерної Європи [17, р. 254].

Франція доби правління Людовіка XII (1498–1515) стала складовим елементом європейської системи держав, що зароджувалася, і в якій, як і в інших державах Європи, відбувалася інституціоналізація зовнішньої політики [18; 19, р. 15; 20, р. 177; 21, с. 39–40].

Тридцятишестирічний Людовік XII став правонаступником французької зовнішньої політики та дипломатії в 1498 році, після смерті Карла VIII (1492–1498). Сучасники відзначали поступальність внутрішньої й зовнішньої політики нового короля щодо політики свого попередника. Людовік XII також заручився підтримкою колишнього найближчого оточення й радників Карла VIII. Його головним міністром став архієпископ Жорж д'Амбуазький, а радником із дипломатичним досвідом – Ембер де Батарне (1438–1523) [22; 23].

Із самого початку свого правління Людовік XII головні зусилля зосередив на дипломатії як головному засобі вирішення конфліктів. Зовнішньополітична концепція Людовіка XII була безпосередньо пов'язана з дипломатичним курсом, який здійснював його попередник – Карл VIII, і стала закономірним продовженням його намагань щодо зміцнення позицій Франції на Апеннінському півострові [24].

Людовік XII урахував досвід перших італійських походів Карла VIII і визначився зі своїми зовнішньополітичними пріоритетами. Перші зовнішні зносини він здійснив з трьома державами: Іспанією, Англією та Імперією. Результатом стало укладення наприкінці літа 1498 року із цими державами низки договорів. Так, 2 серпня 1498 року в Парижі укладено договір між Людовіком XII та ерцгерцогом Філіпом Австрійським, сином Максиміліана, про довіру та взаємоповагу [25, р. 454].

Три дні по тому – 5 серпня 1498 року – підписано в Селестін де Маркуссі договір про союз між Людовіком XII і Фердинандом та Ізабеллою,

королем і королевою Кастилії й Арагону щодо Італії [26, р. 326]. Перемир'я час від часу поновлювалося, але зовнішньополітичні інтереси Іспанії при цьому залишалися незмінними: вона лише себе вважала спадкоємницею середземноморської політики Арагонського дому, який на той час володів островами Сардинія та Сицилія. Завоювання ж Неаполітанського королівства мало стати логічним продовженням зовнішньополітичного курсу Іспанії [27, р. 240; 28, р. 215–218].

Між Англією в особі Генріха VII та Францією в особі Людовіка XII 24 серпня 1498 року у Вестмінстері підписано договір про торгівлю й судноплавство [29, р. 328; 30, р. 45]. Людовік XII усіляко підтримував і заохочував внутрішню й зовнішню торгівлю, з цією метою встановив у 1498 році торгові привілеї для Нідерландів. Вирішивши першочергові завдання зовнішньої політики Франції, Людовік XII зосереджує увагу на внутрішніх проблемах. Він відстоює свої права на територію Бретані, яка знаходилась у володінні вдови Карла VIII – Ганни Бретонської. Реалізуючи поставлену мету, він добивається від папи згоди на розірвання шлюбу з королевою Жанною (м. Блуа, 17 грудня 1498 року). Згодом, протягом першого тижня січня 1499 року, в м. Нант Людовік XII укладає угоду з королевою Ганною Бретонською про збереження привілеїв Бретані й договір про свій шлюб з Ганною Бретонською (відповідно, 1 та 7 січня).

Людовік XII, зберігаючи зовні миролюбність і добросусідність своєї зовнішньої політики, продовжував розробляти таємні плани італійського походу. Свою заповітну мрію він здійснює найближчим часом. Із самого початку правління Людовіка XII характер франко-іспанських відносин набуває більш суперечливого характеру, ніж при його дядьку – Карлу VIII. Але тепер його мета була більш реальною. Першочергово необхідно було укріпитися на півночі Апеннінського півострова, зокрема в Мілані. Він відразу ж недвозначно заявив, що не має намірів відмовлятися від претензій на герцогство Міланське. Людовік XII обґрунтував свої права на Мілан як батьківську спадщину, оскільки він уважав себе повноправним спадкоємцем дому Вісконті по лінії своєї бабці Валентине Вісконті, в яких Сфорца, правляча в Мілані династія, «узурпувала» трон. Саме за цієї обставини титул «герцог Міланський» було включено до офіційної титулатури французького короля. Але коло його власницьких інтересів поширювалося не лише на Мілан. Людовік XII пред'являв права й на Неаполітанське королівство.

Його територіальні претензії базувалися на тому, що свого часу це королівство належало французькій династії й цим королівством, хоча й короткочасно, володів Карл VIII. Ці обставини, на переконання Людовіка XII, надавали йому право на повернення спадщини навіть через війну.

Урахувавши внутрішньополітичні та зовнішньополітичні обставини, Людовік XII приймає рішення про початок дій в Італії. Французька армія, очолювана італійським кондот'єром Джакомо Тривульціо, в липні 1499 року пересікає кордон Італії. За загальною характеристикою, ця друга експедиція французів до Італії майже нічим не відрізнялася від походу Карла VIII. Головна відмінність полягала лише в іншому комбінативному розмежуванні сил на політичній арені. Італійське питання стає повністю загальноєвропейським. Хід подій і підсумки французького походу Людовіка XII суттєво вплинули на процес формування європейської системи держав та інституціоналізацію зовнішньої політики й моделей дипломатії держав. І як наслідок, франко-іспанські протиріччя постають у центрі розвитку міжнародних відносин на рубежі XV–XVI століть.

Іспанія, держава-противага здійсненню зовнішньополітичних планів Франції, намагалася перешкодити територіальному розширенню Франції. Так, уже у травні 1500 року Фердинанд Арагонський та Ізабелла Кастильська спорядили військо і флот нібито проти турок. Прикликані Моро й Федеріко Неаполітанським, турки здійснили напад на венеціанців не лише в Далмації та Імперії, а й на зайнятому натомість Венецією березі Калабрії. У дипломатичній грі Іспанія зробила ставку передусім на Англію та Імперію. Мета ж іспанської політики була цілком визначена – створення антифранцузької коаліції.

Правління Ізабелли Кастильської та Фердинанда Арагонського – це особлива віха в історії Іспанії на рубежі Середньовіччя й раннього Нового часу. У цей період вони добилися припинення феодалних смут, які краляли державу протягом двох століть як підсумок перемоги над антикоролівською коаліцією феодалів. Головним підсумком проведених ними політичних, соціально-економічних, судово-адміністративних і законодавчих реформ стало встановлення в Іспанії «миру та заспокоєння», як з виправданою гордістю відзначає Ізабелла в «Заповіті» [31, с. 129]. Увесь процес розвитку Кастилії й Арагону як єдиної держави наприкінці XV – початку XVI століть сприяв її включенню в європейську систему держав як одного з провідних її елементів.

Мета французької зовнішньої політики й дипломатії, відкрито проголошена Людовіком

XII, різко змінила ситуацію на міжнародній арені та послугувала каталізатором до підписання у Лондоні 10 червня 1499 року угоди між Іспанією й Англією. Одним із головних її пунктів була вимога без взаємної згоди не вступати в політичні союзи та не укладати династичні шлюби. Після підписання цієї угоди обидві сторони прискорили вирішення питання і про шлюб Артура й Катерини (воно було підтверджено в Іспанії 20 січня 1500 року) [32, р. 414–417]. Але Англія, підписуючи англо-іспанський договір з Фердинандом та Ізабеллою, аж ніяк не поривалася приєднатися до коаліції, спрямованої проти Франції. В Англії були свої одноосібні зовнішньополітичні цілі. Тюдори здійснювали свою, незалежну ні від кого зовнішню політику. Союзи з Іспанією та Імперією й мир з Францією та Шотландією мали створити такі зовнішні умови, в яких Тюдори мали б можливість відчувати себе забезпеченими, не побоюючись зовнішніх вторгнень чи йоркських бунтів. Крім того, 14 червня 1500 року укладений договір з Венецією про допомогу з боку Франції, Іспанії й Угорщини [33, р. 417–419].

Події в Італії отримали свій подальший розвиток. Тимчасовий союз між Францією та Іспанією в 1501 році був, на нашу думку, лише проміжним етапом лавіювання в планах Фердинанда перед повним завоюванням Неаполітанського королівства. Ця мета в нього визріла давно, і він поступово досягав її здійснення. Незважаючи на демонстрування доброї волі, майже рік по тому після їхнього загального тріумфу військові дії між двома колишніми союзниками поновлюються з червня 1502 року. Спочатку їх хід був несприятливим для іспанців, які перебували під командуванням Гонсальво де Кордови, тоді вже відомого своїми перемогами у війні з Гранадою.

Однак протягом 1502 року іспанці під командуванням Гонсальво де Кордови були витіснені французами під командуванням д'Обін'ї з Апулії. Гонсальво з великим напруженням захищав Барлетту, Андрію, Галліполі, Таранто, Козенцу, Семінару й інші пункти. Барлетту можна було б завойовувати відразу, якщо б прислухалися до поради д'Обін'ї, який радив сконцентрувати всі сили на її штурм. Замість цього, Немур, за старим феодалним звичаєм, влаштував тут показові бої, подібні боям биків, між Баяром, Франсуа д'Юрфе, Торсі, Модрагоном та іншими рицарями з французького боку й іспанськими рицарями.

Ізабелла, яка першою була втягнута в неаполітанські справи супроти своєї волі (оскільки плани її чоловіка були чужі інтересам Кастилії),

потім прийнялася з ентузіазмом за їх здійснення, бажаючи так зміцнити політичний престиж Іспанії. Своєму зятю Філіпу вона надала всі повноваження для ведення переговорів з Людовіком XII. Переговори відбулися в Ліоні, і за їх підсумками укладено мирний договір 5 квітня 1503 року між Людовіком XII і Фердинандом Іспанським (з представництвом ерцгерцога Філіпа). Умови цього договору такі: народжений у 1500 році син Філіпа Карл (згодом Карл V) повинен був бути заручений із двохрічною дочкою Людовіка XII – Клавдією; вони отримують титули короля й королеви Неаполя, герцога й герцогині Калабрії; до шлюбу іспанська частина Неаполітанського королівства надавалися Філіпу, а на французькій частині призначався намісник, бажаний для обох сторін; Людовік XII мав затримати свій споряджений у Генуї флот із військом і припасами для підтримки Неаполя; Фердинанд разом із Філіпом повинен був послати Гонсальво наказ про припинення військових дій. Фердинанд без відома Філіпа вчинив навпаки й віддав Гонсальво наказ не коритися наказам Філіпа. Тоді як Людовік XII сам пов'язав, отже, собі руки, Фердинанд послав із Трієсти в Барлетту людей і гроші й відправив нові війська проти д'Обін'ї в Калабрії кількістю в 15000 чоловік; їхній начальник Портокарере помер відразу ж після висадки в Калабрію, його замінив Фернандо Андрада, під керівництвом якого перебували Мануель Бенавідес, Гонсальво Аволос, Хуан Кордова й Антоніо Лейва, згодом кращий полководець Карла V. Андрада вирушив до укріпленого міста Терра Нуова, яке перебувало в стані облоги д'Обін'ї; останній виступив йому назустріч, здійснив на нього напад і 25 квітня 1503 року д'Обін'ї був розбитий повністю при Семінаре, на південному заході від Калабрії, північніше Реджіо. Його армію було знищено. Амбрекур, Малєбр і Джок Стюарт, герцог Олбені, полягли в битві. Д'Обін'ї втік до фортеці Анджітоллу, де й перейшов у полон до іспанців. Цей договір не був ратифікований, і війна була поновлена. Найближчим часом Фердинанд уклав перемир'я (у нього не було включено Італію), яке потім було продовжено на три роки.

Іспанські війська, отримавши підкріплення, взяли реванш, і Гонсальво де Кордова отримав перемоги над французами при Семінаре, Чериньоле й Гареллано, захопивши все Неаполітанське королівство, за що отримав прізвисько «Великий полководець». 29 грудня 1503 року іспанці отримали перемогу над французькими військами, незважаючи на хоробрість Баяра. Ця битва отри-

мала назву «Гарил'янська втеча». Французи, які вціліли на полі битви, були перебиті іспанцями на гастанській дамбі. У підсумку Гонсальво де Кордова змусив французькі війська після довгої серії військових операцій капітулювати в Гаєті (1 січня 1504 року).

Ізабелла Кастильська як ніхто добре розуміла значення цієї значної перемоги над французами для Іспанії. І вона відверто й усеосяжно була вдячна своєму головному прихильнику – Гонсальво де Кордова [34, р. 30–32].

Зіткнення між французькими й іспанськими військами переросли у війну (1502–1504 роки). Ця війна була невдалою для Франції. До січня 1504 року іспанці повністю витіснили французів із Неаполітанського королівства.

Загальним підсумком війни 1498–1505 років стало падіння одразу двох великих італійських держав: французи окупували Мілан, іспанці – Неаполь. Подальші ж наслідки були ще жалюгідніші для французів. Король Франції запропонував іспанцям укласти перемир'я, яке й було підписано 31 березня 1504 року на трирічний термін. Це перемир'я ратифіковане в той самий день Людовіком XII у Ліоні, а Фердинандом та Ізабеллою – у монастирі Санта Марія де ла Махорада. Це перемир'я відкрило новий період у європейській історії. Згодом Людовік XII змушений був підписати 22 вересня 1504 року в Блуа мир з Іспанією та договір, згідно з яким французи назавжди відмовилися від своїх зазіхань на Неаполь і повертали права на його володіння Фердинанду Арагонському. Однією з умов угоди було укладення шлюбу між французькою принцесою Клод і Карлом Люксембурзьким, первістком Філіпа й Хуани, майбутнього Карла I. На початку 1505 року кортеси в Торо визнали заповіт і принесли присягу Фердинанду Арагонському як регенту. Філіп і вище кастильське дворянство були цим невдоволені. Саме тому Фердинанд Арагонський підтримував дружбу з Людовіком XII, навіть після того як останній у 1505 році образив Філіпа, порушивши договір, за яким була домовленість, що його чотирьохрічна донька Клавдія має стати дружиною п'ятирічного Карла, сина Філіпа Кастильського (згодом імператора Карла V).

Крім того, у 1504 році в Ліоні підписано договір між Францією й Іспанією, де обумовлювалися сфери їхнього впливу в Італії. Фактично Італія була розділена на дві зони впливу: іспанську – на півдні та французьку – на півночі [35]. Цей поділ отримав своє підтвердження при новому королі Франциску I після перемоги французів при Мариньяно, коли

Франція й Іспанія знову поновили міждержавні відносини (Договір у Нуайоні) [36, р. 296–297]. Фактично після цього поділу сфер впливу папі та іншим італійським владарям не залишалось нічого робити, як лавіювати між цими двома зовнішніми силами (державами-лідерами).

Весною 1505 року Людовіку XII вдалося збалансувати свої відносини з Імперією та Іспанією, підсумком яких став договір, укладений в Ожено 4 квітня 1505 року між Людовіком XII, Максиміліаном і Філіпом I, королем Кастилії, в якому вони домовляються про інвеституру на Мілан для Людовіка XII. І через три дні була офіційно дана інвеститура на герцогство Міланське і графства Павія й Англієр. Інвеституру надав імператор Максиміліан, вона поширювалася й на спадкоємців по чоловічій лінії, а за їх відсутності – дочок [37, р. 458; 38, s. 156–158].

Розвиток політико-дипломатичних подій у ранньомодерній Європі свідчив про інституціоналізацію нових міждержавних відносин, державами-лідерами яких були Франція, Італія та Іспанія, формуючи свої моделі й традиції у сфері зовнішніх зносин [39; 40; 41, с. 140–143].

Висновки. Отже, характер відносин між Францією й Іспанією початку раннього Нового часу коливається від різко ворожих до відносно мирних, з різними відтінками і ступенем вияву. Це роки військового суперництва та активної дипломатичної діяльності двох держав за превалювання в Італії. Саме на рубежі Середньовіччя й раннього Модерного часу в європейських державах (провідних державах Середземномор'я) розпочинається процес оформлення та перетворення зовнішньополітичних функцій держави зі спорадичних у державні інституції. Дипломатичні ініціативи, почини й проекти французьких та іспанських владарів-державців спонукали інтенсивно функціонувати механізм міждержавних відносин європейської системи держав, що починала формуватися, і прискорювали процеси інституціоналізації їх зовнішньої політики. Дипломатія держав ранньомодерної Європи, якісно нова за змістом, пройшла стадію становлення, яка збігається за часом з Італійськими війнами. Саме тому, окрім передових ідей, вона мала у своєму розпорядженні силу держави й армії. На рубежі XV–XVI століть відбувається генеза інституціональних процесів нової зовнішньої політики й дипломатії, які виявляться протягом доби раннього Нового та Нового часу. Фаворитами й фундаторами цих процесів стали Франція, Італія та Іспанія (провідні держави Європейського Середземномор'я), саме їх моделі дипломатії слугували взірцями для ство-

рення й ефективного впровадження дипломатичного інструментарію всіх держав Європи досліджуваного періоду.

Заслугу на подальші дослідження поставлене питання про вплив ідей Гуманізму на витoki європейських політико-дипломатичних систем через призму сучасності до історичних витоків інститу-

ціональної історії. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі дадуть можливість створити цілісну системну картину політико-дипломатичного світу й національних особливостей політико-дипломатичних систем у Європі доби Середньовіччя та раннього Модерного часу як інституціонального кластеру міждержавних відносин.

Список літератури:

1. Ціватий В.Г. США – Європа: зовнішньополітичні історичні поступи та інституціонально-дипломатичний діалог (XVIII–XXI століття). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2015. Вип. 42. С. 292–300.
2. Ціватий В.Г. Інституції та дилеми європейської дипломатичної практики доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.). Науковий вісник Дипломатичної академії України при МЗС України. Серія «Історичні науки». Київ: ДАУ при МЗС України, 2014. Вип. 21. Частина I. С. 136–141.
3. Ціватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект). Науковий вісник Дипломатичної академії України. Київ, 2000. Вип.4. С. 268–274.
4. Басовская Н.И. Столетняя война, 1337–1453 гг. Москва, 1985. 184с.; ил.
5. Басовская Н.И. Идеи войны и мира в западноевропейском средневековом обществе. Средние века. Вип. 53. Москва, 1990. С. 44–51.
6. Басовская Н.И. Англия и Франция в международной жизни Западной Европы XII–XV вв. Средние века. Москва, 1988. Вип. 51. С. 5–22.
7. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів, 2002. 412 с.
8. Макиавелли Н. Государь. Избранные сочинения. Москва, 1982. С. 345.
9. Хеншелл Николас. Миф абсолютизма: Перемены и преемственность в развитии западноевропейской монархии раннего Нового времени. Санкт-Петербург, 2003. 272 с.
10. Дейвіс Норман. Європа: Історія. Київ, 2001. С. 540–541.
11. Ивонина Л.И., Прокопьев А.Ю. Дипломатия Тридцатилетней войны. Смоленск, 1996. 96 с.
12. Ивонин Ю.Е. У истоков европейской дипломатии нового времени. Минск: Изд-во «Университетское», 1984. 159 с.
13. Mousnier R. Le XVIe et XVIIe siècle. Paris, 1965. T. 4. P. 140.
14. Коммин Ф. де. Мемуары. Москва, 1987. Кн. 8. Гл. XXIV. С. 377.
15. Монтень М. Опыты. Москва, 1992. Кн. 3. Гл. XIII. С. 332.
16. Коммин Ф. де. Мемуары. Москва, 1987. Кн. 3. Гл. VIII. С. 107.
17. Masselin J. Journal des États Généraux de France tenus à Tours en 1484 / Ed. A. Bernier. Paris, 1835. P. 254.
18. Abélard J. Autour de Louis XII. Paris, 1995. 396 p.
19. Néret J.-A. Louis XII. Paris, 1948. P. 15.
20. Sée H., Rebillon A. Le XVI siècle. Paris, 1934. P. 177.
21. Lot F. Recherches sur les effectifs des armées française des Guerres d'Italie aux Guerres de Religion (1494–1562). Paris, 1962. P. 39–40.
22. Bourgeois L. Quand la cour de France vivait à Lyon (1491–1551). Paris, 1980. 356 p.
23. Mandrot B. de. Imbert de Batarnay, seigneur du Bouchage. Paris, 1886.
24. Procédures politiques du regne de Louis XII / Ed. R. Maulde de Claviere. Paris, 1885.
25. Flassan G. Historie général et raisonnée de la diplomatie française, ou de la politique de la France, depuis la fondation de la Monarchie, jusqu'a à la fin du règne de Louis XVI. Paris, 1811. T. 1. P. 454.
26. Dumont J. Corps universelle diplomatique du droit des gens. Amsterdam, 1726. T.3. Pt. 2. P. 326.
27. Bennassar B., Jasquart J. Le XVI-e siècle. Paris, 1972. P. 240.
28. Suárez Fernández I. Política internacional de Isabel la Católica. Estudio y documentos. T. 4: 1494–1496. Madrid, 1989. P. 215–218.
29. Dumont J. Corps universelle diplomatique du droit des gens. Amsterdam, 1726. T. 3. Pt. 2. P. 328.
30. Flassan G. Historie général et raisonnée de la diplomatie française, ou de la politique de la France, depuis la fondation de la Monarchie, jusqu'a à la fin du règne de Louis XVI. Paris, 1811. T. 1. P. 45.
31. Завещание Изабеллы I Кастильской (1451–1504). Европа и Америка на перекрестке эпох. Иваново, 1992. С. 129.
32. Dumont J. Corps universelle diplomatique du droit des gens. Amsterdam, 1726. T. 3. Pt. 2. P. 414–417.
33. Suárez Fernández I. Política internacional de Isabel la Católica. Estudio y documentos. T. 4 (1494–1496). Madrid, 1989. P. 417–419.
34. Giovio P. La vie du Grand Capitaine. Bari, 1931. P. 30–32.

35. Larivaille P. La vie quotidienne en Italie au temps de Machiavel (Florence, Rome). Paris, 1979. P. 93.
 36. Dumont J. Corps universelle diplomatique du droit des gens. Amsterdam, 1726. T. 3. Pt. 2. P. 296–297.
 37. Flassan G. Histori général et raisonnée de la diplomatie française, ou de la politique de la France, depuis la fondation de la Monarchie, jusqu'a à la fin du règne de Louis XVI. Paris, 1811. T. 1. P. 458.
 38. Wiesflecker H. Maximilian I. Wien, 1991. S. 156–158.
 39. ARS HISTORICA. Сборник в честь Олега Фёдоровича Кудрявцева / сост. и отв. редактор А.К. Гладков. Москва; Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив, 2015. 566 с.
 40. Собираательство и меценатство в эпоху Возрождения / ред.-сост. А.В. Доронин, О.Ф. Кудрявцев. Москва: Политическая энциклопедия, 2015. 231с.; ил.
 41. Циватый В.Г. Образование дипломатов и европейские дипломатические школы в раннее Новое время (XVI–XVIII вв.): внешнеполитический аспект. Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms. Tbilisi baltija Publishing, 2017. P. 140–143 (Грузия).

У ИСТОКОВ ФОРМИРОВАНИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ И МОДЕЛЕЙ ФРАНЦУЗСКОЙ, ИТАЛЬЯНСКОЙ И ИСПАНСКОЙ ДИПЛОМАТИИ (СРЕДИЗЕМНОМОРСКОЙ ДИПЛОМАТИИ) В ЭПОХУ РАННЕГО НОВОГО ВРЕМЕНИ (XVI–XVIII ВЕКА): ПРОБЛЕМЫ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

В статье проанализированы основные направления внешней политики и особенности формирования моделей дипломатии Франции, Италии и Испании в эпоху раннего Нового времени (XVI–XVIII вв.). Особое внимание уделено институциональному развитию, достижениям, проблемам и перспективам французской, итальянской и испанской дипломатических служб в контексте общеевропейского развития исследуемого периода. Акцентируется внимание на национальных особенностях дипломатии и внешней политике Испании, Италии и Франции, которые имеют многовековые исторические традиции и этапы институционального развития. В истории дипломатических служб этих государств и в истории институционального развития их органов внешних сношений дипломатия всегда рассматривалась как часть политической культуры общества, как одно из главнейших средств защиты интересов государства в процессе государственного строительства и социокультурного развития обществ.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, институционализация, дипломатическая служба, модель дипломатии, раннее Новое время (XVI–XVIII вв.), Испания, Италия, Франция.

IN ORIGINS OF FOREIGN POLICY AND MODELS FRENCH, ITALIAN AND SPANISH DIPLOMACY (MEDITERRANEAN DIPLOMACY) OF THE EARLY MODERN PERIOD (XVI-XVIII CENTURY): PROBLEMS OF THE INSTITUTIONAL DEVELOPMENT

The basic directions of foreign policy and diplomacy features of formation models France, Italy and Spain in the early Modern period (XVI-XVIII century) is analyzed at the article. Particular attention is given to institutional development, achievements, problems and prospects of French, Italian and Spanish diplomatic services in the context of European development of the studying period. Attention is paid to the peculiarities of national diplomacy and foreign policy of Spain, Italy and France, which have centuries-old historical traditions and stages of institutional development. In the history of the diplomatic services of the State and institutional development in the history of their external relations diplomacy has always been regarded as part of the political culture as one of the most important means of protecting the state's interests in the process of state building and socio-cultural development of societies. The article deals with the analysis of the foreign policy and diplomacy of the European states of the early Modern time (XVI–XVIII centuries). Particular attention is given to the concepts “Europe”, “war” and “peace” in the context of the institutional development of diplomatic services and models of diplomacy of the main European states. The directions of the theoretical and practical development of diplomacy as well as the formation of public and political opinion of the early Modern time (XVI–XVIII centuries) are defined in the context of the conceptualization of Europe. Politics and diplomacy. Renaissance presents a logical continuation of the institutional political and diplomatic ideas of previous eras, including ancient. At the same time, it is completely independent, institutionally framed, original political and diplomatic thing, reflecting a holistic, political systems and heuristic and comprehend approach to the world around it and the individual at the world. In the Renaissance, was institutionalized new ideological paradigm. The Renaissance Culture drew attention of person to the mundane world and its charms, opening eyes on it beauty and creating a need for active cooperation in the knowledge of secrets, as well as creative and adjusting the image perpetuating its political and diplomatic means.

Key words: foreign policy, diplomacy, institutionalization, diplomatic service, diplomacy model, early New Period (XVI–XVIII centuries), Spain, Italy, France.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 314.748

Федоренко Є.В.

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

РІВЕНЬ ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОЇ МІГРАЦІЙНОЇ ГРУПИ В ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ У 2001–2016 РОКАХ

У статті досліджено освітній рівень української міграційної групи, що перебувала на території Чеської Республіки у 2001–2016 роках. Простежено зміну кількості українців з різними освітніми рівнями за роками, а також наведено поточні дані стосовно громадян України, що здобувають освіту в Чеській Республіці. Дослідження ґрунтується на щорічних звітах Міністерства внутрішніх справ Чеської Республіки стосовно проблем інтеграції мігрантів, а також даних загальних переписів населення 2001 та 2011 років, що проводилися в Чеській Республіці.

Ключові слова: мігранти, еміграція, етнічна група, міграційна група, освітній рівень.

Постановка проблеми. Будівництво Української держави на сучасному етапі потребує від владних інституцій вирішення багатьох нагальних проблем, таких як підвищення рівня добробуту громадян, забезпечення соціальних гарантій, покращення соціально-демографічних показників населення. Гальмування вищевказаних кроків призводить до виникнення негативних тенденцій у соціально-економічному становищі країни, до яких належить і проблема зовнішньої міграції громадян України.

Населення України почало активно виїздити до інших країн ще на початку 90-х років минулого століття. Унаслідок довготривалих політичних і соціально-економічних кризових явищ еміграція з України не припиняється й у XXI столітті. І, навпаки, кількість громадян України, які мають бажання виїхати за кордон, невпинно зростає з кожним роком. За даними дослідження, проведеного соціологами «рейтинг» у вересні 2017 року, 35% опитаних респондентів мали бажання переїхати на постійне місце проживання за кордон, тоді як у 2016 році цей показник становив 30% [10]. Варто наголосити, що, за даними дослідження, показник потенційних мігрантів серед молоді у віці від 18 до 35 років у 2017 році становив 54% [10].

Якщо на початку 90-х років минулого століття з України виїздили переважно трудові мігранти,

метою яких був сезонний заробіток і подальше повернення на батьківщину, то з початку XXI століття все більше осіб вдається до незворотних міграцій, що негативно впливає на демографічні та соціально-економічні процеси всередині країни. Однак, незважаючи на зазначені негативні тенденції, науковці й досі не мають у своєму розпорядженні конкретних цифр стосовно кількості мігрантів, що виїхали з України, їхнього статевікового, соціально-економічного, професійного складу. Викликано це неспроможністю урядових структур цілеспрямовано піклуватися справою налагодження державної статистики (це стосується як отримання поточної інформації, так й організації загального перепису населення).

Однак нестача вітчизняних статистичних джерел, які необхідні для обліку мігрантів, значною мірою може бути компенсована наявністю відповідної інформації в країнах перебування мігрантів, завдяки наявності потужних інституцій, що ведуть облік мігрантів. Залучення зарубіжних статистичних джерел дає можливість не тільки визначити кількість українських мігрантів в окремих країнах, а й отримати інформацію стосовно соціально-економічних і демографічних аспектів окремих міграційних груп.

Важливою соціальною характеристикою дослідження конкретної міграційної групи в

окремій країні є освітній рівень мігрантів. Саме освіта є важливим соціальним індикатором, від якого залежить працевлаштування мігрантів, їхнє соціальне становище, можливість професійного зростання та власної самореалізації в країні перебування.

Постановка завдання. Отже, метою статті є аналіз динаміки рівня освіти представників української міграційної групи в Чеській Республіці у період 2001–2017 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Територіальний вибір дослідження зумовлений тим, що Чеська Республіка (далі – ЧР) протягом останніх десятиліть має високі індекси міграційної привабливості серед українців. За даними статистичного управління ЧР, станом на березень 2017 року в країні перебувало 111 722 громадян України, що робить українців найбільшою групою іноземних громадян, які перебувають на території республіки [1].

Запропоноване дослідження ґрунтується на статистичній джерельній базі, яка включає в себе підсумкові матеріали двох останніх переписів населення ЧР 2001 та 2011 років, а також щорічні звіти Міністерства внутрішніх справ ЧР стосовно проблеми інтеграції мігрантів до чеського соціуму (вони містять інформацію щодо поточної кількості здобувачів освіти в республіці починаючи з 2008 року).

Варто наголосити, що залучені джерела мають суттєві відмінності щодо методологічних підходів до їх формування. Матеріали переписів населення містять інформацію стосовно освіти різних національних груп, які проживали в ЧР, тоді як щорічні звіти орієнтовані на визначення громадянства мігрантів і не враховують їхню етнічну належність. Окрім цього, в матеріалах переписів населення міститься інформація стосовно вже набутої освіти особами у віці від 15 років, натомість у звітах МВС ЧР наведено дані, стосовно кількості іноземних громадян, що здобували освіту в країні в окремі роки.

Згідно з програмами перепису 2001 року, населення ЧР, що перебувало у віці, старшому за 15 років, поділялося за такими освітніми рівнями: базова незакінчена освіта, шкільна освіта без атестата, середня професійна освіта без атестата, середня освіта з атестатом, середня професійна освіта, повна середня технічна освіта, *nástavbové studium* (освітні дворічні студії після закінчення школи), вища професійна освіта, вища освіта, особи, що мають наукові ступені, особи, що не мають освіти.

Станом на 2001 рік у ЧР перебувало 22 112 етнічних українців, з яких 20 007 осіб знаходилися у віці, старшому за 15 років [6, с. 56]. Із загальної кількості етнічних українців віком, старшому за 15 років, 20% осіб мали незакінчену базову освіту, 13,3% – середню освіту без атестата, 13,8% – середню професійну освіту без атестата, 4,9% – середню освіту з атестатом, 7,6% – повну середню професійну освіту, 17,4% – повну середню технічну освіту, 1,2% – закінчили *nástavbové studium*, 4,1% – професійну освіту, 12% – вищу освіту (з них 0,3% мали наукові ступені), 0,6% не мали освіти. Стосовно рівня освіти 4,3% етнічних українців інформація невідома [6, с. 84].

Отже, найбільше етнічних українців, що перебували в ЧР у 2001 році, мали незакінчену базову освіту. Найбільший показник серед осіб із цим освітнім рівнем спостерігався у вікових категоріях 20–29 років (21,5%) та 75 років і старше (13,6% від загальної кількості етнічних українців із незакінченою базовою освітою) [6, с. 84]. Така тенденція має цілком логічне пояснення для представників похилого віку, адже особи у віці 75–79 років мусили перервати навчання внаслідок подій Другої світової війни, яка почалася в чеських землях у 1938 році з анексії Судетської області. Великий відсоток осіб із незакінченою шкільною освітою серед українців у віці 20–29 років є непрямим підтвердженням того факту, що до ЧР виїздили переважно трудові мігранти на некваліфіковані робочі місця.

Другою за кількістю серед етнічних українців була група осіб, що мала повну середню технічну освіту, – 17,4% осіб [6, с. 84]. Найбільша частка українців (42,3%) з указаним освітнім рівнем перебувала у віці 25–34 років, натомість найменша кількість осіб з указаним освітнім рівнем мала пенсійний вік – лише 3,8%. У статевому відношенні серед етнічних українців із цим освітнім рівнем суттєво переважали жінки – 59% [6, с. 84].

Доволі схожі вікові характеристики спостерігалися для етнічних українців, що мали середню та середню професійну освіту без атестата. Більшість із них перебувала у віці 20–49 років (найбільш кількісною є вікова група 25–29 років) [6, с. 84].

Вищу освіту у 2001 році мали 2 417 етнічних українців, які перебували в ЧР, із них найбільше осіб було віком від 25 до 44 років (66,4% від загальної кількості осіб з вищою освітою) [6, с. 84]. Окрім цього, 72 етнічні українці, що перебували в ЧР, мали наукові ступені [6, с. 84].

Частка осіб, які не мали освіти, була незначною – 127 осіб, що становило 0,3% від загальної кількості етнічних українців у віці, старшому за 15 років [6, с. 84].

Загалом більшість етнічних українців, що мали освіту, у 2001 році перебували в працездатному віці, тоді як особи пенсійного віку переважали серед осіб з незакінченою середньою освітою та осіб, що не мали освіти. Серед осіб працездатного віку найбільше мали повну середню технічну освіту – 18,9%, незакінчену середню – 15,9%, середню професійну школу без атестата – 14,6%, середню освіту без атестата – 13,7%, вищу освіту – 12,9% [6, с. 84].

Серед осіб пенсійного віку найбільше осіб мали незакінчену шкільну освіту – 56,5%, шкільну – 10,9%, середню професійну – 7%, повну середню технічну – 6,1%, вищу – 5,8% [6, с. 84].

Щодо гендерного аспекту серед етнічних українців віком 15–64 років чоловіки переважали серед осіб з освітніх категорій «середня освіта й середня професійна освіта без атестата», а також «середня освіта з атестатом». Серед осіб, що мали наукові ступені, також переважали чоловіки – 37 проти 23 осіб. Натомість жінки переважали серед осіб, що мали базову незакінчену освіту, середню професійну освіту з атестатом, повну середню технічну освіту й вищу освіту [6, с. 84].

Загалом освітній рівень української етнічної групи, що перебувала в ЧР у 2001 році, віддзеркалює професійні пріоритети її представників, адже більшість українців у зазначений період часу працевлаштовувалися на робітничі спеціальності, які не потребували високих кваліфікаційних рівнів. Так, за даними М. Сендерсона, станом на 2008 рік 56% українців були задіяні в будівництві, 20% – у виробничій промисловості, 5% – у сферах нерухомості та оренди, по 4% – у торгівлі й сільському господарстві [4].

На початку XXI століття кількість українських мігрантів у ЧР невпинно збільшувалася з кожним роком. У звітах статистичного управління ЧР міститься інформація стосовно кількості іноземних громадян, що перебували в ЧР в різні роки. Якщо станом на 2001 рік у ЧР перебувало 51 825 громадян України, то у 2009 році їхня кількість зросла до 131 932 осіб [3].

Наступна фіксація освітнього рівня етнічних українців, що проживали в ЧР, датується 2011 роком, коли в країні було проведено черговий перепис населення. Під час проведення перепису внесені деякі корективи в структуру аналізу населення країни за освітніми рівнями. Отже, пере-

писом ураховані особи без освіти, з початковою та незакінченою середньою освітою, середньою освітою без атестата, повною загальною середньою освітою, повною загальною середньою освітою зі спеціалізацією, *nástavbové studium*, вищою професійною освітою, вищою освітою (поділ на бакалаврів і магістрів), докторським ступенем.

У зазначений період часу в ЧР перебувало 105 614 етнічних українців, однак дані стосовно освітнього рівня є лише щодо 48 576 осіб [5]. Освітня структура української етнічної групи виглядала так: 1,3% не мали освіти, 18,3% мали початкову або незакінчену шкільну освіту, 25% – середню освіту без атестата, 13,3% – повну середню освіту без атестата, 19% – повну середню освіту зі спеціалізацією, 1,3% – *nástavbové studium*, 5,5% – вищу професійну освіту, 10,3% – вищу освіту (3,3% мали ступінь бакалавра та 7% ступінь магістра), 0,2% мали докторські ступені, по 5,2% інформація щодо освітнього рівня невідома [5].

Станом на 2011 рік більшість етнічних українців у ЧР перебувала в працездатному віці 25–54 роки (79,8% від загальної кількості етнічних українців) [5]. Більшість із них мала середню освіту без атестата (26,6% від загальної кількості етнічних українців у цьому віці), а також повну середню освіту зі спеціалізацією (20,2%). Особи з незакінченою середньою освітою серед осіб працездатного віку становили 15,1% [5]. Серед етнічних українців у ЧР, що мали вищу освіту, переважали молоді люди – здебільшого віком до 39 років.

Щодо гендерного аспекту, то жінки переважали над чоловіками серед осіб, що мали вищу й технічну освіту, тоді як більшість чоловіків мали професійну освіту та повну середню освіту [5].

Отже, порівняно з 2001 роком перепис населення 2011 року засвідчив певні зміни в освітній структурі української етнічної групи. По-перше, зросла кількість осіб, які мали середню освіту, а також осіб із повною середньою освітою зі спеціалізацією (аналог української професійно-технічної освіти), по-друге, у відсотковому відношенні зменшилася кількість осіб із незакінченою середньою освітою.

Загалом протягом 2000-х років відбулася поступова зміна освітніх пріоритетів: до Чехії виїздить усе більше українців, які мають закінчену середню освіту, а також спеціалізовану освіту. Здебільшого це сталося внаслідок поступової переорієнтації міграційної політики ЧР. Якщо в кінці 90-х років минулого століття й початку 2000-х років країна

потребувала великої кількості некваліфікованих робітників на робочі спеціальності, то в середині 2000-х років у країні постала потреба у кваліфікованих робітниках. Цей факт підтверджується даними чеських науковців, згідно з якими у 2011 році серед чехів вищу освіту мало 12,2% осіб, тоді як серед мігрантів цей показник становив 21,7% [4].

Для порівняння наведемо дані стосовно громадян України, що здобували освіту в ЧР у 2011 році: в дошкільних навчальних закладах навчалися 1 089 українців, у початковій школі 3 392, середній школі 2 001, професійно-технічних навчальних закладах 84, вищих навчальних закладах 1 647 громадян України [7, с. 26–31].

Останні дані стосовно громадян України – здобувачів освіти – у ЧР датуються 2016 роком. Відповідно до інформації МВС ЧР, у дошкільних навчальних закладах навчалось 2 254 дитини з числа громадян України, в початкових школах – 5 332, у середніх школах – 2 596, у вищих професійних навчальних закладах – 128, у вищих навчальних закладах – 2 908 громадян України [7, с. 25–30]. Серед здобувачів вищої освіти на бакалаврських програмах навчалось 2 908 осіб, магістерських – 749, докторські ступені мали 221 громадян України, що проживали в ЧР [7, с. 29]. За цим показником українська міграційна група знаходилася на 3 місці, поступаючись кількістю громадянам РФ і Словаччини. Натомість серед дітей усіх іноземних груп, що перебували на території ЧР у 2016 році, найбільше в початкових і середніх школах навчалось саме громадян України [7, с. 27–28].

Варто зазначити, що кількість громадян України, які здобували освіту в ЧР, суттєво зросла після подій 2013 – початку 2014 року, пов'язаних з анексією Криму та війною на Сході України. Для порівняння можна навести дані стосовно здобувачів освіти в ЧР у 2013 та 2016 роках. Протягом трьох останніх років кількість українських дітей у дошкільних навчальних закладах ЧР зросла на

35,3%, у початкових школах – на 32,6%, у середній школі – на 15,2%, у вищих професійних навчальних закладах – на 13,2%, у вищих навчальних закладах – на 30,5% [7; 9]. Фактично спостерігається стрімке зростання кількості дітей дошкільного віку та шкільного віку, а також кількість студентів, що навчається у ВНЗ ЧР.

Отже, аналіз динаміки рівня освіти українських мігрантів у ЧР у період з 2001 по 2016 роки, здійснений на базі відповідних офіційних статистичних даних водночас з якісними змінами в освітніх характеристиках українських іммігрантів, засвідчив негативні наслідки еміграції для соціально-демографічної ситуації в самій Україні. На початку ХХІ століття еміграційні пріоритети українського населення пов'язувалися передусім із необхідністю покращення його матеріального становища і стосувалося здебільшого саме працездатного за віком населення, що формувало й особливості освітнього цензу мігрантів, серед яких основну масу становили особи із середньою та середньою професійною освітою. Однак уже до 2010–2011 років стала поширюватися тенденція до більш тривалого проживання українських мігрантів на території ЧР (усе частіше сім'ями), у зв'язку з чим серед них стала зростати питома вага школярів і студентів.

Висновки. Від 2014 року внаслідок кризової соціально-економічної й політичної ситуації, а також військових дій в Україні все більше українців своїми міграційними пріоритетами вважають тривалу міграцію або зміну місця проживання. Зазначені процеси стали причиною швидкого збільшення кількості учнів і студентів українського походження в чеських навчальних закладах, про що прямо свідчить зростання кількості дітей і молоді у складі міграційної групи. Усе це в сукупності не тільки додатково погіршує й так край несприятливу соціально-демографічну ситуацію в Україні, а й зашкоджує формуванню належного демографічного та інтелектуального потенціалу української держави.

Список літератури:

1. Cizinci podle státního občanství k 31. 12. Český statistický úřad. URL: https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=vystup-objekt&pvo=CIZ01&z=T&f=TABULKA&katalog=31032&evo=v57516_!_VUZEMI97-100-nezj_1&c=v23~2_RP2016MP12DP31 (дата звернення 31.01.2018).
2. Marešová J. Zaměstnanost cizinců se od roku 2002 zvýšila. Statistika a my. 2014. №2. URL: <http://www.statistikaamy.cz/2014/02/zamestnanost-cizincu-se-od-roku-2002-zvysila/> (дата звернення 31.01.2018).
3. R04 Cizinci v ČR podle státního občanství 1994–2015. Český statistický úřad. URL: https://www.czso.cz/documents/11292/44321488/c01R04_2015.xlsx/d21d1384-0b76-4da7-a596-b85ae0f58696?version=1.0 (дата звернення 19.01.2018).

4. Sanderson M. Pracovní migrace ve střední a východní Evropě. Demografie. 2013. URL: http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku&artclID=857 (дата звернення 19.01.2018).
5. Obyvatelstvo podle pohlaví a podle druhu pobytu, státního občanství, způsobu bydlení, národnosti a náboženské víry – ČR. Český statistický úřad. URL: <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=vystup-objekt-parametry&pvo=OTCR111&sp=A&pvok=&katalog=30809&z=T> (дата звернення 19.01.2018).
6. Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001 obyvatelstvo Česká republika. Český statistický úřad. 2003. S. 82–84.
7. Zpráva o situaci v oblasti migrace a integrace cizinců na území české republiky v roce 2016. Ministerstvo vnitra České republiky. 2017. 203 s.
8. Zpráva o situaci v oblasti migrace a integrace cizinců na území české republiky v roce 2011. Ministerstvo vnitra České republiky. 2012. 192 s.
9. Zpráva o situaci v oblasti migrace a integrace cizinců na území české republiky v roce 2013. Ministerstvo vnitra České republiky. 2014. 192 s.
10. Динаміка міграційних настроїв українців. Соціологічна група Рейтинг. 2017. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_migracionnyh_nastroeni_ukraincev.html. (дата звернення 14.01.2018).
11. Емігрувати з України: чому українці хочуть покинути країну. Сегодня.ua. 2017. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/emigrirovat-iz-ukrainy-pochemu-ukraincy-hotyat-pokinut-stranu-791309.html>. (дата звернення 14.01.2018).

УРОВЕНЬ ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНСКОЙ МИГРАЦИОННОЙ ГРУППЫ В ЧЕШСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ В 2001–2016 ГОДЫ

В статье исследован образовательный уровень украинской миграционной группы, которая находилась на территории Чешской Республики в 2001–2016 годы. Прослежено изменения численности украинцев с разными образовательными уровнями по годам, а также наведены текущие данные касательно граждан Украины, которые получают образование в Чешской Республике. Исследование основывается на ежегодных отчетах Министерства внутренних дел Чешской Республики относительно проблем интеграции мигрантов, а также данных общих переписей населения 2001 и 2011 годов, которые проводились в Чешской Республике.

Ключевые слова: мигранты, эмиграция, этническая группа, миграционная группа, образовательный уровень.

EDUCATIONAL QUALIFICATIONS AMONG UKRAINIAN MIGRATION GROUP IN CZECH REPUBLIC DURING 2001–2016

This article gives a detailed analysis of the educational level of Ukrainian migration group in the Czech Republic in 2001 - 2016, contains basic information on changes in population of Ukrainian people with different educational levels during these years. Special attention is paid to the data on Ukrainian citizens who have been studying in the Czech Republic. The study is based on annual reports from the Czech Ministry of Interior on the integration problem based on census data from 2001 and 2011 in the Czech Republic.

Key words: migrants, emigration, ethnic group, migration group, educational level.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 929 Шевченко (477.41)

Коркач С.О.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ШЕВЧЕНКІАНА: АСПЕКТИ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ

У статті розглядаються наукові праці, що безпосередньо чи опосередковано стосуються вивчення життя і творчості Т. Шевченка і пов'язані з Переяславщиною. Нині існує велика кількість наукових праць історичного, археологічного, краєзнавчого, літературно-мистецького характеру, де висвітлюється життя і творчість Т. Шевченка під час його перебування в Переяславі, але потрібно зазначити, що на сьогодні стан дослідження проблеми переяславської шевченкіани залишається недостатньо вивченим. Тема зумовлена недостатньою комплексною розробкою проблеми історіографії переяславської шевченкіани, оскільки в науковому обігу постійно з'являються нові матеріали, проводяться тематичні конференції, круглі столи, які потребують цілісного дослідження.

Ключові слова: Т. Шевченко, Переяслав, Переяславщина, творча спадщина, публікації.

Постановка проблеми. Про Т.Г. Шевченка, творця й особистість, написані сотні книг, серед яких – наукові розвідки, художні біографії, публіцистичні та науково-популярні статті. Кожна доба по-своєму інтерпретувала творчість поета і митця, часто покриваючи цю історичну постать різними ідеологічними нашаруваннями.

За роки незалежності України шевченкознавство та шевченкіана збагатились не тільки новими спробами прочитання Т.Г. Шевченка, проясненням раніше табуєваних місць його біографії, а й списком імен дослідників його творчості – вітчизняних, закордонних та краєзнавчих. У зв'язку з цим варто ознайомитися з публікаціями, що розкривають значення цієї геніальної особистості для сучасності, увиразнюють постать Т.Г. Шевченка – митця і мислителя в історичній перспективі та з позицій сьогодення, висвітлюючи його зв'язок з Переяславщиною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Автор для вирішення поставленої проблеми використала джерельну базу, що представлена збірником наукових праць Національного історико-етнографічного заповідника (далі – НІЕЗ)

«Переяслав» – «Переяславіка» та збірниками матеріалів конференцій. Саме в них інтенсивно та систематично публікувалися й публікуються результати досліджень життя і творчості Т.Шевченка. Вони яскраво демонструють роль та внесок місцевих науковців у вивчення життя і творчості Т. Шевченка переяславського періоду.

Постановка завдання. Метою роботи є систематизація, узагальнення і популяризація наукових досліджень життя і творчості Т.Г. Шевченка, пов'язаних з Переяславщиною.

Відповідно до мети визначені завдання:

– з'ясувати стан наукової розробки проблеми дослідження;

– ввести до наукового обігу нові джерела дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Джерельна база складає основу для будь-якого наукового дослідження, тому її особливості та характер, перш за все, зумовлені специфікою обраної теми. Головне наповнення джерельної бази даного дослідження складає сукупність наукових праць та архівних джерел, що безпосередньо чи опосередковано стосуються вивчення життя

і творчості Т. Шевченка і пов'язані з Переяславщиною. Нині існує велика кількість наукових праць історичного, археологічного, краєзнавчого, літературно-мистецького характеру де висвітлюється життя і творчість Т. Шевченка під час його перебування в Переяславі. Тому для зручності опрацювання та максимального охоплення всього комплексу джерел проведена їх систематизація відповідно до тематичного наповнення, наукової репрезентативності, цілісності та повноти висвітлення поставленої проблематики.

Одна із груп джерел представлена працями, опублікованими в періодичних наукових виданнях, тематичних збірниках та збірниках матеріалів конференцій. Вона є найчисельнішою та демонструє широкий спектр питань у сфері дослідження життя і творчості Т. Шевченка переяславського періоду. Серед них важливе значення має науковий збірник НІЕЗ «Переяслав» – «Переяславіка». Саме в ньому інтенсивно та систематично публікувалися й публікуються результати досліджень життя і творчості Т. Шевченка, демонструючи роль та внесок місцевих науковців у вивчення творчої спадщини Т. Шевченка, пов'язаної з Переяславщиною.

На думку І. Ліхового, для Т.Г. Шевченка Переяславщина була мальовничою землею, що відображена в доісторичних міфах і легендах та описана у найдавніших літописах. Для поета цей край був наче моделлю всієї України, де він завжди знаходив сюжети і був творцем відразу в кількох іпостасях – дослідником історії та етнографії Середнього Подніпров'я, описував у своїх поезіях трагічну минувшину Переяславщини, спілкувався з людьми, багато з яких стали героями його творів чи епістолярної спадщини [1, с. 3]. Саме на Переяславщині, в ніч перед Різдом 1845 року Т. Шевченко написав «Заповіт», якому судилося стати гімном для багатьох поколінь українців. Тут він написав твори, без яких сьогодні важко уявити Шевченка – поета і художника. Його програмні поеми-«послання» 1845 року «Наймичка», «Кавказ», підписані «у Переяславі», а також завжди актуальні «І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм...», «Холодний яр», «Минають дні, минають ночі» – «у В'юнищах» [1, с. 4]. У Переяславі Т. Шевченко почувався як дома. Тож, не випадково, що і будинок його приятеля, місцевого лікаря Козачковського, де поет бував неодноразово, став Музеєм «Заповіту» Т.Г. Шевченка.

Т. Шевченко побував на Переяславщині в 1845 та в 1859 роках, тут написав одні із кращих творів. Вперше Т.Г. Шевченко приїхав у місто

Переяслав у серпні 1845 року, за завданням Археологічної комісії змальовувати та описувати архітектурні пам'ятки старого Переяслава. Під час приїзду в 1845 році він зупинився у лікаря Андрія Осиповича Козачковського, з яким познайомився в Петербурзі в 1841 році [2, с. 106 – 108] та в селі В'юнищі у Степана Никифоровича Самойлова. Востаннє Т. Шевченко приїздить до Переяслава влітку 1859 року.

Про Переяслав, пам'ятки міста, наддніпрянські села, про гостинних друзів Т. Шевченко залишив багато спогадів у повістях «Близнецы» та «Художник», «Археологічних нотатках», листуванні, поезіях, малюнках.

Окремий історіографічний доробок з питань переяславської шевченкіани займає праця С. Дембіцького «Відзначення 150-річчя з дня народження Т. Шевченка на Переяславщині» [3, с. 36–47], в якій автор розповідає про ряд заходів, які відбувалися на Переяславщині в рамках святкування 150-річчя із дня народження Т. Шевченка.

У статті О. Жам та Н. Ткаченко «Створення етнографічного парку на честь 150-річчя із дня народження Т.Г. Шевченка в Переяслав-Хмельницькому» [4, с. 48–68] теж йде згадка про те, що серед низки заходів, які були заплановані для відзначення 150-річчя із дня народження Т.Г. Шевченка у м. Переяславі-Хмельницькому, найпомітнішим і найвизначнішим стало закладення етнографічного парку, присвяченого видатному поету і художнику. В подальшому цей парк став основою для створення першого в Україні скансену – Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини [4, с. 64].

Серед новітніх досліджень у характеристиці Переяславського періоду поета варто виділити статтю Т. Грудевич та Л. Шкіри «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: стежками Кобзаря» [5, с. 28–33], в якій розглядається проведення заходу «Шевченко-фест» в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини у травні 2014 р.

За словами Т. Грудевич та Л. Шкіри, твори Т. Шевченка – це потужний краєзнавчий матеріал, що допомагає зрозуміти життя і побут народу, сільську архітектуру XIX століття. Творчість Т. Шевченка потребує детальнішого вивчення, висвітлення в музейних експозиціях, екскурсіях, виставках. Під великим враженням від Переяславських краєвидів Т. Шевченко змальовує багато «рисунків»: «У В'юнищі», «Покровська церква», «Михайлівська церква», «Вознесенський собор», «Андруші», «Верби в Андрушах» [5, с. 30].

У Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, зберігаються пам'ятки дерев'яної народної архітектури II половини XIX – початку XX століття. Тут експонується понад 300 об'єктів, із них – 122 пам'ятки народної архітектури, 20 дворів з хатами та господарськими будівлями, 25 різноманітних установок та майстерень, понад 30 тисяч творів народного мистецтва, знярядь праці, речей побуту та вжитку. Предметом пізнання і відображення в Музеї є народна архітектура, побут, ремесла та промисли, народні звичаї, традиції та обряди українського народу [4, с. 29]. Саме в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини можна побачити дерев'яні пам'ятки, про які Т.Г. Шевченко писав у своїх творах. Подорожуючи селами та містами, поет змальовував різні побутові сцени, малював хати селян, церкви, природу.

У науковій праці А. Козулько «Переяслав у малюнках Тараса Шевченка» [6, с. 74–82] розглядаються малюнки Т. Шевченка, створені в Переяславі, а також дається мистецька характеристика, описи зображених пам'яток, складені Т. Шевченком. Твори, що йдуть в альбомі, розглядаються в такій послідовності: «Кам'яний хрест Святого Бориса», «Михайлівська церква в Переяславі», «Вознесенський собор у Переяславі», «В Переяславі. Церква Покрови».

Справді, на той час у місті налічувалось тринадцять церков і один монастир. Т. Шевченко намалював ті, що мали історичне значення, привертати увагу архітектурою. Одна пам'ятка Переяслава залишилась незмальованою. Однак він подає її опис в «Археологічних нотатках» і пояснює, чому вона не знайшла відображення у фарбах: «В цитадели древней крепости, или в вышнем городе, церковь Успения Пресвятыя Богородицы. Та самая, в которой присягал Богдан Хмельницкий на верность московскому царю, сгорела, и на том месте в 1760 году построена новая по образцу древней, деревянная о девяти византийских куполах с крещатыми окнами во фронтонах. А при Феодосии преосвященном Переяславском в 1825 году возобновлена; внутренность осталась в прежнем виде, а наружность, к сожалению, до варварства искажена. Невозможно смотреть на нее, а не только рисовать» [7, с. 213].

Автор статті наголошує на тому, що в малюнках Т. Шевченка провідним є архітектурний мотив. Споруди для нього були живими свідками гіркого і славного минулого. Необхідність виконувати акварелі швидко зумовила особливий метод їх створення. Художник точною лінією малював

ліплення, архітектурні деталі, деякі дрібниці й фарбою позначав перший і другий плани, надавав спорудам об'єму, а навколишньому середовищу – відчуття простору і повітря. Він із майстерністю користувався тоновими можливостями живопису. Застосування лише двох кольорів, відсутність контрастів передають сум історичного минулого Переяслава.

Важливою у праці є інформація про те, що малюнки, які створені в 1845 році, становлять надзвичайно цінну частину українського пейзажного живопису, який у 1830–1840-х роках тільки зароджувався як самостійний жанр. Твори поєднують достовірність і живу спостережливості художника, показують реальний стан пам'ятки. Виконання акварелей з натури, відсутність ідеалізації, прикрашення наближають малюнки до реалістичного мистецтва [6, с. 81]. Подорож Т.Г. Шевченка до Переяслава хоч і ускладнилась хворобою, але була вдалою як для його поетичної, так і малярської творчості.

У статті Н. Кухаревої «Твори Т.Г. Шевченка періоду «Петербурзького Переяслава» в історико-літературних залах «Музею «Заповіту» Т.Г. Шевченка» [8, с. 103–112] розглядається поема Т.Г. Шевченка «Тарасова ніч» періоду «Петербурзького Переяслава» в історико-літературному контексті та обґрунтовується доцільність її включення до Переяславського циклу літературної творчості поета.

Предметом наукового аналізу статті Н. Кухаревої та С. Коркач «Переяславський Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка» [9, с. 113–125] обрано ідею створення та функціонування Музею «Заповіту» Т.Г. Шевченка у складі НІЕЗ «Переяслав». У фондах НІЕЗ «Переяслав» зберігаються спогади онука лікаря А. Козачковського – Андрія Йосиповича Козачковського. Спогади записані Андрієм Йосиповичем з уст його бабусі Марії Степанівни Козачковської, дружини лікаря А. Козачковського. З цих спогадів дізнаємося, що родина Козачковських довгий час зберігала в родинному архіві матеріали Т.Г. Шевченка. Це були листи Т. Шевченка з неволі, колекція малярських творів, можливо інші документи, які до нас не дійшли. Після революції, коли почалися репресії, велику частину родинного архіву Йосип Андрійович (син лікаря А. Козачковського) спалив, а частину якимось чином, як пише у спогадах А.Й. Козачковський-внук, передав до Петербургу. Родина Козачковських була репресована і вислана в Середню Азію.

У колекції НІЕЗ «Переяслав» досить широко представлена шевченкіана. Це факсимільні

видання «Кобзарів» (1840 та 1860 рр.), унікальні видання творів Т.Г. Шевченка, датовані кінцем XIX ст., а також дослідження біографії та творчості поета відомими науковцями, визначними громадсько-культурними діячами, окремі раритетні книжкові видання XX ст., автографи творів поета [9, с. 123].

У статті І. Кучеренко «Переяславський Вознесенський собор у літературно-мистецькій спадщині Т.Г. Шевченка. Архітектурно-етнографічний аспект» [10, с. 133–136] зроблено спробу дослідити літературно-мистецьку спадщину Т. Шевченка (повість «Близнець», поема «Сон», живописні та графічні роботи) в архітектурно-етнографічному аспекті. Передусім, зосереджено увагу на натурних замальовках Вознесенського монастиря древнього Переяслава та на його словесних характеристиках у творах Т. Шевченка, які є джерелом наукової інформації.

Дослідники мистецької спадщини Т. Шевченка звертали увагу на те, що деякі його художні твори зіставляються з літературними, хоча й не обов'язково при цьому графічні сюжети конкретно ілюструють описи в поетичних чи прозових текстах. Таку особливість відзначали, зокрема, шевченкознавці Є. Кирилюк та Тархан-Береза. Проте вони акцентували переважно питання взаємозв'язку поезії й живопису Т. Шевченка. Манеру Тараса Григоровича розв'язувати проблеми реалістичного пейзажу досліджували такі відомі мистецтвознавці, як Я. Затенацький, Б. Бутнік-Сіверський, Є. Середя, З. Лашкул, К. Чумак.

У науковій праці В. Подриги «Змалювання образу Переяслава в повісті Тараса Шевченка «Близнець» [11, с. 169–178] розглядаються особливості змалювання образу Переяслава в повісті Тараса Шевченка «Близнець». Доводиться, що прозаїк створив реалістичний та символічний образи міста, увиразнивши просторовими об'єктами, топонімами, гідронімами. У повісті Переяслав – просторовий об'єкт, символ історичної пам'яті українського народу, узагальнено-символічний образ Божого граду.

С. Пригонюк у своїй статті «Шляхами Великого Кобзаря. Тарас Шевченко і Переяславщина» [12, с. 180–189] висвітлює переяславський період життя і творчості українського мислителя, поета і художника Тараса Григоровича Шевченка.

Творча продуктивність поета в той час визначається появою поеми «Наймичка» (13 листопада), в якій поет оспівує велич жіночого серця, подвиг любові і вірності. З глибиною поет від-

творив складні драматичні переживання матері. Надруковано її через дванадцять років у збірнику П. Куліша «Записки о Южной Руси» (1857). Щоправда, оскільки поет ще не мав права друкуватися, вона з'явилася без прізвища автора. Високу оцінку поемі дали М. Добролюбов, Л. Толстой, І. Франко, М. Горький та ін.

Поему «Кавказ» (18 листопада) Шевченко написав у Переяславі під свіжим враженням від звістки про загибель 14 листопада у Даргінському поході на Кавказі свого друга Якова де Бальмена. Поет дуже цікавився Кавказом, де перед тим побував О. Чужбинський. У спогадах останнього занотовано розмову між ними про поему «Тризна»: «Нехай йому цур! Ось сядь лиш та розкажи мені про Кавказ і про черкесів». Долго мы беседовали о горцах, его все занимало, он спрашивал о малейших подробностях тамошнего быта». Рукопис «Кавказу» він передав 1846 р. через свого знайомого, члена Кирило-Мефодіївського товариства М. Савича, який їхав у Париж, шанованому ним Адаму Міцкевичу.

У В'юнищах Т. Шевченко працював так само плідно. З 14 по 22 грудня він написав шість творів. 14 грудня Шевченко закінчив послання «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє». Це широкі філософсько-політичні роздуми над минулим і сучасним рідного краю. У В'юнищах Т. Шевченко багато разів чув розповіді про участь переяславських козаків у гайдамацькому русі 1768 р. Це спричинило написання поезії «Холодний Яр» (17 грудня 1845 р.). У В'юнищі написано низку ліричних поезій: «Маленькій Мар'яні» (20 грудня), «Минають дні, минають ночі» (21 грудня), «Три літа» (22 грудня). Цими поезіями, включаючи «Заповіт», завершується альбом «Три літа» [12, с. 187].

Особливу увагу слід звернути на науковий доробок Д. Тетері та С. Тетері «Кургани давнього Переяслава та його околиць і Тарас Шевченко» [13, с. 190–197], в якому розглядаються унікальні пам'ятки культурної спадщини – кургани давнього Переяслава і його околиць, та показано їх зв'язок із творчим доробком Т.Г. Шевченка.

Як показують дослідження археологів, кургани давнього Переяслава та його околиць хронологічно відносять до епохи бронзи – раннього залізного віку та Київської Русі. Курганні некрополі Переяслава давньоруського часу не оминув у своїй творчості й Т. Шевченко. У повісті «Близнець» опис цих свідків давнини справляє цільне художнє враження [13, с. 191 – 193].

Саме кургани, свідки багатьох історичних подій давнини, справили великий вплив на літературну творчість Т.Г. Шевченка. У творах поета ми зустрічаємо такі слова, як «могили», «високі могили», «начетверо розкопана», «розрита могила». В його щоденниках також можна віднайти відомості про розкопки деяких курганів. Пов'язуючи ці пам'ятки давньої історії, за легендами, з історією запорозького козацтва, він вважав їх свідками героїчної боротьби українського народу за свободу і незалежність. Причетність курганів до козацької епохи зазначалася Т.Г. Шевченком у ряді поезій – «Іван Підкова», «Гайдамаки», «За байраком байрак», «До Основ'яненка» та ін. У своїх «Археологічних нотатках» Т. Шевченко згадує під Переяславом Богданову могилу, назва якої в його сприйнятті пов'язується з перебуванням тут Богдана Хмельницького [13, с. 195].

Дослідник творчості Т. Шевченка В. Ткаченко у праці «Переяславські Андруші у творчій спадщині Т. Шевченка та Д. Косарика» [14, с. 200–211] стверджує, що знайомство Т. Шевченка з давніми козацькими селами Андруші, В'юнища, Козинці, Трахтемирів, Монастирок відбулося в далекому 1845 р. У статті мова йде про одне із сіл Переяслав-Хмельницького району Київської області – Андруші. У цьому селі побували у свій час письменник, поет і митець Т.Г. Шевченко та літературознавець і науковець Д.М. Косарик, які у своїй творчості приділили йому увагу, адже сьогодні дослідити історію та традиційну культуру цього села вже неможливо.

У статті О. Шкири та Т. Деркач «Бібліотечний проект «Шевченко і Переяславщина» в університетській книгозбірні» [15, с. 217–229] розглядається бібліотечний проект ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ 217ра. Г.С. Сковороди» присвячений Тарасу Шевченку і Переяславщині.

Переяслав і Переяславщина займали визначне місце в житті і творчості геніального поета України Т.Г. Шевченка. Тому органічною стала ідея розробки бібліотечного проекту «Шевченко і Переяславщина», започаткована створенням в університеті, в читальній залі імені Т.Г. Шевченка Шевченківської світлиці за пропозицією відомого шевченкознавця, радника-організатора Комітету з Національної премії України імені Т. Шевченка Бориса Михайловича Войцехівського, внесеною ним керівництву університету в 2008 році. Науковцем було передано до новоствореної Шевченківської світлиці блоки матеріалів, присвячених Переяславському періоду творчості Т.Г. Шевченка, цифрові копії рукописів, поетичних шедев-

рів, акварелей Шевченка, книги та інші матеріали.

Інформація про книжкові виставки під назвою «Шевченкознавство» розміщена на веб-сайті книгозбірні в тематичній рубриці, присвяченій Року Шевченка. У цій рубриці представлено також віртуальні книжкові виставки «Будитель і трагитворч нації» та «Шевченківська світлиця», що презентують літературну, мистецьку спадщину Т. Шевченка та її наукові дослідження в Україні і в світі, є доступними і для віддалених користувачів бібліотеки. Такий формат книжкових виставок сприяє розкриттю фондів для ширшого кола користувачів. Бібліотечна шевченкіана представлена на веб-сайті інформаційно-бібліографічним бюлетенем, який складається із трьох тематичних розділів: I розділ «Твори Т.Г. Шевченка»; II розділ «Наукове дослідження творчої спадщини Т.Г. Шевченка»; III розділ «Виховні заходи. Методичні розробки». У бюлетені розкрито ресурсний фонд бібліотеки з даної теми з використанням електронного каталогу. В бюлетені відображено бібліографічні відомості про твори Т.Г. Шевченка, літературознавчі, методичні матеріали, монографії, матеріали наукових конференцій, дипломні роботи, статті з наукових збірників, періодичних видань. Мета видання – привернення уваги користувачів до глибшого вивчення життєвої і творчої спадщини Т.Г. Шевченка.

Проаналізувавши внесок дослідників життя і творчості Т.Г. Шевченка переяславського періоду, варто зазначити, що їх науковий доробок представлений переважно публікаціями історичного, археологічного та красназничого характеру, де досліджуються літературно-мистецькі напрцювання питання Т.Г. Шевченка, тоді як питання історіографії та бібліографії залишаються поки що поза увагою науковців.

Висновки. Загалом, наявна джерельна база має досить широкий спектр тематичного наповнення й демонструє направленість та результативність вивчення життя і творчості Т. Шевченка, пов'язаних з Переяславом. Тому її всебічний аналіз дозволяє реалізувати поставлену мету та відповідні завдання, а також повною мірою розглянути різні аспекти теми дослідження ввести до наукового обігу опрацьований матеріал.

Фактичний матеріал дослідження, зроблений на основі узагальнення, та теоретичні висновки можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях життя і творчості Т.Г. Шевченка, зокрема під час розробки лекційних курсів, підготовки посібників, біографічних довідників, красназничих нарисів, наукових статей.

Список літератури:

1. Ліховий І. Шевченко і Переяслав. Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наук. статей. 2015. Вип. 8 (10). С. 3–6.
2. Дембіцький С. Садиба А.О. Козачковського. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тарас Шевченко в долі слов'янських народів: діалог через століття і кордони». Київ, 2014. С. 106–108.
3. Дембіцький С. Відзначення 150-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка на Переяславщині. Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наук. статей. 2015. Вип. 8 (10). С. 36–47.
4. Жам О., Ткаченко Н. Створення етнографічного парку на честь 150-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка в Переяславі-Хмельницькому. Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наук. статей. 2015. Вип. 8 (10). С. 48–73.
5. Грудевич Т., Шкіра Л. Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: стежками Кобзаря. Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наук. статей. 2015. Вип. 8 (10). С. 28–35.
6. Козулько А. Переяслав у малюнках Тараса Шевченка. Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наук. статей. 2015. Вип. 8 (10). С. 74–82.
7. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т.; редкол.: М.Г. Жулинський та ін. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 4. 600 с.
8. Кухарева Н. Твори Т.Г. Шевченка періоду «Петербурзького Переяслава» в історико-літературних залах Музею «Заповіту» Т.Г. Шевченка. Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наук. статей. 2015. Вип. 8 (10). С. 103–112.
9. Кухарева Н., Коркач С. Переяславський Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка. Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наук. статей. 2015. Вип. 8 (10). С. 113–125.
10. Кучеренко І. Переяславський Вознесенський собор у літературно-мистецькій спадщині Т.Г. Шевченка. Архітектурно-етнографічний аспект. Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наук. статей. 2015. Вип. 8 (10). С. 133–136.
11. Подрига В. Змалювання образу Переяслава в повісті Тараса Шевченка «Близнецы». Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наук. статей. 2015. Вип. 8 (10). С. 169–178.
12. Пригонюк С. Шляхами Великого Кобзаря. Тарас Шевченко і Переяславщина. Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наук. статей. 2015. Вип. 8 (10). С. 180–189.
13. Тетеря Д. Кургани давнього Переяслава та його околиць і Тарас Шевченко. Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наук. статей. 2015. Вип. 8 (10). С. 190–197.
14. Ткаченко В. Переяславські Андруші у творчій спадщині Т. Шевченка та Д. Косарик. Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наук. статей. 2015. Вип. 8 (10). С. 200–211.
15. Шкіра О., Деркач Т. Бібліотечний проект «Шевченко і Переяславщина» в університетській книгозбірні. Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наук. статей. 2015. Вип. 8 (10). С. 190–197.

ПЕРЕЯСЛАВСКАЯ ШЕВЧЕНКИАНА: АСПЕКТЫ НАУЧНОЙ РАЗРАБОТКИ

В статье рассматриваются научные труды, непосредственно или косвенно касающиеся изучения жизни и творчества Т. Шевченко и связанные с Переяславщиной. В настоящее время существует большое количество научных трудов исторического, археологического, краеведческого, литературно-художественного характера, где освещается жизнь и творчество во время его пребывания в Переяславе, однако нужно отметить, что на сегодня состояние исследования проблемы переяславской шевченкианы остается недостаточно изученным. Тема обусловлена недостаточной комплексной разработкой проблемы историографии переяславской шевченкианы, поскольку в научном обороте постоянно появляются новые материалы, проводятся тематические конференции, круглые столы, которые требуют целостного исследования.

Ключевые слова: Т. Шевченко, Переяслав, Переяславщина, творческое наследие, публикации.

PERIASLAVSKAYA SHEVCHENKIANA: SCIENTIFIC DEVELOPMENT ASPECTS

The article deals with scientific works that directly or indirectly relate to the study of the life and work of T. Shevchenko associated with Pereiaslav. Nowadays there is a large number of scientific works of historical, archeological, ethnographic, literary and artistic character, which cover the life and work of T. Shevchenko during his stay in Pereyaslav, but it should be noted that today the state of research of the problem of the Pereiaslav Shevchenko River remains underestimated. The theme is determined by the lack of comprehensive development of the problem of historiography of the Pereiaslav Shevchenko Region, since new materials are constantly being published in the scientific circulation, thematic conferences, round tables, which require a holistic study, are held.

Key words: *T. Shevchenko, Pereyaslav, Pereyaslav oblast, creative heritage, publications.*

Кригіна О.В.

Маріупольський державний університет

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МЕТРИЧНИХ КНИГ ЯК ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Розглянуто метричні книги як історичне джерело. Метричні книги – специфічний вид документів для реєстрації народження, шлюбу та смерті. Метрики як джерело з величезним інформативним потенціалом усе більше привертають увагу дослідників. Потужний заряд інформації, що містять метричні книги, дозволяє вивчати історію розвитку як окремих спільнот, так і окремих конфесій. Метричні книги містять багатющій інформаційний матеріал, а достатній ступінь їх збереженості дозволяє оцінити достовірність та інформативність цього виду історичних джерел.

Ключові слова: метричні книги, інформаційний потенціал, історичне джерело.

Постановка проблеми. Метричні книги – специфічний вид документів для реєстрації народження, шлюбу та смерті. Як історичне джерело метрики містять багатющій інформаційний матеріал. Завдяки підрахункам кількісного складу населення, вивчення народжуваності, шлюбності, смертності, міграцій стають можливими дослідження з історичної демографії. Крім того, акти реєстрації громадянського стану, які велися при церквах, містять відомості для вивчення історій окремих сімей, біографій, тобто є важливим джерелом генеалогічних досліджень. Аналіз захворювань, які фіксувалися в метричних книгах, привертає увагу дослідників історичної медицини. На основі аналізу асиміляційних процесів, зміни конфесії, які не були винятком для населення України і знайшли своє відображення в метричних записках, можна вивчати етнічну і конфесійну історію українського населення. Архівні масиви, які збереглися в результаті діяльності консисторій, до функцій яких входив збір копій метричних записів усіх церков, територіально відображають всю географічну номенклатуру підвідомчої території.

Ведення метричних книг було у віданні священнослужителів різних конфесій, але постійно контролювалось державними органами, адже слугувало одним із джерел для проведення фіскальної діяльності (збір податків, рекрутська повинність тощо). Метричні книги виконували функцію не лише духовного, але й громадянського, а також юридичного документа. Представники влади у своїй діяльності користувалися

різними інструкціями та розпорядженнями щодо ведення метричних книг. На даних цих книг та ревізій була заснована майже вся демографічна статистика Російської імперії.

Сьогодні інформація, наявна в метричних книгах, використовується для соціально-правового захисту громадян (підтвердження фактів народження, смерті, як непрямої доказ в разі встановлення національності тощо), генеалогічних, історико-статистичних досліджень, під час вивчення ментальності етносу (дотримання посту, залежність імен у новонароджених від релігійних свят, динаміка народжуваності тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню питань історико-демографічного характеру присвячені роботи К. Андрєєва [1], Т. Маковецького [2]. Поясненню законів про стани присвячені роботи Л. Новікова [3], Т. Барсова [4]. Автори намагалися зібрати в систематизованому вигляді весь законодавчий матеріал, який стосувався питань метрикації, а також розпоряджень та роз'яснень духовного та світського правління.

У подальших дослідженнях метрики розглядаються як історико-генеалогічне джерело. Першим дослідником, який не тільки розкрив становлення метричних записів як однієї з найбільш стабільних документних систем, приділив увагу суспільно-правовим значенням метрик, простежив розвиток формуляра метричних книг, розглянув питання державного збереження метрик, а й вивчив відмінності ведення метричних книг представниками неправославних конфесій, є дослідник А. Єлпатьєвський [5, с. 72–88].

Найбільш значущими є дослідження метричних книг науковців Д. Антонова та І. Антонової, які містять ретельний документознавчий аналіз православних метрик [6].

На сучасному етапі українськими дослідниками проводиться робота з виявлення, вивчення та систематизації метричних книг. Серед сучасних науковців, які займаються вивченням інформативного потенціалу метричних книг, що зберігаються у фондах державних архівів областей, слід назвати С. Гузенкова [7]. Праця С. Гузенкова присвячена вивченню метричних книг як джерела з історичної демографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Дослідник виявив колекції метричних книг, які зберігаються в державних архівах Запорізької, Херсонської та Дніпропетровської областей. За цими даними авторові вдалося простежити та проаналізувати зміни, що відбувалися у формулярі метричних книг сільських парафій, систему контролю за їх веденням, порядок зберігання метрик. Дослідник І. Лиман [8, с. 197–211], розглядаючи метричні книги другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., які зберігаються у фондах Держархіву Запорізької області, зауважував, що відстежуючи назви церков, зазначені в метриках, можна дослідити поширення культури тих чи інших святих на території регіону, а також зміни, що відбувались у системі підпорядкування культових споруд Півдня України. Автор доводив, що на підставі метричних записів можна дізнатися про традиції хрещення, іменування дитини, а оскільки в метричних книгах православних церков зазначалося віросповідання батьків, то на цій основі можна простежити процес «асиміляції» іновірівців.

Слід також зазначити, що значна частина праць сучасних дослідників метричних книг обумовлена регіональною специфікою. Серед них треба назвати В. Терентьєву [9, с. 147–173], яка розглядала метрики Покровської церкви села Манухівки Путивльського повіту за 1917 р. У роботі Ю. Кондратюк досліджені метричальні записи Волинської єпархії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. [10]. Метричні книги як джерела, що містять інформацію генеалогічного змісту, досліджені в дисертаційній роботі Н. Лобко [11].

Постановка завдання. Метою розвідки є вивчення інформаційного потенціалу метричних книг як історичного джерела, адже введення до наукового обігу нових документів і матеріалів, а також вивчення їх інформативного потенціалу залишається одним із перспективних напрямів розвитку вітчизняної історичної науки.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Метричні книги слугували значним інформаційним джерелом в усі часи їх існування. Першим законом, який поклав початок ведення метричних книг, вважається указ Петра І від 14 квітня 1702 р. «О подаче в патриарший духовный приказ приходским священникам недельных ведомостей о родившихся и умерших» [12, с. 192]. Однак систематичне ведення метричних книг розпочалося з 1722 р. додатком до «Духовного регламенту» і закріплено Синодськими указами. Пізніше, ніж для православного населення, з'явилися закони про ведення метричних книг для представників інших віросповідань. У 1832 р. метричні книги були введені для протестантів, в 1835 р. – для євреїв.

На основі метричних записів священниками робилися метричні свідоцтва для бажаючих. До 1824 р. видача метричних свідоцтв практикувалася лише в суто державних інтересах та здійснювалася Консисторіями лише за вимогою «присутственных мест». З 1824 р. метричні свідоцтва було дозволено видавати і приватним особам, які належали до вільних станів, але лише як виняток, у небагатьох окремих випадках та з позначенням у свідоцтві мети його видачі [13]. Суттєво оновлена форма метричних книг зі змінами та доповненнями була затверджена імператором 22 листопада 1837 р. та указом Синоду від 7 лютого 1838 р. «О ведении метрических книг по новым формам», де зазначалося, що метричні свідоцтва повинні бути «не что иное, как выпись слово в слово известной статьи метрической книги без всякой перемены и упущения» [14, с. 91–92]. Ці свідоцтва мали бути підписані всіма членами причту та затверджені церковною печаткою. Метричні свідоцтва, які були копіями записів у метричних книгах, слугували ґрунтом для отримання спадщини, усиновлення позашлюбних дітей тощо. Але нижче в наказі зазначалося, що такі свідоцтва не можуть замінити Консисторського метричного свідоцтва, а повинні слугувати лише запобіжним та допоміжним документом. Повну силу церковні метричні виписки мали лише після надання їх Консисторії та затвердження підписом, що підтверджував їх відповідність метричним книгам, що зберігалися в Консисторії.

Інформація метричних книг також використовувалася для складання свідоцтв, які надавалися громадянами під час укладання шлюбних обрядів. Наприклад, «Свідоцтво. 1834 года Октября 31 дня. Дано сие Бахмутскому казенному

поселянину Іосифу Антонову сину Безмину в том, що по справке при Бахмутской Приходской Рождество-Богородичной церкви по метрической книге записанным оказано тако: 1818 года октября 28 дня Клиновых хуторов у поселянина Антония Безмина родился сын Іосиф; по ошибке же переписчика записан Іоанном, по исповедной росписи за настоящий 1837 год значится 18 лет, и принадлежит к первому браку – в чем подписями нашими свидетельствуем» [15]. Це свідоцтво підписане дияконом та протиререем церкви.

Під час укладання шлюбних обрядів наявність метричних витягів була необхідною. Священикам не дозволялося вінчати молодят, які не досягли відповідного віку або були з іншого повіту. Про дотримання цієї постанови свідчить рапорт диякона Миколаївської церкви с. Григор'ївки Григорія Белановського. У рапорті диякон пояснює відсутність свого підпису в разі вінчання у двох випадках. У першому – наречений та наречена були з іншого приходу, до того ж за метричним витягом нареченій не виповнилося шістнадцяти років. У другому випадку – в метричному витязі нареченої містилося три виправлення її року народження. З цього ж рапорту видно, що не всі священнослужителі додержувалися встановлених норм, були такі, що вінчали за паспортом [16].

Як бачимо, витяги та свідоцтва, які робилися в разі залучення даних метричних книг, містять однакоvu інформацію. Але якщо витяги робилися на встановленому законодавством бланку, який мав вигляд формуляру метричної книги, то у свідоцтвах інформація записувалася простим текстом.

Крім того, священники повинні були видавати метричні витяги молодим людям, яким виповнювалося 20 років. Підтвердженням цього є рапорт Благочинному 3-го Округу Бахмутського повіту від Бахмутського повітового правника. Рапорт було надіслано із приводу того, що священник Миколаївської церкви при селищі Селидівка Іоанн Данников, на прохання Сонцівського Волосного Правління не надав метричних виписів парубкам, яким на 1 січня 1874 року виповнилося 20 років. Відсутність витягів може призвести до невчасного складання призивних списків [17].

Метричні книги використовувалися і під час складання посімейних списків. Для їх складання надсилалася відповідна форма, до якої вносилися інформація з метричних книг. Наприклад, лист священнику Митрофану Лашкевичу, настоятелю Архангело-Михайлівської церкви с. Залізного за 1874 р., де Петровське Волосне Правління просить

скласти метричні виписи про народжених, з поміткою померлих з 1819 до 1874 рр., за селян, які записані за метричними книгами церкви наступних сільських товариств: Петровського та Калиновського, Мар'їно-Новоселовського та Веденського для складання посімейних списків [18].

Наказом Синоду від 23 грудня 1889 р. підкреслювалося світське, загальнодержавне значення метричних книг «со введением закона о всеобщей воинской повинности», оскільки «призыв к исполнению оной совершается на основании так называемых посемейных списков, составляемых и проверяемых по метрическим книгам» [19, с. 269].

За даними метричних книг склалися також статистичні дані щодо народжених, тих, які уклали шлюб, та померлих за окремий рік. Деякі метричні книги в кінці року містили подібні відомості, в деяких вони були відсутні. Наявність таких статистичних таблиць (зведених відомостей) у метричних книгах православного населення становить чималий інтерес. У зведеній відомості відмічалася, скільки людей народилося, уклало шлюб, померло, в якому віці та від якої хвороби помирали. Якщо в родині народжувалася двійня або близнюки, ця подія обов'язково відмічалася у зведеній відомості. Факт народження дитини поза шлюбом або незаконно також відображався у відомості.

За даними відомості дуже чітко простежується смертність серед малюків, дітей у віці до одного року. Зведена відомість містила примітки, де зазначалися хвороби, від яких найбільше померло людей за рік. Позначалися дані щодо людей, які померли неприродною смертю. Така відомість обов'язково підтверджувалася підписами священника та помічника, а в кінці вся справа скріплялася печаткою. Велике значення таких відомостей у тому, що завдяки цим даним зникає потреба гортати сторінки метричної книги в пошуках кількості народжених, тих, які укладають шлюб, померлих, адже кількісні дані містить зведена відомість. Окрім зведених відомостей, священники рапортували щодо кількості народжених та померлих за окремий місяць або рік.

Відомості метричних книг дають змогу вивчати особливості фіксації інформації в цих книгах представників різних конфесій. Зокрема, метричні книги православного населення містять типові записи щодо народжених, одружених та померлих. Метричні записи про народжених містять відомості щодо імен немовлят (часто дітей називали на честь святих), дотримання

вимог щодо часу проведення обряду хрещення, обов'язково зазначалася інформація про батьків та їх віросповідання. Для проведення обряду хрещення обов'язковою була наявність восприємників. Метричні книги православного населення про одружених містили інформацію щодо: номера шлюбу; місяця та дня вінчання; звання, імені, по батькові, прізвища та віросповідання нареченого та нареченої та яким шлюбом (першим, другим,...); вік наречених; особи, яка здійснювала обряд; поручителів та свідків. Особам, які бажали взяти шлюб, видавався від єпархіального архієрея письмовий дозвіл на одруження, або «венечная память», до якої записувалися наречені та передбачалося, щоб священик, який вінчав шлюб, дізнався, чи немає для укладання шлюбу законних перешкод. З 1835 р. для цих записів була встановлена єдина форма, для їх внесення з Консистоїї видавалася спеціальна, скріплена книга, яка мала назву обшукової (шлюбний обшук). Досить цікаву та корисну інформацію містять метричні книги про померлих: відомості про причини смерті, осіб, які здійснювали обряд поховання, та місце поховання померлого.

Особливістю ведення метричних записів німецького населення було те, що дітям давалося декілька імен: одне з них було особовим, інші давалися за іменами тих, хто був присутнім під час хрещення. Графа про батьків містила виключно дані щодо імені, прізвища та по батькові, крім цього, завжди вказувалося дівоче прізвище дружини. Характерною особливістю метричних книг (списків) представників німецького населення була інформація щодо законності народження дитини, що виносилася до окремої графи. Записи про вінчаних можна отримати з двох видів дже-

рел. Це – короткі хронологічні списки вінчаних та списки заручених, оголошених та тих, хто укладав шлюб. Остання частина метричної книги німецького населення – про померлих – відрізнялася тим, що містила інформацію про всіх членів родини померлого, іноді навіть вказувався їх вік та прізвища заміжніх жінок.

Певні відмінності та традиційні особливості містять метричні книги єврейського населення, зокрема, в частині про народжених є обов'язкова вказівка дати здійснення обряду обрізання у новонароджених хлопчиків, який проводився не раніше ніж через сім днів після народження дитини. Метрична книга про одружених представників іудейського віросповідання містила відомості щодо осіб, які брали шлюб. Головною прикметною рисою єврейської метричної книги про одружених є вказівка на головні акти між тими, хто укладає шлюб (клубо/клубба), і дані свідків заходу, яких, як правило, було двоє. Метричні книги єврейського населення прикметні наявністю окремої частини, яка містила відомості щодо розлучень. Остання частина метричної книги євреїв містить відомості про померлих.

Висновки. Таким чином, результати дослідження метричних книг свідчать про великі інформативні можливості зазначеного джерела. Вивчення широкого кола проблем, які так чи інакше пов'язані з метриками, розкриває їх багатий правовий та науковий потенціал. Метричні книги містять величезний інформативний потенціал, який може бути використано науковцями, що студіюють метрики як історичне джерело, дослідниками, які займаються вивченням демографічної історії регіону, а також пересічними громадянами, котрі відтворюють історію власних родин.

Список літератури:

1. Андреев К. О таблицах смертности. Опыт теоретического исследования о законах смертности и составления таблиц смертности для России. М., 1871. 227 с.
2. Таблицы смертности и рождаемости киевского населения за 1881 год, составленные санитарным врачом 3-го участка Т.Е. Маковецким. К., 1883. 188 с.
3. Новиков Л.П. Метрики (общие акты состояний) у православных (по ведомствам епархиальному и военно-духовному), инославных, старобрядцев, сектантов, евреев, караимов и магометан: Акты гражданского состояния в Царстве Польском: Сб. законоположений, церковных правил, распоряжений, разъяснений и указаний. Санкт-Петербург, 1907. 292 с.
4. Барсов Т. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. СПб., 1885. Т. 1. 663 с.
5. Елпатьевский А.В. О документальных источниках современных историко-биографических и генеалогических исследований. Актовое источниковедение. 1971. С. 72–88.
6. Антонов Д.Н., Антонова И.А. Метрические книги России XVIII – нач. XX в. М., 2006. 385 с.
7. Гузенков С.Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку XX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06. Запоріжжя, 2005. 218 с.

8. Лиман І. Метричні книги як джерело з церковного устрою Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. 2001. Т. 7. С. 197–211.

9. Терентьєва В.М. Метрична книга Покровської церкви с. Манухівка Путивльського повіту за 1917 рік (Частина І. «Про народжених») Путивльський краєзнавчий збірник. 2008. Вип. 4. С. 147–173.

10. Кондратюк Ю.С. Метричні книги Волинської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. Особливості формування та ведення. URL: <http://www.nbuiv.gov.ua>

11. Лобко Н.В. Інформаційний потенціал українських генеалогічних джерел та його використання в історичних дослідженнях: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06. К., 2008. 438 с.

12. О подаче в патриарший духовный приказ приходским священникам недельных ведомостей о родившихся и умерших: Указ от 14 апреля 1702 г. / Полное собрание законов Российской империи. ПСЗ 1. 1649–1825. Т. 4. № 1908. С. 192.

13. Григоровский С. О браке и разводе, о детях внебрачных, узаконении и усыновлении и о метрических документах. СПб., 1910. 314 с.

14. О ведении метрических книг по новым формам: Указ от 07 февраля 1838 г. / Полное собрание законов Российской империи. ПСЗ 2. 1825–1881. Т. 13. № 10956. С. 91–92

15. Державний архів Донецької області. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 1.

16. Державний архів Донецької області. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 321. Арк. 11.

17. Державний архів Донецької області. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 252. Арк. 32.

18. Державний архів Донецької області. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 252. Арк. 33.

19. Григоровский С. О браке и разводе, о детях внебрачных, узаконении и усыновлении и о метрических документах. СПб., 1910. 314 с.

ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ МЕТРИЧЕСКИХ КНИГ КАК ИСТОРИЧЕСКОГО ИСТОЧНИКА

Рассмотрены метрические книги как исторический источник. Метрические книги – специфический вид документов для регистрации рождения, брака и смерти. Метрики как источник с огромным информативным потенциалом все больше привлекают внимание исследователей. Мощный заряд информации, которую содержат метрические книги, позволяет изучать историю как отдельных сообществ, так и отдельных конфессий. Метрические книги содержат богатейший информационный материал, а достаточная степень их сохранности позволяет оценить достоверность и информативность этого вида исторических источников.

Ключевые слова: метрические книги, информационный потенциал, исторический источник.

THE INFORMATION CAPACITY OF THE PARISH REGISTERS AS A HISTORICAL RESOURCE

Parish registers are considered as a historical source. Parish registers are a specific kind of documents for registration of birth, marriage and death. Parish registers, as a source with a huge informative potential, are increasingly attracting the attention of researchers. A powerful charge of information, which contains parish registers, allows you to study the history of the development of both individual communities and individual denominations. Parish registers contain the richest information material, and the sufficient degree of their safety allows to estimate reliability and informative value of this kind of historical sources.

Key words: Parish registers, information potential, historical source.

Кухарева Н.М.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

МАТЕРІАЛИ ТА ДОКУМЕНТИ РОДИНИ КОЗАЧКОВСЬКИХ ІЗ ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті подається характеристика матеріалів та документів переяславської родини Козачковських, які зберігаються у фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав». Ці музейні предмети обліковані в інвентарній книзі №1 під назвою «Рукописні та друковані матеріали». Слід виділити групу документів, які стосуються переяславського лікаря А.О. Козачковського, який був щирим другом Т.Г. Шевченка, чотири рази приїздив до Переяслава та жив у його будинку. Окрема група документів присвячена батьку, О.І. Козачковському, ректору Переяславських духовних училищ. Також частина матеріалів колекції розповідає про спадкоємців родини Козачковських, зокрема, сина Осипа, онука Андрія та їх друзин, які жили та працювали в Переяславі.

Ключові слова: переяславська родина Козачковських, Осип Козачковський, Андрій Козачковський, Переяславська семінарія, фондова колекція Заповідника.

Постановка проблеми. Фондова збірка Національного історико-етнографічного заповідника (далі – НІЕЗ) «Переяслав» на шевченківську тематику представлена в різних інвентарних групах. Тема формування цієї тематичної колекції практично не досліджена. Актуальність даної теми полягає в комплексному вивченні, дослідженні збірки шевченкіани НІЕЗ «Переяслав» та введенні окресленого поняття до наукового обігу, позаяк матеріали та документи родини Козачковських є темою розділу «Матеріали про перебування Т. Шевченка на Переяславщині» до наукової теми «Шевченкіана в колекції НІЕЗ «Переяслав», яка є нашим науковим дослідженням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Матеріал про лікаря А. Козачковського та його батька О. Козачковського частково опублікований у статті Кухаревої Н.М. «Родина Козачковських», окремі автобіографічні фрагменти подавалися у статтях Кухаревої Н.М., Калінович О.І., Прокопенко К.В. «Друже мій єдиний...» (до 200-річчя з дня народження переяславського лікаря Андрія Осиповича Козачковського) та Мельник В.П. «Андрій Козачковський та Тарас Шевченко: життєвий діалог». На сьогодні відсутнє цілісне дослідження про фондове зібрання матеріалів та документів про родину Козачковських.

Постановка завдання. Мета статті полягає в комплексному вивченні та подачі характеристики

музейних предметів фондово-облікової документації по інвентарній групі «Рукописні та друковані матеріали», зокрема, про родину Козачковських, нащадки яких безпосередньо пов'язані із життям та творчістю Т.Г. Шевченка.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Санкт-Петербурзі восени 1841 р., коли Т. Шевченко навчався в Академії мистецтв і писав перші вірші, він познайомився з переяславським лікарем А. Козачковським, який працював лікарем на кораблях Балтійського флоту [3, с. 326].

До сьогоднішнього дня зберігся будинок Андрія Осиповича Козачковського, який є єдиною пам'яткою в місті, що репрезентує дворянське дерев'яне житло Переяслава поч. ХІХ ст. з його особливостями розташування, планування, оздоблення, в якому зараз знаходиться експозиція Музею Заповіту Т.Г. Шевченка [3, с. 323].

Про родину та родовід Козачковських у фондах НІЕЗ «Переяслав» зберігаються досить уривчасті, скупі, фрагментарні матеріали та окремі документи.

Хто ж ці Козачковські, що так привітно приймали поета?

Андрій Осипович Козачковський (1812–1889 рр.) – корінний переяславець, внук відомого ректора Переяславської семінарії кафедрального протоієрея, настоятеля Троїцької церкви Федора Домонтовича (дід по лінії матері) і син відомого

протоієрея, інспектора Переяславської семінарії, професора філософських наук, ректора Переяславських духовних училищ, настоятеля Троїцької церкви Осипа Івановича Козачковського [4, с. 88].

Осип Іванович Козачковський родом із села Покорське Васильківського повіту Київської губернії, з родини священнослужителів (дід і батько були священиками) [5, РД–273].

У 1773 році закінчив на відмінно Києво-Могилянську академію. Після закінчення навчання викладав в академії латинську мову. У 1798 році переведений до Переяславської семінарії вчителем російського красномовства, пізніше був вчителем російської та латинської риторики, філософії та французької мови, професором філософії, ректором духовних училищ, протоієреєм, настоятелем Троїцької церкви. О. Козачковський був одним із кращих учителів семінарії [5, РД – 273].

У 1802 році Осипа Івановича призначено інспектором семінарії, а після реорганізації 1817 року – ще й ректором місцевих духовних училищ. Осип Козачковський був високоосвіченою, доброзичливою, сильною духом людиною, наділеною непересічним талантом педагога та організатора. Ось як відгукувалися про нього сучасники: «Осанка его была величественна и симпатична, лицо красивое, рост несколько выше среднего, борода окладистая, покрывавшая всю почти грудь; взор серьезный и проницательный, произношение медлительное, рассказ строго логичный, плавный и увлекательный, ум светлый, разносторонне образованный» [2, с. 230].

Протоієрей О. Козачковський був одним із найкращих професорів філософії, яку викладав у Переяславській семінарії 23 роки. Найвагоміша оцінка освіченості та педагогічної майстерності професора О. Козачковського була зроблена комісією духовних училищ при Св. Синоді. На вимогу комісії наставники семінарії повинні були подати конспекти з тих предметів, які викладали семінаристам. О. Козачковський представив на розгляд комісії конспекти з філософії. Після розгляду комісії вони були рекомендовані як зразкові, а О. Козачковського визнали найкращим професором філософських наук [2, с. 231].

Доказом величезної ерудованості і захопленості викладанням ним філософії можуть служити також спогади одного з його учнів – Ілісова, який згодом займав важливі посади в Санкт-Петербурзі та після закінчення семінарського курсу для вдосконалення в науках їздив за кордон: «За границей слушал я лекции многих профессоров, но Козачковского между ними не находил. Многоглаголюющие

и напыщенные заграничных знаменитостей лекции были похожи на виденные пророком Иезекиелем сухие кости, которые облечены были и телом и жилами, но духа в них не было. В их лекциях не было того живительного элемента, которым одушевлены были лекции наставника о. протоієрея Осипа Івановича Козачковського» [2, с. 231].

За заслуги О. Козачковський був нагороджений орденом святої Анни III ступеня та святого Володимира IV ступеня, а також скуфією, камілавою, наперсним Хрестом [5, РД – 273].

У Переяславі, того ж 1798 року, О. Козачковський одружився з донькою ректора Переяславської семінарії, кафедрального протоієрея, настоятеля Троїцької церкви Федора Домонтовича, з якою прожив 16 щасливих подружніх літ. Як донька знаменитого протоієрея, вона одержала пристойне виховання, була розумною, доброю, красивою. Подружнє життя їхнє було щасливим, але коротким. У 1814 році дружина О. Козачковського захворіла і померла від сухот, залишивши шестеро неповнолітніх дітей. Андрій Козачковський був найменший, йому було лише два роки. Проте всіх дітей О. Козачковський підняв, виростив, дав чудове виховання і освіту [5, РД – 273].

А. Козачковський народився 16 серпня 1812 р. У 1827–1831 рр. він навчався в Переяславській семінарії. За два роки до завершення курсу (1829 р.) був «назначен к поступлению» до Петербурзької медико-хірургічної академії, одразу після закінчення якої «был удостоен лекарем 1-го отделения и назначен на службу Морского ведомства 11 августа 1835 года» [5, П-Хм. інв. № 2965].

Служив лікарем на кораблях «Брієн», «Березина» та на фрегаті «Філактет». У 1839 р. отримав звання титулярного радника, а в 1840 р. – штаб-лікаря. З 1842 по 1844 рр. працював повітовим лікарем у місті Курську [5, НДФ – 7559].

У 1844 році А. Козачковський повернувся в рідне місто Переяслав, поселився в батьківському домі та працював міським лікарем, штатним лікарем і викладачем медицини на старших курсах у Переяславській семінарії [5, НДФ – 7558].

За заслуги батька – настоятеля Троїцької церкви в Переяславі, ректора духовних училищ у 1844 р. А. Козачковському надали дворянського титулу [5, НДФ – 7558].

Родина Козачковського була середнього достатку. Звичайно, 286 карбованців річної платні не вистачило б на пристойне життя, якби не «родова» спадщина, що перейшла від батька – дерев'яний будинок у Переяславі, 150 десятин землі в селі Чирському Переяславського повіту і 32 рев'язькі душі селян [2, с. 232].

Садиба Козачковських розташована в найживописнішому куточку Переяслава біля Свято-Троїцької церкви з виходом до Трубежа і займала 656 квадратних сажнів землі – 40 під будинком, 492 – під двором, 124 – під садом [2, с. 232].

За даними Загального поземельного списку Переяславського повіту за 1880 р. дізнаємося, що «Козачковский Андрей Осипович, коллежский советник имел в с. В. Каратуть – удобной земли 11 дес, 1926 саженой неудобной земли, в г. Переяслове – 334 дес. удобной земли, 838 неудобной земли, всего по Переяславу 342 дес. 894 саженой земли, в с. Гайшин – 674 саженой земли» [1, с. 386].

Власний будинок О. Козачковський збудував на землі свого тестя Ф. Домонтовича. Будівля виявилась настільки добротною і міцною, що довгі роки служила не тільки родині Козачковських, але й багатьом іншим власникам [1, с. 386].

У 1847 р. Андрій Осипович одружився з дочкою майора Сазоновича Марією Степанівною (1820-1905), яка була на вісім років молодшою за нього. У 1848 році у них народився син Андрій, який помер у ранньому дитинстві. У Козачковських були ще діти – сини Іван та Осип і доньки Анна та Єлизавета [1, с. 387].

У зв'язку з переміщенням у 1862 р. Переяславської семінарії до Полтави, Андрій Осипович припинив викладання медицини, залишився в Переяславі міським земським лікарем. Його як кваліфікованого спеціаліста просили також переїхати, але він відмовився і зайнявся приватною лікарською практикою.

Помер Андрій Осипович Козачковський 20 серпня 1889 року від онкологічного захворювання [1, с. 389].

А. Козачковський був не тільки високопрофесійним лікарем, досвідченим практиком, знавцем теорії медицини, але й палким шанувальником генія Т. Шевченка. В особі переяславського лікаря поет справді мав вірного й великодушного приятеля, котрий упродовж двадцяти літ не забував його в горі й скруті, безкорисливо підтримував і допомагав.

У фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» зберігаються спогади онука лікаря А. Козачковського – Андрія Осиповича Козачковського. Спогади записані Андрієм Осиповичем з уст своєї бабусі Марії Степанівни Козачковської, дружини лікаря А. Козачковського (Марія Степанівна зустрічалася з Т. Шевченком під час його приїзду до Переяслава у 1859 році).

З перших же днів знайомства Т. Шевченко почав писати аквареллю портрет М. Козачковської. Марія Степанівна була зображена українською молодницею, в українському вбранні, з дитиною на руках. Портрет Козачковській дуже сподобався. Онук А. Козачковського навіть стверджував, що Т. Шевченко присвятив Марії Степанівні вірш «Марусі», який, на жаль, не зберігся [5, НДФ – 7560].

Зі спогадів онука дізнаємося, що «у діда було багато рукописів Шевченка, листів, малюнків. Усе це поміщалось у великому турецькому дивані. Коли почалися арешти, діда попередили, що в нього буде трус. Всі ці матеріали він хотів тимчасово закопати, але всі ми були так налякані, що без його відома майже все спалили. Дід страшенно розсердився і закопав те, що вдалося йому відібрати від нас. Всі ці матеріали були забрані після смерті Івана Андрійовича, який передав їх комусь» [5, НДФ – 7560].

У А. Козачковського був син Іван, який у 1859 році малим бачив Т. Шевченка в Переяславі та в селі Козинці. Кажуть, що він розповідав про це в 1919 році в Києві на Софійській площі під час мітингу, присвяченого дню народження Т. Шевченка. Зберігав батьків архів, у якому були поетові листи та рукописи деяких його творів. І. Козачковський зберігав «Кобзар», який Т. Шевченко подарував його матері у 1860 р. [5, НДФ – 7560].

Онук А. Козачковського закінчив Московський університет і учителював у місті. У II пол. 20-х рр. ХХ ст. надавалося важливе значення вивченню місцевого краю. Зайнявся організацією цієї роботи і А. Козачковський, який згодом очолив красзнавчий музей. При музеї були створені 3 відділи: археологічний, геологічний та історичний. Працівники музею займалися збирацькою роботою. Цей музей став свідченням багатомістової історичної спадщини Переяславщини, яка до того часу не мала єдиного центру, який займався б її дослідженням і збереженням [2, с. 233].

У 30-х рр. почалися репресії. А. Козачковський також був звинувачений та проходив по справі № 620, яка була направлена прокурору згідно з постановою від 6.05.1930 р. на «прекращение в уголовном порядке, возбужден в то же время ходатайство перед Особым Совещанием при Коллегии ГПУ УССР об административной высылке вышеперечисленных лиц. В отношении же Козачковского Андрея Иосифовича, Лагодинского Антона Кирилловича, Луканина Ивана Петровича и Луканина Фёдора Петровича – дело прекратитъ вовсе...» [2, с. 233]. Та не дивлячись на припинення

слідчої справи, сім'я А. Козачковського у 30-х рр. переїхала до Таджикистану.

Повернувся онук А. Козачковського до Переяслава з дочкою Тетяною Андріївною в 1952 році. Вона до 70-х років працювала в колишньому історичному музеї екскурсоводом, а її батько у музеї займався реставрацією меблів. Помер онук дружини Кобзарю родини в 1976 році.

А. Козачковський був нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради Таджицької РСР від 8.09.1945 р. за заслуги у справі народної освіти в республіці та довголітню роботу в галузі просвітництва, а також отримав звання «Заслуженого учителя Таджицької РСР», будучи директором чоловічої середньої школи № 5-7 та викладачем історії в м. Сталінабаді [5, НДФ – 7556].

У фондах Заповідника зберігаються посвідчення на отримання А. Козачковським нагрудного знаку «Отличник народного просвещения» Таджицької РСР, медалі «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» (від 25.11.1945 р.), медалей «За трудовое отличие», «За трудовую доблесть» (від 23.05.1949 р.), ордена Леніна (від 3.11.1950 р.) [5, Р – 168], ювілейної медалі «За доблестный труд в ознаменование 100-летия со дня рождения Владимира Ильича Ленина» (від 24.03.1970 р.) [5, Р – 170].

Зберігаються також окремі документи дружини А. Козачковського (молодшого) – Ольги Германівни Козачковської (дівооче прізвище – Кудрявцева). Ольга Германівна (1895 р.н.) була дочкою начальника відділення Новгородської Казенної палати, колезького асесора Германа Кудрявцева, який помер у 1905 р. Вона закінчила спеціальний музичний курс Санкт-Петербурзького сирітського інституту імператора Миколи I за встановленою програмою і на випускних екзаменах отримала з усіх предметів відмінні оцінки [5, РД – 272].

Також вона отримала атестат про те, що прослухала 2-річний курс спеціальних педагогічних класів цього ж інституту і вибрала своєю спеціальністю французьку і німецьку мови та музику. Їй було присвоєно звання класної наставниці-виховательки з нагородженням шифром № 2 на право отримати від попечителя учбового округу свідоцтво на звання домашньої наставниці. Одночасно в інституті вона навчалася хоровому співу, гімнастиці і танцям [5, РД – 271]. У 20-х рр. Ольга Германівна займала посаду помічника бухгалтера Райліському [5, РД – 259].

Одним з експонатів музею є військовий квиток Козачковського Осипа Андрійовича (1857 р.н.,

сина Козачковського-старшого), який свого часу служив унтер-офіцером 13-го гусарського Нарвського Його Імператорської Величності Великого князя Костянтина Миколайовича полку, згодом був колезьким регістратором [5, РД – 240].

В експозиції музею також зберігається свідоцтво Суркової Олени Миколаївни, дружини Козачковського Осипа Андрійовича. Козачковська О. народилася 21 квітня 1867 р. в селі Гончарово Суздальського повіту Володимирівської губернії в сім'ї ротмістра. Освіту отримала в Московському сирітському інституті імператора Миколи I в 1887 р. з правом прийняти на себе звання домашньої наставниці та викладати російську мову і словесність, французьку мову і словесність, німецьку мову і словесність, математику, географію, історію, фізику, педагогіку і дидактику [5, РД – 239].

Працювала учителькою німецької та французької мов у чоловічій гімназії в 1913 р., в 1915 р. – в Переяславській Вищій початковій школі, з 1917 р. – в колишній жіночій гімназії, з 1920 по 1932 рр. викладала німецьку мову в Переяславській II Трудшколі, з 1932 по 1938 рр. – в Руднянському Н.С.Ш. Воробйовського району Воронежської області [5, РД – 237].

У 1938 р. Олена Миколаївна отримала атестат на звання учителя середньої школи після випробувального стажу педагогічної роботи в школі та на основі постанови Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів Союзу РСР про введення персональних звань для вчителів від 10.04.1936 р. [5, РД – 238].

Наводимо відомості про родовід Козачковських, надані праправнучкою Андрія Козачковського – Валентиною Котовою нині покійному переяславському лікарю, члену Всеукраїнської спілки краєзнавців Олексію Якименку, який підтримував зв'язок з Котовою через листування:

Пилип Козачковський (обозний полковий Малоросійського Уманського полку (до віддачі цього краю Польській короні);

Тимофій Пилипович (дід просителя Йосипа);

Іоан (син Тимофія, священник у селі Плисецькому);

Іоан (Іоанів син, священник у тому ж селі).

Діти Іоана:

Ананій (титулярний радник, учитель Пермської гімназії);

Йосип (протоієрей Переяславського собору, префект Полтавської семінарії);

Лука (священник, учитель Полтавської семінарії)

Діти Йосипа:

Віктор, Іван, Андрій.

Продовження родинного дерева Валентина Котова написала в листі. «Уважаемый Алексей Стефанович! Посылаю обещанные ксерокопии родословного древа и фото портрета моего прапрадеда работы Владимира Игнатьевича Заболотного с автором.

К сожалению, я ничего не знаю и не помню рассказов о своих предках Козачковских. Следующий по родословному древу идет Козачковский Осип Андреевич, мой прадед. Он умер от рака или туберкулеза где-то в 1922–1933 гг. Кем был – не знаю. Затем мой дед – Козачковский Андрей Осипович 1892 г., историк, директор школы, заслуженный учитель. У него два сына: Константин (1921 г.) – военный, артиллерист, старший лейтенант, погиб на войне в 1945 г.; Виктор (1924 г.) – доктор исторических наук, профессор Крымского университета, умер несколько лет назад.

Козачковский Андрей Викторович (1948 г.) – водитель троллейбуса.

Козачковский Владимир Викторович (1953 г.) – авиационный техник.

Его сын, Козачковский Сергей Владимирович (где-то 1977 г. р.), в 1996 г. поступал в военное

училище, но не прошел. Больше ничего о них не знаю. С первой женой дяди Вити уже третий год не переписываюсь, а со второй его женой вообще не знакома. Очень сожалею, что ничем не могу помочь – ни воспоминаний, ни записей дедушки и мамы нет. Желаю Вам всего доброго в работе и жизни! До свидания. С уважением В. Котова, 12.12.99 г.» [2, с. 233].

Нащадки Козачковських нині проживають в м. Одеса по лінії синів А. Козачковського Осипу та Івану і в м. Переяславі по лінії дочки Анни – брати Мойсіяхи – Валентин Володимирович та Віктор Володимирович.

Висновки. Отже, проаналізовано та введено до наукового обігу матеріали та документи родини Козачковських, які зберігаються у фондівій збірці НІЕЗ «Переяслав», окремі з них розміщені в експозиції Музею Заповіту Т.Г. Шевченка. Стаття є коротким цілісним систематизованим дослідженням з історії рідного краю, яке в подальшому ввійде до розділу нарису «Багато спогадів зберіг я про старий Переяслав..», приуроченого до 100-річчя музейної справи на Переяславщині.

Список літератури:

1. Кухарева Н.М., О.І. Калінович, К.В. Прокопенко. «Друже мій єдиний...» (до 200-річчя з дня народження переяславського лікаря Андрія Осиповича Козачковського): Медицина в художніх образах: Статті. Вип. 10; укладач і голов. ред. Заблоцька К.В. Донецький медун-т. Донецьк, 2012. 683 с.
2. Кухарева Н.М. Родина Козачковських: «International scientific-practical conference «Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology»: Conference Proceedings, Yune 16-17, 2017. Shumen: Konstantin Preslavsky University of Shumen. 244 pages.
3. Кухарева Н.М. Т. Шевченко і інтелігенція середини ХІХ ст.: взаємовпливи в контексті історичної Переяславщини: «Молодий вчений». Випуск № 8 (48) серпень, 2017. 489 с.
4. Мельник В.П. Андрій Козачковський та Тарас Шевченко: життєвий діалог: збірник наукових статей ІІІ Всеукраїнських Шевченківських читань, які відбулися 25 листопада 2008 року. Переяслав-Хмельницький, 2011. 192 с.
5. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Науково-допоміжний фонд (НДФ). Інвентарна книга № 1 «Рукописні та друковані матеріали».

МАТЕРИАЛЫ И ДОКУМЕНТЫ РОДА КОЗАЧКОВСКИХ ИЗ ФОНДОВОГО СОБРАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ЗАПОВЕДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

В статье даётся характеристика материалов и документов о переяславском роде Козачковских, которые хранятся в фондовой коллекции НИЭЗ «Переяслав». Эти музейные предметы учтены в инвентарной книге № 1 под названием «Рукописные и печатные материалы». Следует выделить группу документов, касающихся переяславского врача А.О. Козачковского, искреннего друга Т.Г. Шевченко, который четыре раза приезжал в Переяслав и жил в его доме. Отдельная группа документов посвящена отцу, О.И. Козачковскому, ректору Переяславских духовных училищ. Также часть материалов коллекции рассказывает о наследниках рода Козачковских, в частности, сына Иосифа, внука Андрея и их жён, проживающих и работающих в Переяславе.

Ключевые слова: переяславский род Козачковских, Осип Козачковский, Андрей Козачковский, Переяславская семинария, фондовая коллекция Заповедника.

**MATERIALS AND DOCUMENTS OF THE KOZACHKOVSKY FAMILY
FROM THE FOUNDATION OF THE NATIONAL HISTORICAL
AND ETHNOGRAPHIC RESERVE “PEREASLAV”**

The article presents the characteristics of materials and documents of the Pereyaslav family of Kozachkovsky, which are stored in fond of NHER “Pereyaslav”. These museum items are listed in the inventory number 1 entitled “Handwritten and printed materials”. A group of documents related to the Pereyaslav doctor A.O. Kozachkovsky, who was a true friend of T. Shevchenko, who came to Pereyaslav four times and lived in his home, should be identified. A separate group of documents is devoted to the father of O. I. Kozachkovsky, the rector of the Pereyaslav spiritual schools. Also, part of the collection's materials tells about the heirs of the Kozachkovsky family, in particular, the son Osyp, Andrew's grandson and their wives who lived and worked in Pereyaslav.

Key words: *Pereyaslav family of Kozachkovsky, Osyp Kozachkovsky, Andriy Kozachkovsky, Pereyaslav seminary, stock collection of the Preserve.*

Ткаченко І.В.

Національна академія наук України

**ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО
В КИЄВІ (1907–1914) НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ДІЛО»**

У статті на основі публіцистичних матеріалів, розміщених на сторінках львівської щоденної газети «Діло», розглянуто видавничу діяльність М.С. Грушевського в Києві в 1907–1914 рр. Показано особливості редакційної політики часопису до редагованих М.С. Грушевським видань.

Ключові слова: щоденна газета «Діло», видавничу діяльність М.С. Грушевського, редакційна політика «Діла».

Постановка проблеми. Львівська газета «Діло», яка виходила з 1880 р., була одним із найпопулярніших українських видань свого часу. На початку ХХ століття часопис став найвпливовішою українською газетою Галичини, виданням із тривалою традицією та поважною репутацією, яке читала українська публіка самих різних переконань. Характер публікацій щоденника на суспільно-політичні теми визначався його близькістю до національно-демократичної партії. Відповідальні редактори газети (починаючи з 1900 р. цю посаду обіймали з перервами по кілька разів Володимир Охримович, Євген Левицький, Олександр Борковський, Лонгин Цегельський, Василь Панейко) так чи інакше були пов'язані з Українською національно-демократичною партією [1, с. 47].

Разом з тим «Діло» не являлося офіційним партійним виданням, декларуючи формально безпартійний характер цієї популярної щоденної газети, яка апелювала до всіх верств українського населення без огляду на їх політичні чи партійні смаки. Характер матеріалів газети, яка охоплювала всі сфери суспільного життя, визначив особливе місце «Діла» серед української преси Галичини, а з 1905 р. – і всієї української преси. У свій третій період існування (1903–1918 рр., за хронологією Ю. Шаповала) часопис немало писав про необхідність осучаснення світогляду народу, засвоєння європейських (відмову від «хутірних») форм життя, відповідного гнучкого реагування на мінливі обставини життя, засвоєння нових ідей, вливання в рух активних молодих сил, вироблення вміння правильно оцінювати суспільні явища [2, с. 26–27].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Серед досліджень, які безпосередньо стосуються висвітлення ролі щоденної газети «Діло» в історії української періодичної преси, слід відзначити творчий доробок Ю. Шаповала, зокрема його монографію, присвячену газеті та її місцю в історії української періодики [3], навчальний посібник [2] та кілька статей на цю тему. Окремі сюжети, присвячені певним взаєминам часто непростих взаємин М. Грушевського, який часом надзвичайно гостро критикував редакційну політику часопису і галичан взагалі, та «Діла», присвячені публікації таких дослідників, як В. Кухар [4], О. Хімяк [1], І. Цибенко [5] тощо. Ряд цікавих зауважень щодо постаті М. Грушевського, його непростого характеру і особистих взаємин з українським громадянством, наддніпрянськими та галицькими діячами міститься в розвідках Я. Грицака [6], С. Квіта [7], інших дослідженнях в галузі грушевськознавства, що так чи інакше торкаються життя і діяльності видатного українця, спогадах В. Дорошенка [8] та в щоденнику Є. Чикаленка [9], котрі дають можливість зрозуміти мотиви різких критичних випадів за і проти М. Грушевського, які час від часу з'являлися на сторінках «Діла» у згаданий хронологічний період. У цілому слід констатувати наявність великої кількості праць, які так чи інакше стосуються часом непростих взаємин М. Грушевського та львівського «Діла» в силу наявності протиріч і розходжень щодо питань суспільного розвитку українства. Разом з тим слід відмітити, що основою даної розвідки є матеріали української преси, насамперед ті, які містяться безпосередньо на сторінках «Діла».

Постановка завдання. Мета статті – на основі публіцистичних матеріалів, розміщених на сторінках львівської щоденної газети «Діло», розглянути видавничу діяльність М.С. Грушевського в Києві у 1907–1914 рр., показати особливості редакційної політики часопису до редагованих М.С. Грушевським видань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Беручи до уваги намагання редакції «Діла» висвітлювати будь-які важливі прояви суспільного життя, цілком природно, що і бурхлива суспільна діяльність М. Грушевського постійно перебувала в її полі зору. Що ж стосується видавничої праці великого українця, то вона стала очевидною з часу заснування єдиного на той час всеукраїнського журналу «Літературно-Науковий Вістник» (далі – ЛНВ).

Будучи в числі тих, хто стояв біля витоків ЛНВ у 1898 році, М.С. Грушевський надалі став його ідейним натхненником і промоутором, виступаючи і в якості редактора, і в якості видавця всеукраїнського літературно-наукового журналу. Одним з головних завдань цього часопису стало єднання галицьких та підросійських українців, відстань між якими з часом могла привести до розділення єдиної української нації. Зважаючи на те, що і «Діло» декларувало подібні принципи, цілком природно, що матеріали, присвячені ЛНВ, а отже, і участі М. Грушевського в ньому, часто зустрічаються на сторінках газети. І саме в цьому контексті актуальним є висвітлення видавничої діяльності М. Грушевського в Києві, насамперед що стосується ЛНВ, за матеріалами найпопулярнішої української галицької газети.

Журнал, організований М. Грушевським разом з І. Франко та В. Гнатюком, до 1906 року включно виходив у Галичині, залишаючись при цьому єдиним україномовним літературно-науковим органом всієї України. Революція 1905 року в Росії відкрила нові можливості для української преси, внаслідок чого ЛНВ втратив своє виключне становище як єдиний український журнал. До того ж з 1901 року ЛНВ не мав змоги потрапляти до Росії внаслідок циркулярної заборони головного управління у справах друку, а це завдало не лише матеріального удару, але й ослабило контакт з літературними колами українства в Росії [10].

У статті «До наших читачів у Галичині» Михайло Грушевський пояснив причину переведення ЛНВ до Києва, а саме: «Літературно-Науковий Вістник від самого заснування був ведений нами в характері всеукраїнському <...> Для удержання та зміцнення всеукраїнського характеру

нашого журналу, для скріплення його зв'язків з Україною, треба провести реформу його у вищезгаданім напрямі: організувати відділ редакції в Києві й притягнути до ближчої участі місцеві літературні сили» [11].

Перенесення ЛНВ до Києва з початком 1907 року означало не лише остаточний перехід на його позиціонування як всеукраїнського видання, але й те, що сам М. Грушевський перетворився на його єдиного керівника, що, звісно, не могло влаштувати всіх, особливо його ідеологічних опонентів та критиків.

Ставши одноосібним керманічем ЛНВ, М. Грушевський відразу опинився під щільним наглядом українського громадянства, кожен представник якого, як виявилось, набагато краще (за давньою українською звичкою) «знав», як керувати літературним органом, а отже, критикував невірну, на його думку, редакційну політику чи то газети, чи то журналу. Крім того, стиль викладу і гостре публіцистичне слово М. Грушевського знаходило відгук не лише у вдячних читачів ЛНВ. А зважаючи на те, що критику на свою адресу він сприймав як особисту образу і не залишав без відповідної реакції у пресі, на його адресу постійно лунали голоси ображених ним громадських антиподів, які або стояли на відмінних від нього політичних позиціях, або, що найчастіше, елементарно йому зазрили.

Переїздивши ЛНВ зі Львова до Києва, М. Грушевський став набагато частіше опинятися в епіцентрі громадських конфліктів, зважаючи на те, що саме він був видавцем журналу і визначав його редакційну політику, що не було чимось невідомим для його «друзів». Його гостре і безапеляційне публіцистичне слово не раз ставало підставою для зведення рахунків ображених ним діячів. У більшості випадків вияснення стосунків відбувалося на сторінках українських друкованих органів, як галицьких, так і наддніпрянських. Так, залюбки місце недругам М. Грушевського надавало львівське «Діло», яке із задоволенням містило критичні випадки проти нього. Як результат цього – «газетні війни» М. Грушевського з опонентами в 1908 та 1911 рр., які можна розглядати в якості однієї з предтеч конфлікту в НТШ у 1913 р.

На користь «Діла» в цій справі свідчить те, що воно у всіх питаннях, що стосувалися видавничої діяльності М. Грушевського, завжди давало місце для дискусій на своїх сторінках між його прихильниками та опонентами, намагаючись прямо не підтримувати жодну зі сторін виникаючих час від часу суперечок. Крім того, матеріали, які міс-

тяться в «Ділі» протягом 1906–1907 рр., свідчать про прихильне ставлення редакції до перенесення ЛНВ на всеукраїнський ґрунт.

Так, «Діло» в листопаді 1906 року одним із перших українських видань сповістило своїх читачів про те, що М. Грушевський переносить видання ЛНВ зі Львова до Києва. У статті під назвою «Нова фаза розвитку ЛНВ» газета зазначила наступне: «здається нам, що зі статті проф. М. Грушевського п. н. «Галичина і Україна», яку власне містимо в нашому фейлетоні, і з поданого вище інформаційного поклику, кожний член української суспільності в Галичині зрозуміє, яку вагу для національної єдності Галичини й України і для національно-культурного розвитку взагалі має те діло, яке тепер починається розширенням видавництва ЛНВ на цілу Україну без огляду на державні кордони» [12]. «Діло» висловлювало сподівання, що цей крок не викличе непорозуміння між галичанами, які, слідом за українцями, сказали б, що коли журнал розширюється на Україну, то він «не наш, не галицький».

Загалом, перенесення ЛНВ зі Львова до Києва з великим ентузіазмом було сприйнято майже всіма українськими часописами, в тому числі й «Ділом», яке висловлювало сподівання, що такий крок прислужить справі єднання українських земель, та особливо наголошувало на потребі концентрації українських сил в історичному центрі України – Києві. ЛНВ було видано великі аванси, сподіваючись, що журнал успішно адаптується до нових умов.

Зважаючи на те, що з перенесенням до Києва журнал, так само як і його редакція, опинилися в цілком нових умовах існування, у 1907 році на сторінках газети «Діло» зустрічаємо в основному позитивні міркування з приводу перспектив журналу, а також і доброзичливе ставлення до певних його вад.

Позитивним настроєм на сторінках найпопулярнішої газети відзначалися у 1907 році огляди ЛНВ на сторінках «Діла». Говорячи про 2 і 3 кн. оновленого ЛНВ, редакція газети висловлювала задоволення тим, що журнал здобув тривкий ґрунт під ногами і, без сумніву, утримає його: «Редакційний комітет старається всіма силами зробити журнал інтересним, живим і поважним і, без сумніву, не зупиниться на зроблених вже дотепер змінах і покращеннях. На першому плані стоїть значне розширення журналу і заведення в ньому відділу, в якому подавався б постійний і систематичний огляд культурного руху на Заході Європи і в Америці. Дальше прийшли б літературні й артистичні

додатки до поодиноких журнальних випусків у формі книжок і артистично-малювальних картин <...> а в сумі щодо всього – зниження передплати» [13]. Однак сподівання, що у ЛНВ будуть запроваджені літературні й артистичні додатки, так і залишилися припущенням редакції «Діла».

Поряд із зауваженнями «Діло» інколи намагалося висловити свої побажання редакції ЛНВ. В одному з оглядів говорилося, що коли редакція ЛНВ збирається збільшити обсяг з метою успішної конкуренції з російськими «товстими» журналами, то необхідно було б у кожній останній книжці журналу за рік вказувати перелік усіх передплатників. У такому разі «не один добродій, як не з потреби, то сорому заради передплачував би цей журнал» [14].

Хоча про передплату і збільшення числа передплатників багато говорилося в усіх українських часописах, збільшення кількості читачів від таких закликів на сторінках газет і журналів не спостерігалося. Як писало «Діло» стосовно ситуації з передплатниками в ЛНВ, то «<...> на жаль, як ми довідалися, за несповна 10 літ існування Літ. Вістник не встиг іще добитися до 1000 передплатників, а як же при такому стані речей можна думати про його покращення або збільшення» [15].

У цілому ж автори дописів і оглядачі на сторінках «Діла», які торкалися теми видання ЛНВ у Києві, протягом 1907 року висловлювали позитив від того, що журнал на новому ґрунті покращується, «видно прибуток нових сил, між авторами фігурують імена, не бачені в давніших річниках Л. Н. В. Се подає надію, що з прибутком нових сил з російської України журнал ще цікавіший, ніж досі». Автор допису, підсумовуючи огляд першої книги ЛНВ за 1907 рік, зазначив, що «книжка ЛНВ визначається великим добром і багатством статей. Від публіки залежить утримати сей журнал і далі на сій висоті, евентуально збільшити його. Не повинно бути між нашою інтелігенцією жодної родини, в якій не передплачувало би ЛНВ <...> Бодай в своєму ювілейному році повинен він досягти до 1000 передплатників у Галичині. Тим більше, що видатки його з заведенням відділу редакції і адміністрації у Києві незмірно зросли» [16].

З перших згадок про перенесення ЛНВ до Києва задля реалізації завдання єднання обох частин України, поділених кордонами двох імперій, можемо спостерігати підвищений інтерес публіки до діяльності редакції журналу в нових умовах. Основними проблемами, на думку «Діла», у справі видання ЛНВ у Києві стали збільшення видатків

на його утримання (що свого часу стало одним із закидів у сторону М. Грушевського з боку його галицьких опонентів), а також недостатня кількість читачів цього єдиного всеукраїнського літературно-наукового місячника.

Ще одним важливим моментом, який активно впливав на видавничі процеси під проводом М. Грушевського, стали адміністративні та цензурні утиски з боку влади в Російській імперії. На думку редакції «Діла», в цьому М. Грушевський мав певний успіх, адже хоча «здавалося було, що многоважна ідея культурно-національного зближення обох головних частин України через перенесення ЛНВ у Київ не буде мати великого успіху – на радість «Слова польського» і «Галичанина» та тих, хто за ними стоять. Часопись була заборонена за «вредное направление», але разом із воєнним станом у Києві пропала й ся заборона, тільки й наслідку по ній, що вихід 2-ої книжки досить припізнівся. Значить – ЛНВ здобув уже тривкий формальний ґрунт під ногами й без сумніву удержить його» [17].

Стриманий оптимізм – ось таким може бути підсумок оцінок журналу та його першого року в Києві на сторінках «Діла». Відсутність критичних нападок, характерних для певних авторів львівської газети в наступні роки, дає підстави відзначити прихильне ставлення «Діла» і його редакції до планів М. Грушевського щодо забезпечення всеукраїнського впливу журналу, який він видавав. Замітка про III-й том ЛНВ у № 240 «Діла» ще більше демонструвала прихильність і позитивне враження від журналу в його перший рік на київському ґрунті – адже «кожну книжку «Вістника» завершують розумні, гарні огляди з політичного життя австрійської та російської України – М. Лозинського та Ф. Матушевського; а його редакція робить все можливе, щоб зробити журнал цікавим та необхідним» [18]. Однак численні опоненти М. Грушевського чекали зручного моменту для старту кампанії проти нього. Найбільш оптимальною мішенню для них став ЛНВ і здійснювана ним, а отже, М. Грушевським, редакційна політика.

З перенесенням ЛНВ до Києва М. Грушевський опинився в ситуації, коли цим кроком він не догодив ні галичанам, ні київським лідерам українства, які вбачали в його особі авторитетного, а тому небезпечного конкурента їхнім замахам на лідерство. Придивляючись до М. Грушевського і його способу ведення ЛНВ на київському ґрунті в 1907 р., з початком нового, 1908-го року люб'язні українські «Герострати» розпочали першу кампа-

нію проти редактора і видавця єдиного на той час всеукраїнського журналу. «Діло» як провідний український орган Галичини не змогло лишитися у стороні від цієї дискусії.

В першу чергу, «Діло» у статті «Статистика національної свідомості нашої інтелігенції» авторства Є. Олесницького опосередковано покритикувало ЛНВ за надзвичайно низьку чисельність його передплатників. Автор вказав, що «до останньої книжки ЛНВ долучено поіменний список передплатників цього журналу в 1907 р. Список сей дає перегляд тих одиниць, що цікавляться у нас нині першорядним видавництвом, а тим самим дає міру того зацікавлення серед нашої інтелігенції. В нинішній добі, коли журнал сей є з одної сторони найповажнішим річником літератури цілої української землі і центром, що громадять коло себе наші найкращі наукові і літературні сили, а з другої сторони самотнім духовним зв'язком між російською Україною та Галичиною, число його передплатників в нашій країні, їх розміщення в поодиноких його сторонах, а в кінці їх характер є важливим причинком до оцінювання національної свідомості нашої інтелігенції». Разом з тим Є. Олесницький відмітив, що «загальне число (читачів – Т.І.) – 791. З числа 658 абонентів зі Східної Галичини припадає 112 на священників, 122 – на народних учителів, а 424 – на іншу світську інтелігенцію» [19], а отже, журнал за роки свого існування, в тому числі після перенесення його до Києва, не став відповідати задекларованій ним меті – бути рупором всього поступового українства.

Першу хвилю атак на М. Грушевського і ЛНВ на початку 1908 року розпочав С. Єфремов, розкритикувавши журнал на сторінках газети «Киевские вести», пишучи, зокрема, про те, що «<...> опаснее всего быть может, то наивное и не совсем скромное самодовольство, какое обнаруживает редакция «Л-н вестника» (см. статью проф. Грушевского «До наших читателей» в XI кн.), так как оно ослабляет надежду на то, что по крайней мере в будущем журнал выравняется» [20, с. 2]. Характерно, що у своїй більшості українське громадянство висловило обурення з цього приводу, але не фактом цькування поважного часопису його колишнім співробітником, не відверто особистісною критикою на адресу ЛНВ, а тим, що С. Єфремов використав для цього російськомовне видання.

Започаткувавши «дискусію» щодо ЛНВ, С. Єфремов опосередковано посприяв тому, щоб відповідна інформація й оцінка журналу з'явилися

на сторінках «Діла». У № 24 видання за 1908 рік було вміщено статтю І. Копача, в якій автор не вихваляв ЛНВ, а критикував за окремі вади: відзначаючи, що журнал у цілому відповідав задекларованій М. Грушевським програмі та схвалюючи політику редакції щодо того, що автори журналу мали друкуватися лише під власним прізвищем, а не псевдонімом, І. Копач писав про те, що в журналі міститься багато речей без жодного розумного змісту, а іноді навіть зі шкідливим змістом.

Він закидав ЛНВ, а отже, й особисто М. Грушевському, що його напрям вирізняється анархічністю, журнал часто публікує твори аморального спрямування і не може задовольнятися лише претензією на цікавість. І. Копачу прикро було бачити в ЛНВ «речі без усякого розумного змісту, а іноді зі змістом для історично корисного життя народу зовсім шкідливим – Іван Федорченко «Хиба?»; Михайло Жук «Дора». І тому не думаю, щоби провідному органу духовному можна було вдоволитись самим лише оглядом на цікавість. І я не сумніваюся, що такий позитивний ідеал в редакції ЛНВ є. Бо й у кого він має найскорше бути, як не у найбільшого нашого сучасного історика цілої Русі – України. Лиш може не все редакції вдається достроїти до того ідеалу, у виборі доріг і середників» [21], забуваючи про те, що журнал видавався не тільки для критиків, а для всього українського громадянства, і що про смаки, як то кажуть, не сперечаються – що не подобалося Копачу, не обов'язково не подобалося всім іншим читачам.

У № 26 «Діло» надрукувало відповідь на критику І. Копача, яку підписав співробітник ЛНВ М. Лозинський. Він, оголосивши І. Копача моралізатором, писав, що журнал призначено не для дітей, а тому він може друкувати ті твори (В. Винниченка), в яких підіймаються статеві питання. М. Лозинський наголосив на тому, що ЛНВ – безпартійний орган, а тому закид з приводу анархізму недоречний, оскільки журнал його не поширює, а містить [22].

Подібні дискусії на сторінках «Діла» зустрічаємо не лише у 1908 р., але й пізніше. Особливо напруженою стала дискусія 1911 року навколо видання ЛНВ. Як відомо, М. Грушевський часто ставав об'єктом критичних випадів не лише російських видань і діячів, але й українських. Будучи редактором і видавцем єдиного українського літературно-наукового часопису, він особисто контролював його змістовне наповнення. Очевидно, що в такому випадку з'являлися ображені ним літератори, критики тощо, яким надавалося місце для критичних випадів проти занадто

незалежного професора, в тому числі й на сторінках «Діла».

На користь «Діла» і його поміркованої позиції по відношенню до критики М. Грушевського на сторінках газети слід зазначити, що голоси таких критиків, як І. Копач і йому подібні знавці того, як треба видавати ЛНВ, не були поодинокими. Одночасно М. Грушевського і його журнал критикували в тій чи іншій мірі й інші українські часописи. Досить часто ця критика мала під собою певні підстави, коли критики прагнули не задовольнити власні амбіції, а намагалися показати реальні, а не вигадані хиби журналу.

Так, ще в тому ж 1908 році С. Петлюра на сторінках «Слова» звернув увагу на ті моменти, які стали причиною появи ряду критичних статей в українській пресі (зокрема, в «Ділі»), які стосувалися особливостей видавничої діяльності М. Грушевського в Києві у 1910–1912 рр. – він писав, що «на подібному ґрунті (авторитарного стилю керування ЛНВ – Т.І.) в українському громадянстві виростають такі явища, як «преклоненіє» перед авторитетами, закоханість у форму, переоцінка власних сил [23]» і т. д. Сказаним С. Петлюра не доводив, що ЛНВ не має жодних достоїнств. Навпаки, він застерігав редакцію журналу від плазування перед авторитетом М. Грушевського, оскільки вони поливають рясним дощем похвали той ґрунт, на якому виростає сліпа самозакоханість, в якій М. Грушевського, згодом не без підстав, звинувачували.

Полеміка, започаткована на сторінках «Діла» в 1911 році, не лише показала всю силу друкованого слова і його вплив на громадські процеси в середовищі тодішнього українства, але й стала однією з найбільш вагомих причин відходу М. Грушевського від справ у ЛНВ наприкінці цього року. Як правильно зауважив Є. Чикаленко у своєму «Щоденнику», «<...> з того часу як у «Ділі» зорганізувався похід проти Грушевського і «ЛНВісника», він передав редакцію комітетові, який склався з В.М. Леонтовича, Л.М. Черняхівської, О.І. Олеся та П.П. Сірого» [9, с. 217]. Згаданий «похід» власне і мав на меті створення при редакції ЛНВ комітету, який би займався справою його видання замість М. Грушевського. Посилаючись на авторитет І. Франка, критики звертали увагу, що «<...> ЛНВ перестав бути органом громадянським, а зробився особистим органом теперішнього його редактора. А се значить, що властиво громадянського місячника на Україні нема. Редакційний комітет повинен <...> вернути громадянству його орган» [24].

Старт полеміки започаткувало львівське «Діло», опублікувавши в січні 1911 року статтю Г. Хоткевича «Літературно-Науковий Вістник», в якій дуже різко розкритиковано і журнал, і М. Грушевського, і всіх працівників видання. Автор статті повідомив громадянству сенсаційну новину – про значну деградацію журналу після перенесення до Києва. Про це свідчило, на його погляд, те, що коло співробітників журналу зменшилося, а редакційна думка журналу мов би вмерла, ніби хто редагував журнал між іншою працею і лише для того, щоб втримати журнал у власних руках (явний натяк на М. Грушевського – Т.І.). Головною мішенню М. Грушевського вибрано було навмисно. Г. Хоткевич писав, що раніше ЛНВ був більш різномірним за змістом, а тепер (1911 р.) можна було наперед знати, хто і що в ньому напише. Особливу увагу автор приділив відділу критики, зокрема рецензії на «Історію» М. Аркаса. На думку Хоткевича, Аркас міг би жити довше, але редакція журналу вкоротила йому віку, надрукувавши в ЛНВ рецензію В. Липинського на його працю. Якщо простежити за ідеями Г. Хоткевича, стає очевидним, що він не намагався показати вади ведення журналу, а вказував на М. Грушевського як основного винуватця занепаду колись змістовного і цікавого видання. ЛНВ, як він вважав, мав лише недоліки, втратив свій вплив – виною цьому був брак редакційної роботи. Хто був редактором, Г. Хоткевич теж начебто не знав – «<...> хто тепер редагує Вістник – невідомо. Се якась державна таємниця. Знають люди, що «на редакцію відповідає» раз Фотій Красицький, маляр, раз Сергій Веселовський, – за львівське видання відповідає В. Панейко. Але чи вони являються і фактичними редакторами, чи особами для відсиджування еventуальних кар, невідомо нікому [25]» – хоча кому, як не йому було знати, кому він прислав свої праці для вміщення на сторінках журналу!

До його голосу приєднався ще один ображений М. Грушевським «правдоборець» І. Липа, який написав статтю про те, як погано журнал ставиться до своїх співробітників, особливо ж непокоїли автора дивні відносини редакції журналу з письменниками, яких та просто виганяла з ЛНВ. Він і сам став жертвою внутрішньоредакційних інтриг, внаслідок чого змушений був припинити участь у ЛНВ [26]. Таким чином, на погляд Г. Хоткевича та І. Липи, занепад був повний.

Незважаючи на очевидний особистісний характер критики, замість того, щоб якось припинити цю дивну війну між загалом шанованими укра-

їнськими діячами, у справу втрутилася редакція «Діла», яка запропонувала своїм читачам вести на тему ЛНВ дискусію. У статті «Журнал і публіка» редакція помістила декілька міркувань із приводу ставлення галицького суспільства до журналу. Домінуючою була думка про те, що пан Хоткевич правий – «всі висказались, що причиною тої неохоти не є п'єси Винниченка, а що інше, головне те, що зазначив п. Хоткевич, що у Вістнику все йде по якомусь сталому шаблону, що він занадто сухий, не різномірний, закостенілий» [27].

Звичайно, що М. Грушевський і його команда не могли не відповісти на такі в цілому необ'єктивні і особистісні випадки, як у ЛНВ, так і на сторінках дружньої київської «Ради».

На це опонент М. Грушевського, Г. Хоткевич, оперативно відписав декілька реплік у № 63 «Діла» за 1911 рік. Цього разу критик іронічно зауважив, що «ЛНВ стоїть вище всякої критики і кожне критичне слово, яке б воно не було, буде продиктоване не інакше як злобою, заздрістю, міщанством і т. д. І не раз уже ЛНВ замість поважної відповіді розсипався цілим потоком більш-менш відвертої лайки на адресу опонентів. Сю почесну місію брав на себе часто густо публіцист М. Грушевський. Є, мовляв, – журнал, який «сповняє своє завдання», і є люди, що в змові з реакційними властями думають лише про те, як пошкодити «поступовому» часопису. По одній стороні принципи і благородство, а по другій – низькі реакційні інстинкти і злоба. Весь світ напо-внений ворогами редакції ЛНВ і так не рік, і не два, а ряд років консеквентно проводить той сам автор всюди одну й ту саму думку: по наших боці робота і культура, все, що роблять інші – міщанство, дрібна заздрість і безпринципність».

Як характерне, між іншим, відзначалося і те, що коли хтось насмілиться слово сказати проти ЛНВ – то одразу всі «опозиційні елементи тратьять і барву, і індивідуальність і нараз зливаються в одну сіру брудну масу [28]». Пояснення таким докорам Г. Хоткевича можна, наприклад, знайти в тому, що М. Грушевський відмовився друкувати його твори.

Невідомо, яку мету переслідувало «Діло», розпалюючи на своїх сторінках дискусію із приводу ЛНВ і стилю його ведення, але, крім уже згаданих, у ньому було вміщено ще декілька «дружніх» побажань і міркувань із приводу розвитку українських часописів. Врешті-решт вдалося устами Г. Хоткевича у №№ 154–157 «Діла» за 1911 р. з'ясувати уявну причину непорозуміння, які примусили поважного діяча виступити проти М. Гру-

шевського і ЛНВ. Він писав, що прихильники М. Грушевського навмисне «здіймали крик на поодинокі вирази моєї статті, а спеціально замовчували і ніде не сказали жодного слова про найголовніше, про що я говорив: ЛНВ мусить бути редагований редакційним комітетом, а не особою хоч би навіть такої міри як д. Грушевський. А тепер за Франком повторю: «ЛНВ перестав бути органом громадянським, а зробився особистим органом теперішнього його редактора» [24].

Таким чином, всі ці образи, нагнітання атмосфери тощо слугували єдиній меті – задоволенню потреб українського громадянства. І неважливо, що ці люди говорили один одному і які речі писали... В кінцевому результаті, як нам відомо, М. Грушевський передав ведення ЛНВ в руки редакційного комітету з початком 1912 р. Але кому від цього стало краще??? ЛНВ дійсно, а не уявно, занепав, М. Грушевський і його опоненти вкрай зіпсували стосунки і між собою, і в середовищі українського громадянства.

Однак якщо говорити про виключно видавничу діяльність М. Грушевського, а не лише амбіції і бачення розвитку ЛНВ його чи опонентів, слід зазначити, що «Діло» виступало в якості прихильника видання. І не лише ЛНВ, але й селянських тижневиків «Село» і «Засів», які також видавалися М. Грушевським у 1909-1912 рр.

Поряд з оголошеннями про вихід нових книг ЛНВ, які були постійними на сторінках «Діла» (в основному на першій сторінці), містилися також коротенькі повідомлення інформативного характеру. Так, у номері від 2 лютого 1907 року редакція ЛНВ повідомляла, що друга книжка журналу вийде в середині лютого і буде розіслана передплатникам без запізнення. А 19 січня цього ж року редакція львівської газети повідомила читачів про обшуки в конторах двох київських видань, зокрема ЛНВ, в яких було конфісковано всі рукописи – так місцева адміністрація заявила про особливу увагу до україномовних часописів. «Діло» звернуло увагу на те, що урядові кола відразу продемонстрували своє ставлення до М. Грушевського і ЛНВ.

Про різні аспекти видавничої діяльності М. Грушевського в Києві свідчила хроніка. Її здебільшого відображали повідомлення про конфіскації, накладення штрафів, арешт чи судові процеси проти відповідальних редакторів його видань. «Діло» часто привертало увагу своїх читачів до проблематики видань, які виходили в підросійській Україні. У своїх редакційних повідомленнях і хроніці поточних подій можемо часто бачити

інформацію про умови переплати на видання під проводом М. Грушевського в Києві, повідомлення про вихід окремих книжок журналу, арешти редакторів ЛНВ, «Села» та «Засіву», відомості про зміни у складі редакцій часописів тощо.

На сторінках «Діла» зустрічаємо також багато заміток про штрафи і конфіскації, яким піддавалися київські видання М. Грушевського. Зокрема, у № 239 «Діла» за 1909 рік повідомлялося про те, що «з наказу київського комітету у справах друку сконфіковано чотири книжки ЛНВ, за друковану в них працю Анатолія Франса «Острів Пінгвінів». Забрано 1400 книжок. Крім того, редактора журналу С. Веселовського тягнуть до судової відповідальності за богохульство [29]».

У № 46 газети за 1913 рік вміщено замітку про судову справу проти редактора ЛНВ: «Сієї середи у київському окружному суді при участі присяжних засідателів розглянуто справу завідуючого місячником ЛНВ П.Ф. Лаврова. В неприсутності редактора місячника С. Веселовського, але за підписом останнього П. Лавров видав 12-у книжку місячника за 1910 рік, умістивши в ньому поему Л. Українки «На полі крові». Обороняв Лаврова адвокат Ф.Л. Шраг з Чернігова» [30]. Подібних заміток було ще чимало, що свідчить про те, що «Діло» надавало велику увагу всьому, що було пов'язано з М. Грушевським і його київськими виданнями, в тому числі й штрафам та судовим процесам проти їх офіційних редакторів.

Особливо гостро проблема зі штрафами стосувалася «Села» та «Засіву», які немилосердно переслідувалися адміністрацією. Таким чином, відомостей про них маємо достатньо. Так, наприклад, у № 117 за 1910 рік «Діло» повідомляло читачів, що з наказу київського губернатора було засуджено редактора «Села» Ганну Ямпольську за публікацію у № 18 газети статті М. Грушевського «Великодні з'їзди». Через місяць після арешту редакторки «Села» «Діло» сповістило про те, в яких умовах доводиться існувати популярному селянському тижневику.

У статті «Циркуляр проти українського часопису» було зазначено, що «київський губернатор видав дня 20 ст. ст. априля с. р. до ч. 1240 циркуляр з надписом «строжайше секретное», до всіх волосних управ, де наказується, щоб ніяк не допускати до передплатників селян українських газет, особливо «Села», «так как влияние «Села» очень вредное». Далі наказує губернатор в своєму «строжайше секретном» циркулярі, щоб волосні управи всі примірники «Села», які приходять в волості для селян, просто нищити і кидати у піч.

Другий циркуляр також був розісланий губернатором всім начальствам народних учителів з наказом, щоб строго і пильно стежили за тим, котрий з учителів виписує «Село», і такого зараз проганяти з посади. Гірко подумати, що серед таких обставин дні «Селу» почислені. Але редакція «Села» не повинна впадати на душі. «Село» улюблене під селянськими стріхами більш чим яка-небудь інша українська газета і се повинно тільки додати енергії нашим діячам при ширенні самопросвіти і свідомості нашого захованого народу. Губернаторський циркуляр не в силі ще замкнути українському друкованому письму воріт до мужичої хати [31]».

Висновки. Наведений огляд матеріалів про видавничу діяльність М. Грушевського в Києві, що містилися на сторінках «Діла», свідчить про серйозну увагу, яку провідний галицький часопис приділяв українській періодиці, яка виходила в підросійській Україні. «Діло», таким чином, можна розглядати як важливе джерело з історії

видавничої діяльності М. Грушевського в цілому і ЛНВ зокрема, оскільки газета розміщувала на своїх сторінках цінну інформацію про видання журналу на київському ґрунті в 1907–1914 рр., а також ставлення до нього українського громадянства, яке виражало його через публікацію матеріалів на сторінках видання.

Розміщуючи матеріали, які мали відношення до громадської і видавничої праці М. Грушевського і його видань на своїх сторінках, «Діло» інформувало своїх читачів про єдиний український літературно-науковий журнал та селянські тижневики, здобуваючи їм передплатників, поширюючи відомості про них у середовищі української інтелігенції Галичини. Редакція газети займала помірковану позицію по відношенню до М. Грушевського і надавала місце для публічних дискусій на своїх сторінках як його прихильникам, так і опонентам, що є яскравим свідченням неупередженості й об'єктивності, якої намагалася дотримуватися найвпливовіша галицька українська газета.

Список літератури:

1. Хімяк О. Газета «Діло» та її вплив на формування політичної свідомості Українців Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2009. Вип. 21. С. 47.
2. Шаповал Ю. «Діло» (1880–1939) – перша українська щоденна газета: начальний посібник. Рівне, 2007. С. 26–27.
3. Шаповал Ю. «Діло» (1880–1939): поступ української суспільної думки. Львів. 1999. 384 с.
4. Кухар В. Михайло Грушевський і галицька «Просвіта». Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2010. Вип. 19. С. 418–422.
5. Цибенко І. Українська періодика у творчому житті Михайла Грушевського. Вісник книжкової палати. 2012. № 11. С. 1–4.
6. Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ. Український історик, 1991–92. № 3–4 (1991); 1–4 (1992). С. 319–332.
7. Квіт С. Іван Франко і Михайло Грушевський. Слово і час. 1991. № 1. С. 61–70.
8. Дорошенко В. Літературно-Науковий Вісник. ЛНВ. 1948. № 1. С. 47–55.
9. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). у 2-х т.: Документально-художнє видання. К. 2004. Т. 1. 428 с: іл.
10. Грушевський М. До наших читачів в Росії. ЛНВ. 1907. Кн. 1. С. 2.
11. Грушевський М. До наших читачів в Галичині. ЛНВ. 1906. кн. 10. С. V.
12. Нова фаза розвитку ЛНВ. Діло. 1906. № 270. С. 2.
13. З українських журналів. ЛНВ. 1907 р. кн. III. Діло. 1907. № 82. С. 1–2.
14. Крушельницький А. Тридцять восьмий том Літературно-Наукового Вістника. Діло. 1907. № 195. С. 1.
15. З приводу I книжки оновленого Літературно-Наукового Вістника. Діло. 1907. № 22. С. 2.
16. З приводу I книжки оновленого Літературно-Наукового Вістника. Діло. 1907. № 23. С. 2.
17. Друга книжка оновленого Л.-Н. Вістника. Діло. 1907. № 65–66. С. 3–4.
18. ЛНВ, III том за 1907 рік. Діло. 1907. № 240. С. 1.
19. Олесницький Є. Статистика національної свідомості нашої інтелігенції. Діло. 1908. № 6. С. 3.
20. Ефремов С. Украинская жизнь и литература в 1907 г. Киевские вести. 1908. № 1. С. 1–2.
21. Копач І. Літературно-Науковий Вістник – всеукраїнський журнал. Діло. 1908. № 24. С. 1–2.
22. Лозинський М. І. Копачу – декілька зауважень. Діло. 1908. № 26. С. 1–2.
23. Петлюра С. Критика чи деморалізація. Слово. 1908. № 42. С. 4–5.
24. Хоткевич Г. Серед благородних людей. Діло. 1911. № 154. С. 3.
25. Хоткевич Г. Літературно-Науковий Вістник. Діло. 1911. № 10. С. 1–3.
26. Липа І. Ще про «Літературно-Науковий Вістник». Діло. 1911. № 29. С. 3–4.
27. Журнал і публіка. Діло. 1911. № 41. С. 4.

28. Хоткевич Г. Журнал і публіка. Діло. 1911. № 63. С. 3.
29. Новинки: З російської України. Діло. 1909. № 239. С. 3.
30. Судова справа «ЛНВ». Діло. 1913. № 46. С. 5.
31. Циркуляр проти українського часопису. Діло. 1910. № 148. С. 5.

ИЗДАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ М.С. ГРУШЕВСКОГО В КИЕВЕ В 1907–1914 ГГ. НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ «ДЕЛО»

В статье на основе публицистических материалов, размещенных на страницах львовской ежедневной газеты «Дело», рассмотрена издательская деятельность М.С. Грушевского в Киеве в 1907–1914 гг. Показаны особенности отношения издания к редактированным М.С. Грушевским изданиям.

Ключевые слова: ежедневная газета «Дело», издательская деятельность М.С. Грушевского, редакционная политика «Дела».

PUBLISHING ACTIVITY OF M. HRUSHEVSKYI ON THE PAGES OF NEWSPAPER “DILO”

In the article on the base of materials placed in the pages of Lviv daily newspaper „Dilo” was given a review of M.S. Hrushevskiy publishing activity in Kyiv in 1907-1914. The specialties of periodical’s attitude to the issues under M.S. Hrushevskiy editions were shown.

Key words: Daily newspaper „Dilo”, publishing activity of M.S. Hrushevskiy, editorial policy of „Dilo”.

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

СУБ'ЄКТИВІЗМ У СПРИЙНЯТТІ ПРОСТОРУ Й ЧАСУ В ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядається питання про суб'єктивізм у сприйнятті й репрезентації просторово-часових структур в історіографії. Особливу увагу приділено проблемі витоків цього суб'єктивізму. Також аналізується питання про тенденційність історичних праць. Вона розглядається як така, що безпосередньо пов'язана із суб'єктивним сприйняттям і репрезентацією простору й часу в історіографії. Ще на найраннішій стадії розвитку історіописання це призвело до спотворення відображення просторово-часових структур, приклади якого проаналізовано в статті.

Ключові слова: просторово-часові структури, історіографія, наратив, хроніки, суб'єктивізм.

Постановка проблеми. У науково-історичній літературі далеко не завжди зосереджується увага на тому, що об'єкти дослідження в історичній науці нерідко формуються довільно, без урахування факту, що вони бачилися учасникам і свідкам подій інакше чи не бачилися як такі взагалі. Отже, тенденційне використання історичного матеріалу відповідає потребам дослідників, але не завжди відповідає минулим реаліям. Можливі впливи цієї невідповідності на якість і достовірність відтворення історичного минулого, як правило, в літературі не розглядаються.

Наприклад, давно відомо, що ні англійці, ні французи XIV–XV ст. не знали, що живуть у період «Столітньої війни». Саме це поняття запроваджене пізнішою історіографією [1, с. 3]. Для самих сучасників подій вони розкладалися на доволі хаотичну послідовність конфліктів і замирень, внутрішній сенс (а відтак і вектор) яких був далеко не очевидним, адже значна частина їх рушіїв лишалася прихованою. Тому для розуміння цих подій істориками стало принципово важливим розкриття латентних чинників і створення такого інструмента, який давав би змогу бачити вектор подій. Це спричинило появу назви-ідентифікатора, під егідою якої події англо-французьких відносин 1337–1453 рр. стали нарешті розглядатися цілісно.

Англо-французькі відносини кінця XVIII–XIX ст. в історичній науці розглядаються в контексті т. зв. «Наполеонівських війн», але ясно, що саме це поняття є результатом пізнішого оброблення істо-

ричного матеріалу: війни «зсередини» не сприймаються у множині, адже це робить песимістичною ситуацію для тих, хто в ній перебуває. Для тогочасних англійців ці події не були «війнами», оскільки бойові дії не відбувалися на британській території; у сприйнятті англійців найважливішими моментами стала Континентальна блокада (з 1806 р.), бо вона спричинила низку внутрішніх негараздів, і військові кампанії 1813 р. в Іспанії й у 1815 р. в Бельгії, де британські війська брали активну та безпосередню участь. Для тогочасних же французів Континентальна блокада була значно менш важливим моментом, тоді як в основі сприйняття подій лежали перемоги над міжнародними коаліціями, організованими проти Франції. Із 7 таких коаліцій 5 були розгромлені, і ці факти активно використовувалися державною пропагандою Франції для того, щоб показати, що перемоги несуть народу мир [5, с. 357, 373]. Відповідно, кожна з війн проти коаліцій сприймалася окремо, як остаточно переможна, а поява нової коаліції трактувалася як результат чергових обурюючих ворогів Франції (Англії насамперед). Отже, застосування терміна «Наполеонівські війни» теж не відповідає сприйняттю подій їх сучасниками, але допомагає їх розумінню науковцями. Можна сказати, що воно допомагає узгодити факти з теорією. Допомогає фактам повсякдення стати історичними фактами.

Інші приклади такого використання історичного матеріалу показують, що його переформування може використовуватися не лише задля

кращої репрезентації подій минулого, а й для обґрунтування певних ідеологем. Прикладом цього може стати запровадження в марксистській історіографії поняття «Нідерландська буржуазна революція (1566–1609)», у форматі якої розглядалися події другої половини XVI – початку XVII ст. в іспанських Нідерландах, пов'язані з набуттям незалежності Республіки Сполучених провінцій. Радянська медієвістика широко застосовувала поняття «революція», котре давало змогу розглядати період раннього Нового часу як період зародження тренду буржуазних революцій, послідовність яких логічно й відповідно до марксистсько-ленінських схем діалектики історичного розвитку призвела згодом до соціалістичної революції 1917 р. в Росії. Водночас власне нідерландська історіографія не виокремлює революційний складник зазначених подій, розглядаючи їх як «Вісімдесятилітню війну (1568–1648)», де військові, дипломатичні й релігійні чинники відіграли не меншу роль, аніж соціально-економічні, на яких наголошували радянські історики [10, с. 524]. Відзначимо, що хронологічні межі обох об'єктів не збігаються, а перебувають у залежності від їх тенденційного визначення.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути питання про суб'єктивізм у сприйнятті й репрезентації просторово-часових структур в історіографії; окрему увагу приділити проблемі витоків цього суб'єктивізму, проаналізувати питання про тенденційність історичних праць.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тенденційність у використанні історичного матеріалу дає змогу формувати минуле, створюючи нові об'єкти дослідження, життєздатність яких усередині історичної науки відтепер визначається вже не відповідністю життєвим фактам минулого, а сприйняттям цих об'єктів науковою спільнотою. Наприклад, вищезгаданий об'єкт «Нідерландська буржуазна революція» визнавався радянською науковою спільнотою, об'єкт «Вісімдесятилітня війна» визнавався західною науковою спільнотою, і їх своєрідне співіснування було можливе тільки за умови відсутності активних контактів між ними в умовах «холодної війни». У пострадянський час перший із цих об'єктів припинив бути актуальним, у результаті чого поняття «Вісімдесятилітня війна» стало поширюватися й в історіографії колишнього СРСР [10, с. 525].

Окремим різновидом суб'єктивного сприйняття історії є застосування в науково-історичних дослідженнях пропагандистських кліше. Їх поява не пов'язана з науковими дослідженнями, але вони

набувають статусу науково-історичних фактів («Велика Вітчизняна війна», «білогвардійський рух» тощо). Використання таких кліше сприяє форматуванню не лише історичного часу, а й історичного простору. Велика Вітчизняна війна» перебуває в іншому територіальному контексті, ніж «Східний фронт Другої світової війни», тому що репрезентується як окрема історична подія, а не як складова більшого цілого, з яким повинна постійно співвідноситися. «Білогвардійський рух», навпаки, використовувався для створення враження широкої та узгодженої підготовки антирадянських виступів у 1918 р., тоді як насправді її ініціатори – «Добровольчий рух», «Союз захисту батьківщини і свободи», «Комітет членів Установчих зборів», сепаратисти на Дону, Кубані та в національних регіонах – далеко не завжди були згодні між собою.

Отже, наведені приклади підводять нас до думки, що форматування істориком своїх об'єктів дослідження так чи інакше пов'язане з розташуванням їх у просторі й часі. Проблему дослідження можна сформулювати так: чи є суб'єктивізм у використанні історичного матеріалу виключно наслідком тенденційної позаісторичної установки? Чи може він гіпотетично бути результатом того, що будь-яке сприйняття історичного простору й часу в ході дослідження вимагає його переформатування відповідно до потреб історика, адже історичні факти а ріогі є відмінними від фактів повсякдення, відтак репрезентуються в іншій спосіб?

Для з'ясування цього доцільно звернутися до найдавніших історичних праць в історії людства.

Безперечно, першою такою працею є «Історія у дев'яти книгах» Геродота, і масштаб її вражає. На відміну від більш пізньої «Історії» Фукідида, зосередженої виключно на внутрішньогрецьких справах, праця Геродота із самого початку вводить нас у значно ширший просторово-часовий контекст. Геродот ставить питання про витoki ворожнечі між греками й персами (що згодом вилилася в греко-перські війни) і вирішує його в контексті взаємостосунків усіх сусідніх народів. Геродот обвинувачує в розпаленні ворожнечі фінікійців [2, с. 2–3] і практично одночасно звертається до історії лідійців як першого народу, котрому вдалося створити прецедент: підкорити частину греків і змусити сплачувати данину [2, с. 4]. Отже, для Геродота Греція є не замкненим «у собі» історичним ареалом, вона із самого початку відкрита для зовнішніх впливів. Характерним наслідком його суб'єктивної установки є відсутність опозиції «ми – вони» в тексті.

Недивно, що для Геродота характерним прийомом є корекція грецьких версій подій зверненням до закордонних інформаторів: наприклад, у частині свого твору, присвяченій Єгипту, Геродот не забуває зазначити, що «запитав жерців, чи правильне сказання еллінів про облогу Іліону [Трої]» і «я сам уважаю їхні сказання правдивим, тому що я уявляю собі справу так» [2, с. 104–105]. Отже, для Геродота з його установкою закордонні джерела інформації теж вірогідні, і перевіряти їх потрібно не на предмет відповідності грецьким джерелам, а на предмет відповідності логіці подій, мотиваціям учасників тощо.

Разом із тим Фуکیدід керується іншою суб'єктивною установкою. Так, говорячи про Троянську війну, він розглядає її як суто грецьку справу (хоча вона була, по суті, експедицією на азійське узбережжя Егейського моря й на боці троянців у ній виступали негрецькі народи, зокрема пеласги). Фуکیدід цього нібито не помічає і згадує щодо неї тільки грецькі топоніми [8, с. 7–10]. Про греко-перські війни він згадує одним рядком [8, с. 14]. Ми багато знаємо про персько-спартанські відносини пізнього етапу Пелопоннеської війни, але у Фуکیدіда вони завжди репрезентуються як мотивовані з боку спартанців і ніколи – з боку персів, які перебувають за межами авторського бачення [8, с. 50, 68, 359, 366, 372].

Отже, ми із самого початку спостерігаємо дві протилежні дослідницькі програми. Для Фуکیدіда зовнішні впливи на події грецької історії були в повному сенсі слова «зовнішніми»: вороги приходили й на грецькі землі, і в текст через обмеженість авторського кругозору. Мотивації греків та іноземців у Фуکیدіда існують на різних рівнях пояснення: греки діють, тому що змушені до цього ситуацією і в принципі можуть бути «невинними» в її негативному розвитку; іноземці ж завжди перебувають ззовні ситуації, втручаються в неї доволіно й керуються тільки власними інтересами.

Дослідницька програма Геродота протилежна. Греки й іноземці для нього рівнозначно представлені в будь-якій історичній ситуації, а тому для Геродота постійним завданням є потреба «зрівняти» ступені поінформованості своїх читачів про греків та інші народи. Це визначає характер композиції історичного матеріалу, в якому багато екскурсів в історію негрецьких країн. При цьому увагу автора зосереджено переважно на крайнознавчих сюжетах, тоді як власне історичним подіям приділено значно менше місця (зокрема в розділі про Єгипет). «... за Міном слідували

330 інших царів», – зазначає Геродот одним рядком [2, с. 87–98]. І далі він докладно розповідає лише про тих із них, чия діяльність могла справити враження на читачів, причому далеко відступає від історичної правди (як у розповіді про «Сесостриса», в особі якого непросто побачити реального фараона Сенусерта III [2, с. 99–102; 4, с. 122]).

Якщо Фуکیدід неодноразово декларує свою політичну позицію (що абсолютно зрозуміло в контексті Пелопоннеської війни), то Геродот з його увагою до екзотики й сенсаційності одверто далекий від ідеології. Логічно припустити, що це й було його установкою як дослідника. У Геродота відсутня тенденційна мета, що формує його сприйняття історичного контексту. У Фуکیدіда ця мета наявна й не потребує додаткового звернення до зовнішньополітичних аспектів Пелопоннеської війни [8, с. 12–13, 50]. Відповідно, історичний простір у Фуکیدіда обмежений грецьким світом і зумовлений політичними тенденціями, що становили підґрунтя війни. Вони були загальновідомими для читачів його історичної праці; для Фуکیدіда характерне відчуття викликів і впливів «звідти» на хід подій «у нас». Звідси особливе враження «нападу» нових викликів ззовні. Геродот же всі чинники, враховані під час форматування історичного матеріалу, обґрунтовує зсередини, тобто логіка їх появи в тексті пояснюється в самому тексті. Тому структура обох праць відмінна: у Фуکیدіда вона визначається вектором внутрішньогрецьких подій, який лише корегується інверсіями ззовні; у Геродота вона нагадує низку «кілець» (лідійське, персидське, єгипетське, грецьке), що об'єднують історичні й неісторичні сюжети по кожній з країн, «нанізуються» одне на інше, поступово утворюючи вектор, котрим стає історія греко-перських війн.

Наступний давньогрецький історик, чия творчість являє собою окремих оригінальний варіант дослідження, – це Полібій. Визначення ним мети дослідження відрізняється від попередників, оскільки Полібій цікавлять зовнішньополітичні події [6, т. 1, с. 148]. Цікавість до них він обґрунтовує в авторській передмові своєрідно: процес завоювання римлянами середземноморського світу він називає «видовищем». «Видовищність» римських завоювань Полібій показує шляхом їх порівняння із завоюваннями персів, спартанців і македонців. Він стверджує, що римські завоювання були безпрецедентними, оскільки вперше під владу завойовника підпала не якась частина відомого світу, а весь світ загалом, й історія стає, за висловом

Полібія, «одним цілим». Тому пов'язані із цим події мають репрезентуватися «в єдиному огляді» [6, т. 1, с. 148–149]. Важливим складником цього підходу Полібій уважав правильну композицію матеріалу про країни, невідомі читачам-грекам (наприклад, Карфаген): до того, як розпочати виклад подій, їм треба подати вступ, який допоможе читачам; крім того, композиція має враховувати, що виклад історії за частинами не дає змоги зрозуміти ціле [6, т. 1, с. 149–150]. Практичним засобом став «короткий зміст» попередньо викладеного матеріалу, з якого щоразу починаються нові частини його праці [6, т. 1, с. 212, 265 тощо]. Це посилювало враження «одного цілого світу», в якому знаходилися країни, про які говорив історик.

Отже, ми бачимо, що репрезентація просторово-часових структур в античній історіографії могла здійснюватися як відповідно до певної політичної тенденції (у Фукідіда), так відповідно до властивостей історичного матеріалу, потенційно маловідомого (у Геродота й Полібія).

Ураховуючи малий обсяг наукової статті, ми не можемо докладно розглянути основні тренди та зміни в суб'єктивному сприйнятті історичного простору й часу в подальшому. Наше завдання ми обмежимо простеженням розвитку визначених в античний час підходів у працях середньовічних хроністів.

За визначенням, поняття «хроніст» пов'язане з автором, який в основу викладу матеріалу кладе не простір, а час. Увага до нього притаманна середньовічній, християнській свідомості [7, с. 76, 192–196]. Відповідно, час перетворюється на систему координат, у якій здійснюється розташування історичного матеріалу. Паралельно спостерігається втрата відчуття простору, притаманна монастирським хронікам, наприклад, «Хронографії» Феофана Сповідника – відомому джерелу з історії Візантії. У Феофана відсутній характерний для античної історіографії розподіл матеріалу по «книгах»; натомість зроблена його рубрикація по роках «від Різдва Христового». У середині кожної рубрики події згруповані за ступенем важливості, який стає своєрідним маркером того чи іншого року в історії: якщо в одному році сталася війна візантійців з болгарами, а в наступному – з арабами, Феофан перериває тканину викладу залежно від важливості події, а не залежно від логічності викладу (яка вимагала б, наприклад, не переривати «арабський» сюжет інверсією «болгарського»). Пояснення цього – в тому, що «важливість», якою керується Феофан, є похідною від сприйняття історичного часу, а не

простору. Визнання певної події «найважливішою» для певного року передбачає певну часову дистанцію, з якої можливе оцінювання її значущості. Водночас ця дистанція заважає розгляду логіки історичних процесів, котрі складаються з подій, як важливих, так і малопомітних. Ясно, що така дистанція притаманна саме для монастирської історіографії, автори якої не були ні учасниками, ні свідками подій і перипетій, що їх супроводжували.

Погляд «із дистанції» породжував феномен аберації сприйняття простору, притаманний тим, хто рідко залишав стіни монастиря й не відчував відстані між географічними об'єктами: звідси дивні пасажі у Феофана, який, наприклад, розповідав про імператора Юстиніана II (705–711), що той виступив до міста Сінопа (на південному березі Чорного моря), але побачив, як із Херсону Таврійського (на північному березі) виходить флот його ворогів і прямує на Константинополь [9]. Таке вільне поводження з географічними реаліями показує, що автор не відчував впливу історичного простору на перебіг подій, на їх порівняльну швидкість.

Цей підхід є виразним прикладом хронологізації історичного оповідання, але не єдиним. Відоме джерело з історії Західної Європи VI ст., «Історія франків» Григорія Турського, показує відмінний спосіб систематизації просторово-часових структур, хоча автор його належав до того ж духовно-монастирського середовища, що й Феофан. У передмові, традиція написання якої бере початок від Полібія, Григорій називає виток своєї історичної розвідки занепад «шляхетних наук у містах галльських» і намагання донести до нащадків пам'ять про минуле. Проте далі автор починає хронологічний виклад традиційно для середньовічних хроністів – «від Адама і Єви». Мета його при цьому була засвідчити свою належність до офіційної церкви, тому повторення канонічної версії подій священної історії (в принципі невідповідне задекларованій вище меті) мало показати автора правовірним католиком [3, с. 3]. Цьому присвячена вся 1-ша книга твору, що загалом охопила 5596 років «від створення світу».

Композиція власне історичного матеріалу, виклад якого Григорій починає з 2-ї книги, обґрунтована ним як чергування «за перебігом часу» розповідей про діяння святих і про «народні повір'яння» [3, с. 24]. Однак при цьому Григорій знов використовує типово античні прийоми композиції: він вводить в оповідання промови й листування учасників подій, дотримується внутрішньої логіки та взаємозв'язків,

переходить до наступних сюжетів тільки по закінченню попередніх і відповідно до плану (який наводиться перед кожною книгою) [3, с. 31]. Це впливає на репрезентацію просторових структур: у Григорія вони узгоджені між собою, тому що кожен із сюжетів об'єднаний і своєю внутрішньою логікою, і своєю географією (тобто події не «перестрибують» між різними регіонами, як у Феофана). При дотриманні логіки оповідання Григорій змушений поступитися хронологічною послідовністю подій.

Григорій Турський був автором VI ст., тоді як Феофан Сповідник належав до IX ст. Зазначені вище особливості його твору й відмінності від твору Григорія показують головний тренд середньовічної історіографії – поступову відмову від логічної, синхронної організації викладу подій з урахуванням впливу простору на користь діахронної, організованої в системі координат християнського літочислення. При цьому ніяких змін в ідеології, що представляли обидва хроністи, не спостерігається. Відповідно, причини переходу до хронологічного принципу викладу матеріалу пов'язані не з політичними чи ідеологічними змінами, а зі змінами, що випливали з реалій «темних віків» – занепаду інтелектуального життя,

його зосередження в стінах монастирів і, отже, поступової втрати авторами відчуття простору.

Висновки. Отже, проведені дослідження дає змогу визначити підвалини і створити підхід до сформульованої проблеми, що уможливило її подальше розроблення. Суб'єктивне сприйняття історичного простору й часу притаманне науково-історичному дослідженню, є неминучим супровідним чинником процесу перетворення життєвих фактів в історичні. Воно сприяє узгодженню фактів з теорією, відтак може використовуватися як для теоретично обґрунтованого дослідження з метою встановлення й донесення історичної істини, так і для дослідження з метою тенденційного переформатування історичних фактів. Вияви обох підходів відмічаються вже в античній історіографії, де вони по-різному формують сприйняття простору та часу в різних авторів.

Суб'єктивізм дослідника відкриває йому рівні можливості для використання історичного матеріалу з метою виконання будь-яких поставлених завдань. Він є не наслідком тенденційного оброблення матеріалу, а його передумовою, що робить можливим сам процес науково-історичного дослідження.

Список літератури:

1. Басовская Н. Столетняя война: леопард против лилии. Москва: Астрель, 2007. 446 с.
2. Геродот. История в девяти книгах / пер. Г.А. Стратановского. Москва: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. 436 с.
3. Турский Г. История франков / пер. В.Д. Савуковой. Москва: Наука, 1987. 350 с.
4. История древнего мира / под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Москва: Наука, 1983. Т. 1: Ранняя древность. 384 с.
5. Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. Сухуми: Алашара, 1989. 680 с.
6. Полибий. Всеобщая история / отв. ред. А.Я. Тыжов. Санкт-Петербург: Наука, 2005. Т.1. 496 с.
7. Савельева И. М., Полетаев А. В. История и время в поисках утраченного. Москва: Языки русской культуры, 1997. 800 с.
8. Фукидид. История / изд. подг. Г.А. Стратановский, А.А. Нейхард, Я.М. Боровский. Ленинград: Наука, 1981. 543 с.
9. Феофан Сигрианский, Исповедник. Хронография – читать, скачать. Азбука веры. Православная библиотека. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Feofan_Ispovednik/ (дата звернення 20.01.2018).
10. Чеканов Вс. Статичні і динамічні об'єкти в науково-історичному дослідженні. Наукові записки Інституту української археографії і джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. 2010. Т. 20. С. 517–528.

СУБ'ЄКТИВИЗМ В ВОСПРІЯТТІ ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ В ИСТОРИОГРАФИИ

В статье рассматривается вопрос о субъективизме в восприятии и репрезентации пространственно-временных структур в историографии. Отдельное внимание уделено вопросу об истоках этого субъективизма. Также анализируется вопрос о тенденциозности исторических работ. Она рассматривается как непосредственно связанная с субъективным восприятием и репрезентацией исторического пространства и времени в историографии. Еще на самой ранней стадии развития историописания это привело к искажению репрезентации пространственно-временных структур, примеры которого приведены в статье.

Ключевые слова: *пространственно-временные структуры, историография, нарратив, хроники, субъективизм.*

**SUBJECTIVISM IN THE PERCEPTION OF SPACE
AND TIME IN HISTORIOGRAPHY**

The article deals with the issue of subjectivism in perception and representation of space and time structures in historiography. The special attention is paid to the issue of this subjectivism's sources. The question of tendency and preconception of historical works is analyzed as well. This preconception may be explained not only as a result of certain tendency but also as an outcome of initial subjectivism in perception and representation of space and time in historiography. Yet in the earliest phase of historical narration's development it had resulted into distortion of space and time representation. The appropriate examples are given in the article.

Key words: *space and time structures, historiography, narration, chronicles, subjectivism.*

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

УДК 929:58: 378.124.12

Коцур Р.В.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА В.Ф. НІКОЛАЄВА (1889–1974)

Методом історико-наукового аналізу зроблено спробу відтворення основних напрямів освітньої діяльності професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974) та його становлення як педагога. Охарактеризовано основні напрями роботи В.Ф. Ніколаєва в Полтавській школі садівництва та городництва, Полтавському медичному інституті, Полтавському педагогічному інституті, Харківському сільськогосподарському інституті, Тифліському сільськогосподарському інституті, Сухумському інституті субтропічних культур, Полтавському сільськогосподарському інституті, Курганському сільськогосподарському інституті, Таджицькому державному університеті та Уманському сільськогосподарському інституті імені О.М. Горького. Результати дослідження свідчать, що В.Ф. Ніколаєв, займаючись безпосередньо викладацькою та адміністративною роботою, проявив себе як організатор нових вищих шкіл і нових наукових досліджень, розробник нових курсів, талановитий селекціонер, популяризатор ботанічних знань тощо.

Ключові слова: В.Ф. Ніколаєв, педагогічна діяльність, субтропічне рослинництво, ботаніка, вища школа.

Постановка проблеми. В останні роки збільшується кількість наукових розвідок у галузі історії науки й техніки, які розкривають внесок окремих постатей, представників різних наукових інституцій у розвиток наукової думки. Вагоме місце в історії таких навчальних закладів, як Полтавська державна аграрна академія, Курганська державна сільськогосподарська академія імені Т.С. Мальцева, Уманський національний університет садівництва зайняв свого часу знайний фахівець субтропічного рослинництва, природознавець, активний діяч природоохоронного руху та музейної справи Валентин Федорович Ніколаєв (1889–1974). В українській історіографії педагогічний аспект наукового доробку вченого торкався лише його роботи в «уманський період» (1954–1964 рр.) [1, с. 270–275], фрагментарно освітня діяльність згадується під час висвітлення його біографії [2, с. 105; 3, с. 31], але в цілому вона залишається перспективною в плані її вивчення.

Постановка завдання. Саме тому метою роботи є відтворення методом історико-наукового аналізу основних напрямів освітньої діяль-

ності професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974) та його становлення як педагога.

Варто зазначити, що В.Ф. Ніколаєв мав великий педагогічний досвід у різних вищих школах Радянського Союзу, а також тих, що мали витоки становлення в дореволюційний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Свій педагогічний шлях В.Ф. Ніколаєв розпочав у Полтавському училищі садівництва (нині Аграрно-економічний коледж Полтавської державної аграрної академії). Варто кілька слів сказати про історію самого закладу, щоб показати, в яких умовах молодий фахівець розпочав своє становлення як освітянин. Після проведення земської реформи, яка сприяла поширенню загальної і професійної освіти, Полтавське губернське земство заснувало у 1895 р. Полтавську нижчу школу садівництва і городництва на куплений садибі садівника І. Гуссона [4]. Тут навчалися діти селян губернії. У Статуті школи визначалась головна мета навчального закладу: навчати дітей сільському господарству теоретично і практично, умінь і навичок з плідництва, городництва,

декоративного садівництва, а також дати знання з допоміжних галузей сільського господарства: хмільництва, бджільництва, столярної і корзиноплетильної справи. У 1900 р. школа була реорганізована у школу садівництва і городництва I розряду. У травні 1912 р. школа реорганізована в училище садівництва, з більш широкими можливостями для підготовки спеціалістів для сільського господарства. Керуючим училищем був А.А. Романіка. Саме в той час, у 1915 р., одразу після закінчення Харківського університету, В.Ф. Ніколаєв долучився до викладацького складу Полтавського училища [3, с. 16].

Навчальний план передбачав вивчення таких предметів: закон Божий, законодавство, рахівництво, загальне землеробство, російська мова і краснопис, історія, вітчизняна географія, геометрія, латинська мова, ботаніка, декоративне садівництво, землемірство, огородництво, зоологія, хімія, географія зарубіжних країн, ентомологія, техніка переробки продуктів, садівництво, арифметика, фізика, бджільництво, креслення. В училищі працювало 10 викладачів, 4 майстри для керівництва практичним навчанням. Навчально-дослідна база училища давала змогу для проведення лабораторних та практичних занять, організації дослідницької, природоохоронної роботи, а також була хорошою основою для отримання педагогічного та практичного досвіду молодим фахівцям. Річні грошові засоби училища склали 37733 крб. Земельна площа включала 23 десятини. За статутом училище мало один підготовчий і три спеціальних класи. Прийом в підготовчий клас і випуск тих, хто закінчив училище, розпочався у вересні. На 85 учнів, що навчалися у 1913 р., училище видавало 35 стипендій. За період з 1895 по 1917 рр. садово-огородня школа і училище садівництва разом підготували 243 спеціаліста для сільського господарства [4].

За цю роботу В.Ф. Ніколаєва премійовано дво-місячним окладом та удостоєно подяки директора. Таким чином, можна стверджувати, що талант педагога проявився у нього ще в юному віці [3, с. 16]. Варто зауважити, що в той період (1913–1917 рр.) в училищі навчалися Т.Д. Лисенко, майбутній засновник і найбільший представник так званої мічурінської агробіології, академік АН СРСР, академік АН УРСР, академік ВАСГНІЛ, а також П.Й. Панченко (Петро Панч), згодом всесвітньовідомий новеліст, повістяр і романіст, автор казок для дітей [4].

У 1920 р. В.Ф. Ніколаєв повернувся до педагогічної діяльності в якості викладача курсу

«Загальна ботаніка» Полтавського медичного інституту та завідувача кабінету ботаніки Полтавського педагогічного інституту (згодом Полтавського інституту народної освіти, а нині – Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка) [5, арк. 47], створеного в 1914 р. як учительський інститут. Хоча пропрацював тут зовсім недовго, зрозуміло, що долучився до складного процесу становлення навчального закладу, яким за свою історію підготовлено близько 60 тисяч кваліфікованих педагогічних працівників різних спеціальностей, серед яких – понад 100 заслужених учителів України, Герой України, сотні відмінників освіти України, науковці, літератори, митці, державні діячі, зокрема А. Макаренко, В. Сухомлинський, Г. Ващенко, Ю. Кондратюк, Д. Багалій, І. Рибаків, В. Воропай та ін.

У 1923 р. В.Ф. Ніколаєв перейшов на роботу до Харківського сільськогосподарського інституту (нині – Харківський аграрний університет імені В.В. Докучаєва) – найстарішого аграрного вищого навчального закладу в Україні. Створений у 1816 р. у Маримонті, передмісті Варшави, переведений у 1862 р. в посад Ново-Олександрію (Пулави) Люблінської губернії. Саме в цей час закладено основні постулати навчальних програм, запроваджено викладання економічних наук, у першу чергу, завдяки вдалому керівництву відомого вченого-природознавця В.В. Докучаєва. Серед його заслуг – укріплення викладацького складу інституту висококваліфікованими викладачами, серед них – фізіолог і ботанік Є.Ф. Вотчал, лісівники М.М. Орлов та М.М. Бурій, економісти О.Ф. Фортунатов і О.І. Скворцов, ґрунтознавець М.М. Сибірцев. Саме до закладених цими вченими основ викладання долучився згодом і В.Ф. Ніколаєв. Після евакуації в 1914 р. до Харкова у 1921 р. Ново-Александрійський інститут був перейменований у Харківський інститут сільського господарства і лісівництва.

В.Ф. Ніколаєв приступив до роботи в інституті в той час, коли політичне життя внесло свої корективи у структуру навчального закладу. У 1921 р. відкрито робочий факультет (робфак) для підготовки до вступу на основні факультети. Кількість студентів порівняно з дореволюційним часом зросла вдвічі: у 1922–1923 навчальному році в інституті навчався 1061 студент, у тому числі на робфаці – 338. У 1923 р. для влаштування навчально-дослідного господарства інституту була передана земельна ділянка поблизу Нової Олексіївки загальною площею 620 га. Для лісового факультету інституту

було надане Чугуєво-Бабчанське лісництво площею 8937 га. У 20–30-х рр. ХХ ст. заплановано побудову нових приміщень інституту.

В.Ф. Ніколаєв зростає як науковець і викладач поряд з такими вченими, як О.Н. Соколовський, М.М. Кулешов, В.Ф. Левитський та ін., які в цей час були запрошені для посилення професорсько-викладацького складу інституту. Саме асистентом кафедри часткового землеробства відомого фахівця-рослиника, професора М.М. Кулешова (у майбутньому академіка АН УРСР) працював молодий фахівець. У подальшому ця співпраця мала свої плоди. У 1925 р. М.І. Вавилов займався відкриттям в Україні наукової філії очолюваного ним Всесоюзного інституту прикладної ботаніки й нових культур (ВІПБІНК, нині – Всеросійський інститут рослинництва імені М.І. Вавилова). Очолити цю справу було запрошено М.М. Кулешова, який, формуючи штат цієї установи, запропонував В.Ф. Ніколаєву обійняти за сумісництвом посаду лаборанта та завідувача бібліотеки станції. Знайомство з М.І. Вавиловим сприяло професійному зростанню молодого науковця, оскільки за протекцією академіка В.Ф. Ніколаєв відвідав провідні фахові наукові установи, а в подальшому – спрямувало до одного з головних захоплень ученого – субтропічного рослинництва [3, с. 23–26].

Уже працюючи з 1927 р. заступником директора Сухумського субтропічного відділення ВІПБІНК, В.Ф. Ніколаєв читав курс «Субтропічні технічні культури» для студентів Тифліського сільськогосподарського інституту (нині – Грузинський державний аграрний університет), за що отримав звання вченого-спеціаліста [2, с. 117]. У 1934 р. науковця запрошено на посаду завідувача кафедри субтропічних технічних культур Сухумського інституту субтропічних культур (нині – Грузинський державний університет субтропічного господарства). У складі інституту діяли факультети: субтропічне господарство, технології субтропічних культур, механізація сільського господарства, підвищення кваліфікації фахівців сільського господарства, громадських професій. Діяли заочне відділення та аспірантура. На той час в інституті налічувалося 28 кафедр, 61 навчальна і науково-дослідна лабораторія, був свій ґрунтовий музей. Саме в цьому закладі В.Ф. Ніколаєв здобув науковий ступінь кандидата біологічних наук без захисту дисертації та звання професора. Після грузино-абхазького конфлікту навчальний заклад функціонує в м. Кутаїсі.

Після повернення в Україну в 1938 р. В.Ф. Ніколаєв виконував обов'язки завідувача кафедри

селекції і дарвінізму Полтавського сільськогосподарського інституту, брав участь в евакуації закладу до м. Курган (Російська Федерація), впродовж 1942–1943 рр. очолював кафедру рослинництва [3, с. 28–30].

Серед заслуг В.Ф. Ніколаєва – організація Курганського сільськогосподарського інституту (нині Курганська державна сільськогосподарська академія імені Т.С. Мальцева), який було відкрито в 1943 р. на базі Полтавського сільськогосподарського інституту. Спочатку працювало лише два факультети: агрономічний і зоотехнічний, де навчалися близько 100 чоловік, а перший випуск склав 13 фахівців. У цьому закладі вчений завідував кафедрою рослинництва. У даний час КДСГА ім. Т.С. Мальцева – це факультети: агрономічний, біотехнології, промислового і цивільного будівництва, економічний, інженерний, 5 навчальних корпусів, 7 студентських гуртожитків, Палац культури, санаторій-профілакторій [3, с. 28–30].

У 1948–1953 рр. В.Ф. Ніколаєв працював заступником директора з наукової роботи Всесоюзного інституту сухих субтропіків та викладав курс «Дарвінізм» у Таджикиському державному університеті (нині – Таджикиський національний університет, м. Душанбе), який тільки розпочав свою роботу. У стінах університету працювали 17 штатних викладачів і 19 сумісників, в тому числі 2 професори та 8 доцентів. Науковий ступінь доктора наук мав один викладач, а кандидата наук – чотири. Таким чином, В.Ф. Ніколаєв долучився становлення новоствореного вишу та організації його навчального процесу.

Відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР передбачалося відкриття чотирьох факультетів геолого-ґрунтового, біологічного, історико-філологічного і фізико-математичного (відкритий у 1949 р.). У перший рік функціонування університету на три його факультети були прийняті 240 студентів. З моменту свого створення ТНУ готував висококваліфікованих фахівців для потреб народного господарства, вдосконалював структуру і поглиблював наукові дослідження. Університет сприяв створенню і розвитку таких вищих навчальних закладів республіки, як Таджикиський інститут російської мови і літератури і Таджикиський технологічний інститут. У даний час у ТНУ функціонує 17 факультетів, що включають в себе 86 кафедр, 8 загальноуніверситетських кафедр, 17 науково-дослідних лабораторій, ботанічний сад, Центр наукових досліджень та науково-технічних розробок, наукову бібліотеку, міжвузівську друкарню, сектор малої поліграфії, сектор нау-

ково-дослідної поліграфії Діловар-ДДМТ, лабораторію технічних засобів навчання, лінгафонні кабінети та інші підрозділи. На кафедрах університету для народного господарства республіки готують фахівців за 35 спеціальностями. За роки свого існування університет підготував 55 тис. фахівців [6].

Десять років свого творчого шляху В.Ф. Ніколаєв присвятив Уманському сільськогосподарському інституту імені О.М. Горького (нині – Уманський національний університет садівництва). У навчальному процесі цього закладу ботаніці завжди відводилося чільне місце. Ще за часів, коли це було училище, тут працювали відомі ботаніки: член-кореспондент Російської Академії наук О.Д. Нордман (1803–1866), один із директорів і автор «Ботанічного словника» М.І. Анненков (1819–1889), академік ВАСГНІЛ В.В. Пашкевич (1857–1939). У 1908 р. в головному корпусі училища було обладнано кабінет ботаніки, яким керував викладач курсу ботаніки В.П. Муровйов. У різні часи кафедру очолювали професор М.І. Лопатін, доцент І.Й. Онищенко, професор С.К. Руденко, Т.Б. Вакар. З 1954 р., а фактично з 1955 р. кафедру очолював професор В.Ф. Ніколаєв [7, с. 89–91].

З нового навчального 1955 р. в Уманському сільськогосподарському інституті імені О.М. Горького відбулася реорганізація. Було створено кафедру ботаніки, мікробіології і фізіології рослин, завідувачем якої з 1 вересня призначено В.Ф. Ніколаєва [5, арк. 42], відповідно до рішення конкурсної комісії від 4 серпня (протокол № 16) [5, арк. 44, 45]. З цього часу кафедра ботаніки під керівництвом доцента В.Ф. Ніколаєва займалася дослідженнями та селекцією квіткових багаторічних рослин. Колекції жоржин, флоксів, ірисів (півників), гладіолусів, тюльпанів, лілій та інших культур нараховували на 1957 р. таку кількість сортів: жоржин – 250; гладіолусів – 400; тюльпан – 140; флоксів – 40; півників – 30; лілій – 8; нарцисів – 12 [8, с. 56; 1, с. 271].

Кафедру оснащено новими мікроскопами, біноклями та іншим обладнанням. Співробітниками кафедри на чолі з В.Ф. Ніколаєвим розроблено методичні рекомендації з проведення лабораторно-практичних занять з анатомії, морфології і систематики рослин, а також з літньої навчальної практики. На лекції відводилося 60 годин, лабораторно-практичні заняття – 80 годин, і на навчальну практику – 30 годин [7, с. 92].

З приходом доцента В.Ф. Ніколаєва відбулося поповнення колекцій рослин розсадника,

особливо квітучими декоративними видами та різними сортами квітів. У 1959 р. було створено постійно діючу комісію у складі заступника директора інституту А.П. Вержанівського, Н.І. Бондаренка і В.Ф. Ніколаєва, яким надано право на вибракування непридатних насаджень та розробку заходів з озеленення садиби інституту [5, арк. 52]. Зусиллями доцентів В.Ф. Ніколаєва та В.А. Гаврилюка видовий склад рослин розсадника зріс до 1500 видів, що забезпечило йому надзвичайну наукову цінність. У цей час здійснювався активний двохсторонній обмін насіннєвим матеріалом із ботанічними садами АН Російської Федерації, Латвії, Естонії, із-за кордону, проводилася репродукція зразків світової колекції для ВІР. Крім цього, кафедра ботаніки займалася популяризацією колекцій, допомагаючи підшефним школам, технікумам, станціям юннатів, квітникам-любителям. Студенти-дипломники, виконуючи науково-дослідні роботи на кафедрі ботаніки, вивчали нові для Уманщини рослини: рицину, джут, ремонтантну суницю, нові види еспарцету [1, с. 272].

В.Ф. Ніколаєв ретельно готувався до кожної теми чи лекції, враховуючи принципи питання теорії і практики, сучасне бачення кожного питання. Під час підготовки до лекцій, не дивлячись на великий стаж викладацької роботи, щоразу опрацьовував періодичні та інші видання з метою насичення лекційного матеріалу новітніми науковими і виробничими досягненнями. Учений мав неперевершений педагогічний хист, був невтомним популяризатором усього нового, прогресивного на царині біологічної науки. Зарекомендував себе як талановитий лектор, методист, що вміло організовував навчальний процес, привчаючи студентів до самостійної роботи [9, с. 4; 1, с. 273].

Крім суто викладацької, В.Ф. Ніколаєв здійснював видавничу діяльність, зокрема працював у редакційних колегіях із підготовки до видання брошур з узагальнення і впровадження у виробництво передового досвіду та досягнень науки (1951 р.) [5, арк. 29], збірників студентських наукових робіт (1955, 1960 рр.) [5, арк. 27, 38], «Збірника наукових праць Уманського сільськогосподарського інституту» (1955–1961 рр.) [5, арк. 28, 43], студентських конференцій (1960 р.) [5, арк. 36] та випускників інституту, які працювали агрономами в районах освоєння перелогових і цілинних земель (1956 р.) [5, арк. 29], науково-технічного бюлетеня (1958 р.) [5, арк. 36], виставки з наукової та навчальної роботи (1957 р.) [5, арк. 30] тощо.

Крім науково-організаційної праці, як заступник директора з наукової роботи та керівник селекційних досліджень цитрусових, мигдалю і гваюли В.Ф. Ніколаєв проводив активну наукову роботу з підготовки молодих наукових кадрів, керував аспірантурою закладу (безпосередньо був керівником чотирьох аспірантів) [1, с. 274].

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що розпочавши свій освітянський шлях в одному з найдавніших галузевих навчальних закладів регіону – Полтавському училищі садівництва, В.Ф. Ніколаєв вже в ранньому віці проявив свій педагогічний хист. Учений стояв у витоків становлення навчальних закладів, які нині є одними із провідних у своїх країнах – Полтавського педагогічного інституту, Таджицького державного університету. В.Ф. Ніколаєв виховувався в педагогічних традиціях таких знакових учених, як В.В. Докучаєв, Є.Ф. Вотчал, М.М. Сибірцев та був безпосереднім свідком втілення наукових підходів О.Н. Соколовського, М.М. Кулешова та

ін. в освітній процес. Серед заслуг ученого – розробка новітніх на той час курсів «Субтропічні технічні культури» для студентів Тифліського сільськогосподарського інституту, Сухумського інституту субтропічних культур, де його педагогічний доробок було належно оцінено званням професора. Важливу роль В.Ф. Ніколаєв відіграв у збереженні матеріально-технічної бази та налагодження навчального процесу під час евакуації Полтавського сільськогосподарського інституту. Особливе місце займав у створенні нині провідного фахового навчального закладу регіону – Курганського сільськогосподарського інституту. Результати дослідження свідчать, що особливо його педагогічний талант розкрився в Уманському сільськогосподарському інституті імені О.М. Горького, де він застосував увесь досвід різнопланової діяльності в різних навчальних закладах Радянського Союзу – викладацької, адміністративної, науково-організаційної, видавничої, популяризаційної тощо.

Список літератури:

1. Нижник С.В. Науково-освітня діяльність В.Ф. Ніколаєва в Уманському сільськогосподарському інституті (1953–1961). Вісник аграрної історії. 2016. № 16–17. С. 270–275.
2. Самородов В.М. Людина великої ерудиції. Постаті природознавства та музейництва Полтавщини (XIX–XX ст.) / В.М. Самородов, С.Л. Кигим. Полтава : Дивосвіт, 2016. С. 83–133.
3. Ніколаєв Валентин Федорович (1889–1974) : біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1915–1993 рр. / НААН, ННСГБ, ПДАА, ПКМ ім. В. Кричевського, УНУС ; уклад. В.М. Самородов, С.Л. Кигим, В.А. Вергунов, С.В. Нижник / наук. ред. В.А. Вергунов. Полтава : Дивосвіт, 2017. 472 с.
4. Історія // Сайт Аграрно-економічного коледжу ПДАА. URL: <https://agrokoledg.poltava.ua/istor/> (дата звернення 11.01.2018).
5. Архів Уманського національного університету садівництва. Спр. 8 (1947–1961). Арк. 27–52.
6. История Таджикского национального университета. URL: <http://www.tnu.tj/index.php/ru/obshchiesvedeniya/istoriya> (дата звернення 19.11.2017)
7. Кафедра ботаніки. Уманський сільськогосподарський інститут ім. О. М. Горького. Київ, 1968. 120 с.
8. Ніколаєв В. Ф. Науково-дослідна робота з ботаніки. Підсумки наукової праці роботи в галузі плодівництва і рільництва: наук. пр. Київ, 1964. Т. XIV. С. 56–57.
9. Борисова А. Гурток з квітникарства. Уманська зоря. 1958. 17 вересня. С. 4.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА В.Ф. НИКОЛАЕВА (1889-1974)

Методом историко-научного анализа предпринята попытка воспроизведения основных направленных образовательной деятельности профессора В.Ф. Николаева (1889–1974) и его становления как педагога. Охарактеризованы основные направления работы В.Ф. Николаева в Полтавской школе садоводства и огородничества, Полтавском медицинском институте, Полтавском педагогическом институте, Харьковском сельскохозяйственном институте, Тифлисском сельскохозяйственном институте, Сухумском институте субтропических культур, Полтавском сельскохозяйственном институте, Курганском сельскохозяйственном институте, Таджикском государственном университете и Уманском сельскохозяйственном институте имени А.М. Горького. Результаты исследования свидетельствуют, что В.Ф. Николаев, занимаясь непосредственно преподавательской и административной работой, проявил себя как организатор новых высших школ и новых научных исследований, разработчик новых курсов, талантливый селекционер, популяризатор ботанических знаний и т.д.

Ключевые слова: В.Ф. Николаев, педагогическая деятельность, субтропическое растениеводство, ботаника, высшая школа.

PEDAGOGICAL ACTIVITIES OF PROFESSOR V.F. NIKOLAEV (1889–1974)

Using the method of historical and scientific analysis it was made an attempt to rehearse the main directions of the educational activities of the Professor V.F. Nikolaev (1889–1974) and his development as a teacher. Characterized the main directions of V.F. Nikolaev in Poltava school of gardening, Poltava Medical Institute, Poltava state pedagogical Institute, of Kharkiv agricultural Institute, Tiflis Agricultural Institute, Sukhumi Institute of Subtropical Crops, Poltava Agricultural Institute, Kurgan Agricultural Institute, Tajik state University and Uman Agricultural Institute named after O.M. Gorky. The results of the study indicate that V.F. Nikolaev, being directly engaged in teaching and administrative work, showed himself as the organizer of new higher educational establishments and new scientific researches, the developer of new courses, talented electioneer, promoter of botanical knowledge etc.

Key words: *V.F. Nikolaev, pedagogical activity, subtropical plant science, botany, higher school.*

Відомості про авторів

Ганський В.О. – кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри міжнародних економічних відносин Львівського торговельно-економічного університету.

Данилюк І.В. – аспірант кафедри «Новітньої історії України» Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кожухаренко Л.В. – аспірант Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Каганов Ю.О. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри новітньої історії України, завідувач відділу аспірантури і докторантури Запорізького національного університету.

Коркач С.О. – молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Костюк Д.С. – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Р.В. – магістр ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Кригіна О.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету.

Доценко В.О. – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Куліков В.О. – кандидат історичних наук, докторант історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Кухарєва Н.М. – завідувач науково-дослідного відділу «Музей Заповіту Т.Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Чеканов В.Ю. – кандидат історичних наук, відповідальний секретар редколегії, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Циватий В.Г. – кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Федоренко Є.В. – аспірант кафедри всесвітньої історії Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Трубчанинов С.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Токаленко П.О. – аспірант Херсонського національного технічного університету.

Стеценко В.І. – викладач кафедри менеджменту, здобувач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Ткаченко І.В. – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Сектору суспільних наук НОВ Президії Національної академії наук України.

НОТАТКИ

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 29 (68) № 1 2018

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Н. Кузнєцова*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 12,32. Ум.-друк. арк. 13,72. Зам. № 0318/21

Підписано до друку 30.03.2018. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105

Телефон +38 (0552) 39 95 80

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 4392 від 20.08.2012 р.